

ACADEMICA

REVISTĂ EDITATĂ DE ACADEMIA ROMÂNĂ

DIRECTOR: ACAD. IONEL-VALENTIN VLAD, PREȘEDINTELE ACADEMIEI ROMÂNE

Nr. 11–12
NOIEMBRIE-DECEMBRIE
2014
Anul XXIV
289–290

DIRECTORI:

Acad. Mihai DRĂGĂNESCU
(director fondator)
octombrie 1990 – ianuarie 1994

Acad. V.N. CONSTANTINESCU
februarie 1994 – ianuarie 1998

Acad. Eugen SIMION
februarie 1998 – aprilie 2006

Acad. Ionel HAIDUC
mai 2006 – aprilie 2014

Acad. Ionel-Valentin VLAD
mai 2014 –

CONSILIUL EDITORIAL:

Acad. Ionel-Valentin VLAD
Acad. Dinu C. GIURESCU
Acad. Cristian HERA
Acad. Bogdan C. SIMIONESCU
Acad. Alexandru SURDU
Acad. Victor VOICU
Acad. Dan BĂLTEANU
Acad. Alexandru BOBOC
Acad. Solomon MARCUS
Acad. Ioan-Aurel POP
Acad. Eugen SIMION
Acad. Răzvan THEODORESCU
Constantin IONESCU-
TÂRGOVIȘTE, membru
corespondent al Academiei Române
Maria ZAHARESCU, membru
corespondent al Academiei Române

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Redactor-șef
Dr. Narcis ZĂRNESCU

Secretar de redacție
Sofia ȚIBULEAC

Redactori I
Elena SOLUNCA-MOISE
Mihaela-Dora NECULA

SECTOR TEHNIC:

Tehnoredactor
Stela ȘERBĂNESCU

Operatori-corectori
Aurora POPA
Ioneta VLAD

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ „DIMITRIE CANTEMIR“

Ionel-Valentin Vlad, Dimitrie Cantemir – strălucit mesager al cărturarilor români în Europa	5
Alexandru Surdu, Aspecte logico-pedagogice ale operei lui Dimitrie Cantemir	7
Dan Berindei, Cantemir: omul și domnul	10
Eugen Simion, Dimitrie Cantemir sau despre „feldeința“ moldovenilor	12
Răzvan Theodorescu, Umanismul sincretic al Europei Orientale și paradigma Cantemir	24
Ioan-Aurel Pop, Dimitrie Cantemir și Transilvania	28
Andrei Eșanu, Urme ale bibliotecii lui Dimitrie Cantemir în Rusia	34
Ioana Feodorov, Divanul lui Dimitrie Cantemir tradus în arabă pentru creștinii din Siria otomană	43
Vlad Alexandrescu, Importanța lucrării <i>Sacro-sanctae scientiae indepungibilis imago</i> pentru studiile cantemiriene	48
Tudor-Radu Tiron, Au carrefour des traditions héraldiques: les armoiries des Cantemir	54

DISCURS DE RECEPȚIE

Gheorghe Păun, Căutând calculatoare în celula biologică. După douăzeci de ani	63
Solomon Marcus, Cuvânt de răspuns	75

ANIVERSARE

Solomon Marcus, Un savant ca la carte – Gheorghe Benga	78
---	----

OPINII

Ioan Alexandru, Există o criză a dreptului public?	81
---	----

IN MEMORIAM

Horia Scutaru-Ungureanu (1943–2014)	89
---	----

CRONICA VIEȚII ACADEMICE	91
---------------------------------------	----

APARIȚII LA EDITURA ACADEMIEI	96
--	----

GHID PENTRU AUTORI	99
---------------------------------	----

Dimitrie Cantemir – strălucit mesager al cărturarilor români în Europa*

Acad. Ionel-Valentin Vlad
Președintele Academiei Române

În diploma decernată acum 300 de ani (în 1714) de Societatea Regală Prusacă de Științe (Königlich Preußische Sozietät der Wissenschaften) Principelui cărturar român Dimitrie Cantemir, se află înscrise următoarele cuvinte (traducere din latină):

„Pe vremea când Marte stăpânea mai cu putere decât Palas, o astfel de întâlnire se arăta a fi mai mult o dorință decât o speranță. Dar iată că faptul și-a găsit împlinirea acum, că prea luminatul și prea învățatul Dimitrie Cantemir, principe al Imperiului Rusesc, Domn ereditar al Moldovei (am adăuga și, mai târziu, Reichsfürst al Sf. Imperiu Roman), dând o pildă, pe cât de demnă, pe atât de rară, și-a închinat numele ilustru cercetărilor științifice. Iar prin adeziunea sa, Societatea noastră a dobândit o nouă strălucire și o podoabă neîntrecută. Ne închinăm cu smerenie în fața buneii voințe ce ne-o acordă Principele nouă și lucrărilor noastre”.

Îl primea în această tânără societate savantă fondatorul ei, Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibniz (1646–1716), unul dintre cei mai importanți filosofi, matematicieni și fizicieni de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, unul dintre întemeietorii iluminismului german. Din 1744, Societatea va deveni Academia Regală Prusacă de Științe (Königlich-Preußische Akademie der Wissenschaften), apoi Academia de Științe din Berlin și va cuprinde printre cei mai notabili membri ai ei pe: Leonhard Euler, Joseph-Louis Lagrange, Montesquieu, Denis Diderot, Immanuel Kant, Voltaire, Frații Grimm, Dmitri Mendeleev, Max Planck, Albert Einstein, W. Heisenberg, Niels Bohr, dar și pe Sextil Pușcariu (peste 70 de laureați Nobel, germani și străini).

Era recunoașterea supremă a valorii lui Dimitrie Cantemir, despre care Voltaire spunea că „reunea talentele grecilor vechi, știința literelor și a armelor” (în *Histoire de Charles XII*). Dimitrie Cantemir a fost cel dintâi și strălucit mesager al cărturarilor

români în Europa, numele său fiind gravat între cele ale lui Newton și Leibniz pe frontonul Bibliotecii Sainte Geneviève din Paris.

Dimitrie Cantemir ne-a lăsat moștenire o operă pe cât de bogată pe atât de variată, fiind deschizător de drum în numeroase domenii. El a fost precursor în etică, prin *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*; în logică, prin *Compendiolum universae logices institutiones*; în filosofie, prin *Sacrosanctae scientiae indepingsibilis imago*; în geografie, prin *Descriptio Moldaviae*; în orientalistică, prin *Incrementa atque decrementa Aulæ Othomanicae (Istoria Creșterilor și Descreșterilor Imperiului Otoman)*; în istoria religiilor, prin *Sistemul religiei muhamedane*; în literatură, prin *Historia hieroglyphica*; în filologie, prin marea număr de neologisme pe care le-a introdus în limba română; în stilistică, prin încercarea de a introduce rafinamentele manierismului greco-latin în scrisul românesc; în muzică, prin cunoscutul său tratat. El

* Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)

apare astfel ca un cărturar prolific nu numai prin diversitatea preocupărilor, dar, mai cu seamă, prin calitatea contribuțiilor sale de pionierat.

S-a aplecat cu rigurozitate asupra istoriei poporului român, a originilor și a continuității lui, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, fiind un demn continuator al cronicarilor români, dar și mai mult, un deschizător de drum al modului de a trata istoria, pe care o concepe nu numai ca o îndeletnicire și desfătare doar a minții, ci a omului privit în întregul său.

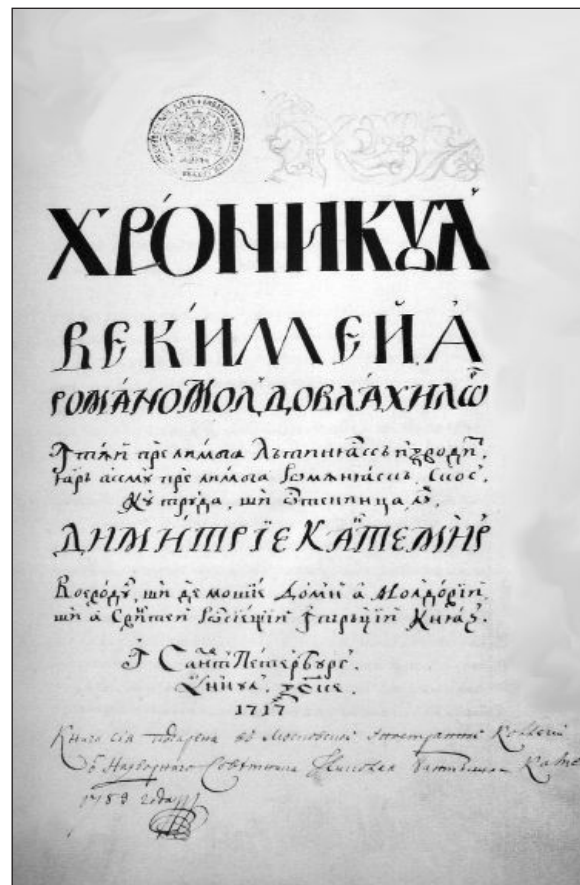
Principele Cantemir a tradus în viața sa acest crez. Lăsând pentru o vreme tihna studiului și liniștea bibliotecilor, a pornit lupta pentru eliberarea țării sale, luând parte la bătălia de la Stănilești împotriva Imperiului otoman. A fost nevoit să plece apoi într-un lung exil. A avut tăria să se reîntoarcă la adevărata sa vocație, aceea de cărturar în sensul cel mai complet al cuvântului. S-a adresat deopotrivă poporului său, dar și străinătății, lucrările sale, scrise de regulă în limba de circulație a timpului – latina – (dar vorbitor și scriitor în unsprezece limbi), pătrunzând în cele mai diferite medii culturale ale Orientului și Occidentului.

În galeria marilor învățați ai neamului nostru, Dimitrie Cantemir își are un loc bine definit prin opera diversă și bogată, prin faptele străbătute de o profundă dragoste față de țara sa, opera sa fiind, după spusa lui Nicolae Iorga, aceea a unui om care

„a iubit știința mai mult decât acea domnie pe care de două ori soarta i-a dat-o pentru a i-o răpi brusc și crud... care a rămas și în locuri atât de depărtate un om al țării sale”.

Copleșitoarea sa personalitate constituie și astăzi un model și un îndemn pentru felul în care se cuvine a sluji știința, de a o afirma în lume.

Salutăm prezența la această manifestare a Academiei Române a specialiștilor din Academie, din străinătate și din țară. Comunicările pe care le vor prezenta vor fi în măsură să surprindă cele mai de seamă momente din viața și activitatea domnului cărturar, să se oprească asupra unora dintre cele mai originale idei prezentate în principalele sale lucrări, să aducă noi documente descoperite în bibliotecile din țară, din Franța, Rusia și Turcia, să sublinieze originalitatea creației sale, dar mai cu seamă universalitatea operei cantemiriene. Toate aceste comunicări vor evidenția personalitatea uriașă a cărturarului român și, în final, vor contura o lucrare de referință pentru istoria culturii române și universale. Academia Română este pregătită să sprijine publicarea și distribuția ei.

Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor
– pagină de manuscris –

Aspecte logico-pedagogice ale operei lui Dimitrie Cantemir*

Acad. Alexandru Surdu

Vicepreședinte al Academiei Române

Câteva împrejurări din viața tânărului Dimitrie Cantemir au contribuit la desăvârșirea unei educații excepționale a viitorului Principe al Moldovei. Cea mai importantă a fost dorința tatălui său, Constantin Cantemir, de a-i oferi o instrucțiune deosebită și, totodată, faptul că avea și posibilitatea de a o face, căci a domnit în Moldova între anii 1685 și 1693, Dimitrie Cantemir având în această perioadă între 12 și 20 de ani. Până la 12 ani, după moda vremii, a învățat limba română și slavonă, având la dispoziție numeroase cărți, unele traduse și în românește din slavonă sau din greacă. S-a păstrat un exemplar din *Biblia* lui Șerban Cantacuzino, tradusă din greacă la 1688, cu însemnări ale lui Cantemir. De la 12 până la 18 ani (1685–1691), tânărul Cantemir este trimis la Constantinopol, unde primește o educație aleasă în limbile turcă, arabă și persană, familiarizându-se și cu limba greacă, prin care obține de la câțiva profesori și primele cunoștințe de filosofie aristotelică și neoaristotelică.

Între 1691 și 1693 se întoarce la Iași unde își continuă studiile filosofice cu profesorul Ieremia Cacavela, în limbile latină și greacă. După 1693 rămâne la Constantinopol 17 ani, revenind în Moldova ca Domnitor (1710). Este și perioada în care aprofundează studiile filosofice (filosofia lui Van Helmont), literare și muzicale și începe să elaboreze și să-și publice o parte dintre lucrări.

O împrejurare deosebită a constituit-o și aflulul de filosofi greci către Principatele Române, în special din cauza persecuțiilor religioase. S-a petrecut un fenomen deosebit care l-a îndreptățit pe filosoful grec Cleobul Tsourkos să considere că „*ceea ce a fost Florența și Padova în secolele al XIV-lea și al XV-lea pentru studiile clasice din Occident, a reprezentat apoi Iașii și Bucureștii pentru Orientul ortodox*“. Și, într-adevăr, după 1640, apar primele școli

cu predare în limbile greacă și latină. Întâi la Iași (1640) sub domnia lui Vasile Lupu (Colegiul Vasilian) și apoi la Târgoviște (1646). Ele au constituit germeii viitoarelor Academii Grecești de la București și de la Iași, numite și Academii Domnești, la care a predat și filosoful profesor Ieremia Cacavela. Acesta și restul filosofilor greci de la aceste Academii, se instruiuau în Italia, mai ales la Roma și Padova, unde erau puternice coloniile grecești, după care veneau în Principatele Române. Astfel se explică predarea filosofiei de către aceștia în limbile greacă și latină.

Majoritatea filosofilor greci de la Academiiile Domnești erau discipoli ai filosofului Theophil Coridaleu, ultimul comentator grec al filosofiei lui Aristotel. Numai o întâmplare nefericită l-a împiedicat pe Coridaleu însuși să ajungă la Academia de la București. Dar cursurile sale de comentarii aristotelice s-au predat timp de aproape două secole (1640–1821) la ambele Academii. Dovada o constituie mulțimea de manuscrise grecești rămase, dintre care două, găsite în câteva variante la bibliotecile din Iași și din București, au fost descifrate de către doi greci refugiați în România (A. Papadopoulos și T. Iliopoulos) și traduse parțial în limba franceză de către filosoful Constantin Noica: *Introducere la logică* (1970) și *Comentarii la metafizică* (1973).

Cu filosoful Ieremia Cacavela tânărul Cantemir se instruieste mai ales la limba latină, iar dintre disciplinele filosofice optează pentru logică, în mod special, datorită semnificației de „organon“ al logicii aristotelice, adică de instrument pentru studiul celorlalte științe, pentru gândirea corectă și pentru găsirea adevărului.

Este interesant faptul că în toiuul pregătirii sale cu profesorul Cacavela, în ciuda timpului disponibil atât de scurt (1691–1693), tânărul Cantemir nu

* *Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)*

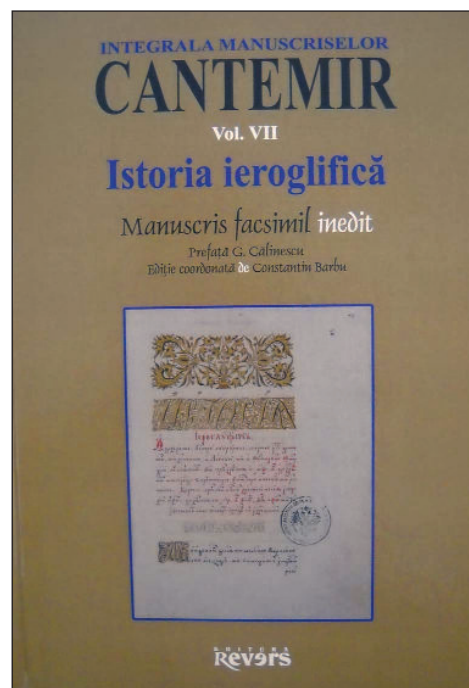
numai că își exprimă entuziasmul pentru logică, despre care spunea că este „*cheia celor mai ferecate porți ale filosofiei*“, dar avea și intenția de a o traduce „*pre limba românească*“, așa cum a gândit-o el, în forma unui mic manual (*compendiolum*), pe care să-l predea profesorii în școli.

Această înclinație pentru aplicațiile educative ale cunoștințelor, în special filosofice, pe care le-a primit tânărul Cantemir se datorează și modalităților de predare și învățare din vremea aceea. Instrucțiunea se făcea mai ales pentru dobândirea capacităților de învățători și profesori. Căci, la drept vorbind, altă modalitate de exersare a cunoștințelor filosofice nici nu exista pe atunci.

Cantemir nu s-a mărginit însă la studiul logicii, ci a încercat, între anii 1698 și 1700, îndrumat și de filosoful Meletie de Arta, să adune materiale cât mai multe, selectări de fragmente și rezumate, din lucrările filosofului flamand Jan Baptist Van Helmont, care a trăit între 1577 și 1644. El alcătuiește un manuscris voluminos destinat lecturii pentru inițierea în fizica universală în concordanță cu credința creștină. Dar, nici de data aceasta, nu se mulțumește cu o simplă antologie de texte, precedată de o „*laudă către învățător*“, scrisă în limba latină și tradusă în românește, ceea ce denotă, ca și în cazul logicii, intenția lui Cantemir de a scrie și o carte personală de filosofie, și chiar a scris. Tot un fel de *compendiolum* cu aceeași destinație educativă (*Icoana de nezugrăvit a științei sacrosancte*).

În această lucrare, Cantemir încearcă, în forma unei povestiri dialogate, să explice creația Universului, făcând un fel de paralelism între textele creației din *Vechiul Testament* și cunoștințele fizice în varianta lui Van Helmont. Menirea unor astfel de lucrări era, din perspectiva lui Cantemir, aceea de educare atât în spiritul creștinismului, cât și al științelor. Lucrarea urmărea însă nu numai o teologie fizică sau o teologo-fizică, ci și o „teologo-etică“. Toate acestea dovedesc, în viziunea lui Cantemir, compatibilitatea creștinismului cu științele, cu filosofia și cu viața cotidiană a omului, înscriindu-se, firește, pe linia *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, adică pe linia dreptei credințe a Domnitorilor români.

Istoria ieroglifică este o aplicare concretă, sub formă literară, a concepțiilor politice ale lui Cantemir, referitoare în mod special la relațiile dintre cele două Țări Românești: țara patrupedelor (Moldova) și țara păsărilor (Țara Românească), ilustrată prin

lupta dintre inorog și corb, care cuprinde 760 de sentințe, mai ales de îndemnuri morale.

Aici s-ar putea încadra și studiile speciale de muzică ale lui Cantemir, compozițiile sale având, de data aceasta, evidente caracteristici ale educației estetice. S-ar putea considera că toate compozițiile sale de muzică orientală denotă numai spiritul său inovativ. Dar, aici nu este vorba încă despre regionalizarea muzicii, pe care o constată Spengler în funcție de formele de relief, să zicem, ci despre caracteristici universale ale muzicii care răzbat cu pregnanță și în varianta ei orientală, de tip turcesc. Un fel de „tânguire“ a sufletului care se va păstra și în muzica românească populară cu dese influxiuni orientale, ca și în muzica populară sârbească, bulgărească sau grecească. Ea este concepută ca un fel de „mângâiere sonoră“ a tristeții, fără *raptus*-ul muzicii moderne care seamănă, prin ritmicitate accelerată, cu „biciuirea“ ei.

S-ar putea spune că cea mai instructivă lucrare educativă a lui Dimitrie Cantemir, în care sunt puse în joc toate armele înțelepciunii, rămâne totuși *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, care este o repunere a discuțiilor tradiționale grecești despre suflet și trup, primul personificat prin *Înțelept*, iar ultimul prin *Lume*. Aici apare o idee deosebită, care justifică o bună parte din interesul Domnitorului pentru logică, și anume aceea că răutatea, nedreptatea și faptele urâte, în genere, nu sunt compatibile cu gândirea corectă. Este „deosebită“, deoa-

rece, de regulă, se spune invers, că gândirea corectă și, respectiv, adevărul determină faptele bune, dar se mai spune și că răufăcătorii și mincinoșii, vorba lui Platon, sunt mai deștepți decât cei care spun numai adevărul, căci ei, pentru a minți, trebuie să cunoască și adevărul, altfel riscând să nu mai mintă.

Pentru Cantemir, fundamentul moralității îl constituie credința creștină, calea cea dreaptă care trebuie să fie urmată, Iisus Hristos fiind însă nu numai calea, ci și viața autentică, este și adevărul, cum o și spune: „*Ego sum via, vita et veritas*“.

Ideea lui Cantemir că adevărul trebuie să însemne și corectitudine logică este dezbătută până în zilele noastre și reprezintă fundamentul studiilor de logica religiei, dar reversul, că lipsa de coerență logică ar fi implicată de răutate și nedreptate, este bine gândită de către Cantemir și chiar în conformitate cu raționamentele ipotetico-deductive. Căci, dacă adevărul implică numai adevăr, din fals urmează orice, adică poate să urmeze și adevărul, ceea ce nu contestă Cantemir, el zice, dimpotrivă, că ceea ce este rău implică întotdeauna falsul, nu că falsul implică întotdeauna răul, deoarece, din întâmplare, poate să implice și binele. Acesta este motivul pentru care, în această lucrare, Cantemir este interesat, în mod special, de greșelile de gândire pe care le implică: fărâdelegea, nesocotința, nechibzuința, mânia, mândria etc.

Chiar mai importantă însă decât în domeniul comportamentului moral, logica se dovedește utilă în interpretarea istoriei, a trecutului pe baza căruia se clădește prezentul și poate fi prevăzut viitorul. Aceasta, în măsura în care există o logică, nu numai în desfășurarea gândirii corecte, ci și în mersul istoriei. Încercarea de a fundamenta logico-axiomatic istoria, din lucrarea *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, prin care dovedește pe cale logică faptul că românii au fost și trebuie să fie stăpânitorii acestei țări, are semnificația pedagogică instructivă de a transmite siguranța și încrederea în soarta acestei nații, în ciuda

necazurilor pe care a trebuit să le înfrunte și de care va mai avea, desigur, parte și în viitor.

În *Istoria creșterilor și a descreșterilor Porții Otomane*, Cantemir se avântă în preziceri referitoare la soarta lumii și, prin analogii și generalizări, prezice căderea puterii turcești, după faza decadentă în care se găsea. Previziunea a fost corectă, doar atât că data căderii a fost mai târzie. Dovada însă că Principele era convins de ceea ce spunea o constituie participarea la războiul antiturcesc alături de ruși, despre care prevedea că le va lua locul turcilor. Dreptate a avut, din păcate, și de data aceasta, cu și mai mare întârziere, însă.

Urmărind parcă programul lui Spiru Haret de instrucțiune completă a tineretului și fiind și de data aceasta un predecesor cu două secole al propagandei turistice, Cantemir a scris și a publicat minunata *Descriere a Moldovei*. Educația geografică poate stimula, când este bine făcută, sentimentele patriotice mai mult decât orice propagandă. Și Cantemir o face cu prisosință, înscriindu-se și ca un înaintaș al cercetărilor etnologice, etnografice și folclorice.

S-ar putea spune că nimic din ceea ce era românesc nu i-a rămas străin acestui Principe, coborât parcă dintr-o lume platonice a perfecțiunii și a desăvârșirii, pe care a găsit-o din tinerețe și în care a crezut până la moarte, spunându-i adesea pe nume, și aceasta a fost dreapta lui credință în Viața lui Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu. Întru aceasta a fost strădania lui, pe care a încercat s-o împărtășească până și copiilor, ca în lucrarea târzie *Loca obscura in catechisi*.

S-ar mai putea spune totuși că Principele acesta, ca fiul de împărat din poveste, a avut parte numai de necazuri în viață. Și, într-adevăr, i s-au întâmplat multe, dar nu și-a pierdut niciodată credința, nici în Dumnezeu și nici în soarta neamului românesc.

Dacă vremurile nu i-ar fi fost potrivnice, Dimitrie Cantemir ar fi fost întemeietorul culturii noastre. N-a fost să fie așa, dar el a rămas și va rămâne pentru totdeauna primul reformator și educatorul deplin al nației române.

Cantemir: omul și domnul*

Acad. Dan Berindei

Dimitrie Cantemir a fost omul vremii sale, care s-a afirmat în istoria umanității ca un intelectual de înaltă valoare. El și-a înscris numele printre personalitățile care, prin însemnătatea lor, depășesc cadrul relativ limitat al unui veac. Numele său înscris pe frontispiciul Bibliotecii Sainte Geneviève de la Paris demonstrează din plin acest lucru.

Constantin Cantemir, tatăl său, el însuși, inițial, neștiutor de carte, i-a asigurat acestui fiu al său, deosebit de înzestrat, o educație intelectuală de înalt nivel. La aceasta, s-a adăugat și deosebita capacitate a celui în cauză de a asimila cunoștințele cele mai variate. A fost ca un rezervor de mare capacitate, care a înmagazinat informația cea mai variată, el fiind însuflețit de o curiozitate intelectuală nemărginită în întreaga sa existență. Înzestrarea lui s-a manifestat și în capacitatea excepțională de a învăța limbi străine. Scria și vorbea în latină și greacă. Cunoștea greaca modernă, italiana și franceza și învățase și turca, persana și araba și, în ultima etapă a vieții, limba rusă. Aproape toate lucrările sale au fost scrise în latină, dar lucrarea capitală, consacrată istoriei poporului său, a întocmit-o în limba română, străduindu-se de asemenea – continuând pe cronicarul Miron Costin – să contribuie într-o etapă hotărâtoare la modernizarea limbii.

Era un intelectual însuflețit de o nesfârșită și neobosită curiozitate, pasionat să asimileze cunoștințele cele mai diverse. Iubea conversația și știa să-și aleagă interlocutorii printre persoanele cele mai capabile de a-i da informațiile dorite. Știa să-și cucească interlocutorii prin comportarea deschisă și prin propriile și variatele cunoștințe.

De asemenea, împrejurările vieții, petrecute în mare măsură în afara țării sale în medii diferite, la Constantinopol și în Rusia, i-au creat posibilitatea unei formări variate, fapt reflectat și în opera sa.

Comportându-se și având conștiința rangului său princiar, având în vedere domniile tatălui său, ale fratelui său Antioh și ale sale proprii, știa să se adapteze mediilor pe care trebuia să le frecventeze. Depășea barierele cu o anumită dezinvoltură pe care i-o confereau, fără îndoială, propriile cunoștințe. Acestea și felul de a se purta i-au înlesnit întreaga

existență și l-au ajutat să se integreze, cum puține persoane reușeau s-o facă.

La Constantinopol și-a însușit limbile utilizate de societatea otomană și a putut pătrunde astfel cu ușurință în biblioteci și arhive și – deși creștin – a știut să se integreze și, mai ales, să determine să fie acceptat în societatea respectivă. Muzica – el fiind un bun interpret, dar și un compozitor – a fost altă cale care i-a facilitat pătrunderea în păturile conducătoare ale imperiului sultanilor. Era un oaspete dorit și căutat la recepțiile dregătorilor otomani; astfel, a cunoscut din interior societatea în cauză, cum puțini europeni și creștini reușeau s-o facă.

În Rusia, în timpul ultimilor 12 ani ai vieții, Dimitrie Cantemir s-a adaptat acestui nou mediu, mai ales după pierderea soției și recăsătorirea sa cu prințesa Trubețkoi. A fost nu doar o adaptare într-o altă țară, ci și o integrare într-o Rusie nouă, cea a țarului Petru cel Mare. Și-a schimbat straietele orientale și a știut să renască asemenea unui om nou, un european modern, îmbrăcat într-o manieră corespunzătoare, cu perucă, renunțând la comportamentul oriental și participând alături de țarul novator la reuniunile mondene care imitau ceea ce avea loc în Occident în viața nobilimii.

„Avea o înfățișare plăcută și vorba dulce, amabil și înțelept“, scria Bayer, unul din membrii Academiei Ruse, înființate doar la un an după moartea lui Cantemir, în timp ce cărturarul grec Condoidi îi făcea următoarea caracterizare: „Muzele l-au iubit, învățații l-au iubit și împărații l-au onorat“. Descrierea lui Cantemir făcută de Marsan de Brassey în vara anului 1711 merită să fie reprodușă: „Hospodarul era un prinț de talie mijlocie, făcut dintr-o bucată, om frumos, așezat și de o înfățișare fericită, cum n-am mai văzut în viața mea. Era afabil, cumsecade, binecrescut, de o conversație dulce, politicoasă, exprimată ușor, vorbind foarte bine latina, ceea ce era un avantaj pentru cei care o vorbesc și cărora le este plăcut de a se întreține cu acest prinț“.

Alte trăsături ale lui Cantemir erau capacitatea sa de a aborda domenii diverse, seriozitatea demersurilor sale științifice și varietatea preocupărilor

* Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)

intelectuale. În timpul vieții, a realizat un număr important de lucrări într-un registru variat, în care apăreau probleme de filosofie, teologie, istorie mai ales, dar și științele sociale, folclorul, literatura etc. Lucrările foloseau unui triplu scop: istoria poporului său, studiul lumii orientale, cauza eliberării de sub dominația otomană, pe care a ajuns s-o confunde cu preponderanța țarului Petru, fără a lua în considerare primejdiile ruse ale viitorului.

Integrându-se succesiv în medii diverse, Dimitrie Cantemir a demonstrat capacitatea sa de largă comprehensiune și de adaptare la situații diverse, integrarea universală și, în același timp, s-a manifestat și comportat ca un savant european.

Prin lucrări de un interes general, a reușit să atragă atenția asupra persoanei sale și s-a impus contemporanilor. Prin comportamentul și prin știința sa, provoca interesul. Conversația cărturarului era căutată, numărul și calitatea interlocutorilor din toate mediile în care a trăit rămân semnificative și ne dezvăluie adevărata forță socială a lui Dimitrie Cantemir.

Un obiectiv dominant al existenței sale a fost poziția socială. Întreaga viață, a avut preocuparea de a-și asigura lui și familiei demnitatea princiară, neșovăind în această privință să falsifice chiar istoria. Originea tatălui său era modestă, dar Dimitrie Cantemir i-a confecționat o descendență din Tamerlan, pe care o considera neîndoielnic utilă pentru a justifica propriile pretenții la tron.

Tatăl său a domnit mai mulți ani, dar el însuși n-a domnit decât puține zile după moartea părintelui, Poarta preferându-l pe fratele său Antioh.

A doua domnie a lui Dimitrie Cantemir a durat mai puțin de un an, înainte de retragerea în Rusia din 1711. Totuși, tronul a fost o obsesie, la care n-a renunțat nici în Rusia, până la sfârșitul vieții. Acest gând s-a reflectat și în scrierile lui, problema monarhiei preocupându-l în mod repetat.

Ceea ce Cantemir avea în vedere era o domnie în stilul țarului Petru. De altfel, a căutat să pledeze pentru sistemul de absolutism modern instaurat de acesta și chiar a căutat să-și asigure în viitor un sistem în care autoritatea sa față de marii boieri să fie accentuată, ceea ce, de altfel, se reflecta din plin în Tratatul de la Luțk și în prevederile acestuia.

În timpul scurtei sale domnii, s-a dezvoltat o stare de tensiune cu o parte a mării boierimi, fapt ce s-a oglindit și în tratat, care prevedea la articolul VI că în Moldova „după vechiul obicei moldovenesc, toată puterea să fie la domn“, în articolul următor că „domnul față de boieri să aibă puterea obișnuită, fără nici o schimbare a drepturilor lor“, pentru ca în articolul IX să se specifice că „boierii și toată țara

Moldovei sunt datori a fi supuși poruncilor domnești fără nici o împotrivire sau zăbavă, precum a fost întotdeauna obiceiul“, iar în articolul X că „toate judecățile și dreptul sunt apanagiul domnului“. Aceste articole au fost introduse, evident, la dorința lui Dimitrie Cantemir.

Starea de tensiune s-a vădit mai ales în conflictul care a apărut între marele boier Iordache Ruset și domnitor, mergând până la arestarea celui dintâi și transportarea lui peste Nistru până la Kiev, după înfrângerea la Stănilești. Acutizarea conflictului a fost provocată mai ales de intenția lui Dimitrie Cantemir de a instala o monarhie ereditară în beneficiul descendenților săi, ceea ce ar fi afectat regimul boieresc și interesele mării boierimi.

Cantemir și-a urmărit țelul în mod constant, mai ales după retragerea în Rusia, unde l-a susținut pe țarul Petru să-și consolideze și să-și „europenizeze“ domnia. În anul 1714, în timpul unei vizite la Petersburg, fiul său Șerban în vârstă de șapte ani, a rostit în fața țarului un panegiric „în limba elinească“, tipărit în rusă și latină, întocmit evident de tatăl său. Era o elogiere a împăratului și un indirect apel adresat acestuia de a acționa în direcția eliberării popoarelor creștine subjugate. Faptul că panegiricul a fost tipărit și găsit în arhiva țarului, indică sensibilitatea țarului față de inițiativa lui Cantemir.

Dar cărturarul-principe nu s-a mulțumit doar cu această acțiune, deoarece în același an a redactat *Monarchiarum physica examinatio*, o lucrare de filosofie a istoriei, în care, pornind de la menționarea celor patru monarhii din *Biblie*, prezintă ridicarea imperială a Rusiei ca ascensiune a Imperiului de Nord, a patra și ultima monarhie universală. El prezintă Imperiul otoman ca o contradicție a mișcării ciclice firești, ca „o monarhie barbară“ și o frână în calea deplinei afirmări a celei de-a patra monarhii, în fruntea căreia se găsea țarul Petru, „*principe foarte înțelept și foarte războinic*“.

În ultimii ani ai vieții sale încercate, a depus toate eforturile pentru a-l determina pe țar la o acțiune în sensul dorințelor sale, mai ales că el lega țelul reînțoarcerii sale la domnie de această ridicarea a Imperiului Nordului. De altfel, se pare că a avut un rol în convingerea lui Petru de a adopta și titlul imperial european, în afara celui de țar, tocmai de pe poziția teoretizărilor sale în favoarea domniilor absolute, tot așa cum vedea și visata sa reînțoarcere în patrie.

Dimitrie Cantemir a fost o personalitate singulară, un om deosebit de cultivat, pasionat în străduințele sale de cunoaștere, dornic de a conduce, de a se ilustra în fruntea semenilor săi. El a reușit să rămână în memoria urmașilor în dimensiuni neobișnuite.

Dimitrie Cantemir sau despre „feldeința“ moldovenilor*

Acad. Eugen Simion

Date mai precise și mai bine sistematizate despre „feldeința“, felul de a fi al moldovenilor, aflăm din *Descrierea Moldovei*, operă imagologică, după cum zic comentatorii mai noi. Scrisă în latină, între 1714–1716, ea fost tradusă în germană de J. Redslob și publicată de Anton Friedrich Büsching în „Magazin für die neue Histoire und Geographie“ în 1769–1770, iar în 1771 la Leipzig. Românii au aflat de ea în 1825, când a tradus-o Vasile Vârnab sub titlul *Scrisoarea Moldovei* (versiune reluată de C. Negruzzi în 1851) și, mai temeinic, după ce tânăra Academie Română își propune să publice opera integrală a scrierilor lui Cantemir. Un proiect asemănător avuseseră, în 1838, și Kogălniceanu și C. Negruzzi. Mai harnici și în circumstanțe culturale favorabile, Al. Papiu Ilarian și Iosif Hodoș dau, în 1872, o traducere a *Descrierii* care și azi este luată ca punct de referință. Tema interesează, în continuare, pe filologii clasiști, pe istorici și pe geografi, așa că au urmat și alte versiuni, cum sunt acelea ale lui Giorge Pascu (1923), Petre Pandrea (1956) și, în 1973, versiunea academică pregătită de un grup de specialiști în frunte cu Gh. Guțu, care traduce textul cantemiresc după originalul latin¹. Este o ediție care decodează multe din misterele acestui memorial cerut de Academia berlineză. Nefiind scrisă în limba română, textul lui Cantemir i-a preocupat mai puțin pe istoricii literari români.

G. Călinescu nu-i acordă decât câteva propoziții strict informative. Cei interesați de datele geografice, istorice, sociologice, ignoră, pe drept cuvânt, posibilele note de literaritate ascunse în textul lui Cantemir. El poate fi citit însă, cu mare folos, pentru a vedea modul în care un om atât de învățat ca Dimitrie Cantemir definește și judecă „feldeința“ moldovenilor și, prin ei, a tuturor românilor din epoca sa.

După *De neamul moldovenilor*, unde punctul de vedere istoric este dominant, *Descrierea Moldovei*

vine cu informații mai bine organizate și mai savant exprimate, lărgind aria de cuprindere a subiectului. Este o lucrare – am putea-o numi azi – obiectivă, științifică, fără intervenția notei confesive. Aș fi înclinat să adaug: din păcate! Are, se știe, trei părți (*geografie, politică și despre starea bisericească și literară a Moldovei*). În eseul de față interesează observațiile de ordin etnografic și, mai ales, acelea care privesc *hirea* sau, cum am precizat deja, „feldeința“ moldovenilor. Față de predecesorii săi, Cantemir observă aceste lucruri delicate 1) de la alt etaj al spiritului, dintr-o perspectivă europeană, am putea spune și 2) lărgiște aria de cuprindere a temei, coborând spre zonele de jos (zonele, în fapt, profunde, stabilizatoare) ale societății. Mai direct spus, nu descrie numai organizarea socială și mentalitățile din cercurile puterii („ceremoniile curții“), dar și pe acelea din pătura răzeșilor și, în genere, a oamenilor de rând, voind să prindă *hirișia* (caracterul distinctiv, particularitatea) lor.

Îndemnat, dar, de prietenii săi europeni („împinși și poștiți fiind de unii priiatini streini și mai cu dinadins de la însoțirea noastră care iaste Academia Științelor din Berlin“), Cantemir – consilier, acum, al țarului Rusiei – începe să redacteze o monografie a țării de origine, rezumând datele despre istoria, limba, religia, legile, obiceiurile, morala, clasele sociale, comportamentul moldovenilor în împrejurările cele mai importante ale existenței (logodna, nunta, înmormântarea etc.). Nu sunt ignorate elementele de geografie fizică, de la formele de relief la minerale, ape, animale sălbatice și domestice, la ținuturile și târgurile Moldovei. Monografistul are, se vede limpede, un scenariu și se ține de el. El însuși este un spirit disciplinat, lucrează științific, trimite când este cazul la autori străini (nu prea des, e adevărat) și, mai ales, monografistul are la îndemână, în afară de cunoștințele proprii, un sistem de referințe pus, cât de cât, la

* *Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)*

punct. Altminteri, nu se explică precizările privind numărul locuitorilor dintr-un târg oarecare sau informațiile referitoare la speranța de viață (foarte mică) a moldovenilor. Sunt, apoi, informațiile de ordin istoric, toponimic, despre componența populației, despre lacurile și râurile Moldovei. Prutul ar avea apa „cea mai ușoară și mai sănătoasă”, din câte cunoaște monografistul. Mărturisește că a încercat-o chiar el și chiar a cântărit-o: „Am făcut încercarea pe când eram în Moldova și am găsit că o măsură de o sută drame este cu treizeci de drame mai ușoară decât o cantitate egală de apă luată din alte fluvii”². Siretul este lat și adânc, dar din cauza vadurilor, nu este navigabil. Pe Tyras – numit de greci Dinastris și de turci, Turla, adică Nistru, își transportă turcii materialele de război spre Bender etc. Când vorbește de lacuri, Cantemir amintește și de „Lacul Ovidiului”, de lângă Acherman și nu uită să citeze din poetul latin care, exilat la Tomis, spera să nu moară în ținuturile sălbatice ale Sciției, „să nu-mi acopere oasele pământul sarmatic”.

Cantemir face, apoi, o listă a ținuturilor (*Ținutul Cârliștii, Ținutul Covurluiului, Lăpușnei, Sorocăi* – numit mai demult, *Alchionia* – *Ținutul Hârlăului* etc). În cel din urmă, se află viile de soi de la Cotnar („care întrec lesne pe toate celelalte”) și o biserică de piatră („de o arhitectură minunată”) frecventată de locuitorii de religie catolică.

La Suceava, se găsesc patruzeci de biserici de piatră și mai multe de lemn, precum și 16 000 case. În ținutul Bacăului sunt mulți catolici și satul lor de frunte este satul Cantemireștilor. Dintre munții Moldovei, Cantemir semnalează, de bună seamă, Ceahlăul care, zice, dacă ar fi fost cunoscute legendele celor din vechime, „n-ar fi fost mai puțin vestit decât *Olimpul, Pindul sau Pelias*”... Când se topesc zăpezile, râurile se umflă și cară nisip cu grăunțe de aur „din cel mai curat”... Țiganii îl adună și recolta lor este atât de mare, încât „pot plăti soției domnitorului drept bir chiar și patru ocale de aur, care fac 1600 drahme”. Pe malul Nistrului se află bulgărași de fier ce pot fi utilizați ca ghiulele de tun, iar lângă satul Moinești iese „bulbucind”, păcură, folosită de țărani la unsul roților de car.

Cantemir revine, în alt capitol, la viile de la Cotnar (o temă favorită!), aducând argumente noi în sprijinul alegerii sale: „Cel mai nobil vin se face la Cotnari, care este un târg din ținutul Hârlăului. Străinilor le este necunoscut căci, fiind transportat fără grija cuvenită fie pe mare, fie pe uscat, el își pierde puterea, dar eu aș îndrăzni să afirm că este mai de

soi și mai nobil decât toate vinurile din Europa, socotind printre ele chiar și pe cel de Tókai. Într-adevăr, dacă este păstrat într-un beci adânc de piatră, așa cum se face la noi, în al patrulea an capătă atâta tărie, încât ia foc ca rachiul ars. Omul cel mai rezistent la vin de-abia poate duce la trei pahare de vin și se scufundă pe loc într-o beție pe care n-o înșoșesc totuși nici un fel de dureri de cap. Vinul are o culoare ciudată, neîntâlnită la alte vinuri, anume verzuie, și cu cât este mai vechi, cu atât este mai verzui. De aici încolo spre miazănoapte nu se mai găsesc vii care pot produce un vin nobil, în așa măsură încât chiar în partea de miazănoapte a dealurilor Cotnarilor nicicând vreo vișă n-a putut ajunge să se coacă, cu toate că s-au făcut încercări de mai multe ori. Astfel, natura luând celorlalte regiuni învecinate dinspre miazănoapte roada îmbelșugată a vinului, se pare că a vrut să-și arate într-acest singur loc toate puterile”.

Nu numai viile sunt faimoase în Țara Moldovei, dar și oile care, cele de la șes, sunt mai mari decât cele de la munte. Cele din ținutul Sorocăi prezintă următoarea particularitate: oile au o coastă în plus decât oile din alte regiuni. Când sunt duse în alte ținuturi, în al treilea an fată un miel cu coaste normale. Își pierd, altfel zis, originalitatea, 60 000 de oi moldovenești ajung, anual, în bucătăria sultanului, grație neguțătorilor greci. Țăranii de la munte au boi mici, la șes există cirezi întregi de boi mari și frumoși, mulți dintre ei (peste 40 000) ajung în târgurile de la Danzig sub numele de „boi polonezi”. Cei mai grași boi se află în ținutul Fălciului (lângă pâraul Sărata) și în ținutul Cernăuților (lângă apa Bașeului). Prețul unei perechi de boi în Moldova este de cinci *imperiali*, iar la Gedanum (Danzig) patruzeci sau chiar cincizeci... În satul Tohatin din regiunea Orheiului, porcii nu au copitele despicate, ci întregi și, fapt curios, purceii aduși din alte părți, fată după trei ani purcei cu copitele nedespicate, precum caii. Cât despre caii moldovenești, ei sunt vestiți, încât au intrat în proverbe. Dovadă aserțiunea: „Un persan tânăr și un cal moldovenesc sunt mai de laudă decât orice”...

Cantemir, aflat în exil când întocmește acest raport, se laudă, e limpede, cu simbolurile Moldovei sale. Scrie cu vădită încântare despre hergheliile de cai sălbatici, de scoarțele „smălțate” cu flori, de mierea și de ceara Moldovei, de păsările ei... în fraze, în genere, strănse, în care pătrunde, totuși, și o notă discretă de lirism și de nostalgie după un paradis pierdut...

Am scos aceste date care n-au o legătură cauzală cu *feldeința* moldovenilor (tema eseului de față), pentru ca cititorul de azi să poată avea o imagine cât de cât exactă despre țara imaginară în care Cantemir fixează reflecțiile lui despre identitatea celor care o locuiesc.

În partea dedicată *politicii*, vorbește despre acești urmași ai romanilor care, notează el încă de la început, „*afară de Dumnezeu și de sabia lor nu recunoșteau pe nimeni mai puternic în țara lor; nu erau legați față de nici un principe și străin, fie ca vasali, fie prin jurământ de credință...*” Domnia lui Ștefan cel Mare a fost „*epoca cea mai norocoasă a Moldovei și punctul cel mai de sus al înălțării ei, după care încet, încet, a început să dea înapoi, până ce a ajuns la această stare de sărăcie în care este acum*”. Dar, chiar în aceste circumstanțe – iar circumstanțele sunt dominate de „*tirania turcilor*”, zice Cantemir, domnul Moldovei – „*poate totuși să facă fără frică ceea ce voiește*”. Observație discutabilă. Domnitorul Moldovei poate să facă orice, câtă vreme nu intră în conflict cu marii boieri și, mai ales, nu-i supără pe turci. Cantemir avea deja o experiență în acest sens. Are dreptate însă când îi elogiază pe moldoveni care se țin tari într-o istorie, altminteri, sfârtecătă de războaie. Cum lucrarea sa se adresează străinilor, e frumos că el își apără neamul și nu se grăbește să-i ponegrească, din te miri ce, pe vecini. Pe turci, e adevărat, îi vorbește de rău, dar critica lui vizează cu precădere sistemul și lăcomia otomană. Se plânge și el, ca Ureche și Miron Costin, de nepăsarea strămoșilor noștri, care „*țineau mai mult să facă fapte strălucite decât să le scrie*”. Această indiferență împiedică reconstituirea exactă a începuturilor.

Cronicarul reușește să dea, totuși, lista domnitorilor, adăugând din când în când câte un adjectiv sau o întâmplare care să caracterizeze un personaj al istoriei zbuciumate a Moldovei. Pe timpul lui Ștefan al VIII-lea (Ștefan Rareș, 1551–1552), țara este dezbinată și „*se umple toată de partide*”. Asta vrea să zică certuri, luptă pentru putere, pâra la Înalta Poartă, decapitări, surghiun. Despot, zis și Ereticul, este știutor de multe limbi și om viclean. Ca să scape de dușmanii care umblă să-l otrăvească, își înscenează moartea („*și poruncește să fie dus la groapă un chip de om asemănător lui*”) și, pe ascuns, fuge în Polonia cu gânduri de răzbunare. Ceea ce face. Vine cu oaste poloneză și gonește pe înlocuitorul său, Alexandru Lăpușeanu. Ioan, zis Armeanul, are obiceiul de a mânca, în postul sfinților apostoli, carne;

altminteri e „*om foarte știutor de grecește și latinește, fost coleg cu vestitul învățat al grecilor Ioan Lascari*”... Pentru că se ridică împotriva turcilor („*nu putea suferi tirania și dorea libertatea*”) e prins și pedepsit cum se știe și din alte cronici: „*a fost rupt în două de cămile*”...

Lista lui Cantemir este lungă și, ne atrag atenția istoricii ulterioari, prezintă unele omisiuni și erori. Pe Ioan Potcoavă (Nicoară Potcoavă, personajul de mai târziu din romanul lui Sadoveanu), Cantemir nu-l amintește, de pildă. Un Aron (*Tiranul*, 1591–1595) este „*om crud și sălbatic*”, fiii lui Ieremia Movilă vor să schimbe alcătuirile și obiceiurile moldovenilor – sunt, cum s-ar zice azi, niște reformiști – și să pună Moldova sub obediența polonezilor. Boierii, neîncrezători în asemenea aventuri și socotindu-i pe polonezi slabi în fața turcilor, îi alungă pe reformiști. Același lucru fac cu Gaspar (Grațiani, 1619–1620), de felul lui italian, zice Cantemir, fost dragoman la Poarta otomană; moldovenii îl izgonesc, pentru că vrea să introducă în Moldova ortodoxă cultul catolic. Cercetătorii mai noi au dovedit că Gaspar Grațiani nu era italian, ci *morlac sau maurovalah* din Dalmația³. Și mai tragică este soarta lui Miron Barnovschi (1626–1629), nu polonez cum precizează Cantemir, ci boier de țară de la Bârnova. Cronicarul scrie că orientarea domnitorului spre polonezi i-a determinat pe boierii moldoveni să renunțe la dreptul lor de a-și alege domnitorii și să dea acest drept turcilor, pentru a se pune astfel la adăpost de jafurile tătarilor. Condiția pe care o pun boierii este ca domnitorul să fie de religie ortodoxă și de neam domnesc. Turcii primesc, bineînțeles, acest gras plocon și Miron Barnovschi își pierde capul. Turcii nu respectă însă condițiile („*rareori ei au dat acel rang fiilor de domni, și mai rar băștinașilor, ci de cele mai multe ori străinilor*”). Pe bani, se înțelege. Vând, cu alte vorbe, tronul Moldovei. Asupra datei când se produce această schimbare, istoricii mai noi aduc alte dovezi. Nu le discutăm aici, pentru că nu privesc tema eseului de față.

Despre înălțarea lui, ca domn al Moldovei, Cantemir – fiul lui „Constantin al II-lea Cantemir, numit cel Bătrân” – scrie că „*a fost uns la Iași de doi patriarhi*”, iar când a fost ridicat pe tron Antioh, fraatele său – adică Dimitrie Cantemir („*cărui sultanul îi rezervase domnia*”) – „*s-a dat la o parte*”... După cinci ani, Antioh este scos de la domnia Moldovei în urma uneltirilor lui Brâncoveanu (eternul dușman al Cantemireștilor), pentru a-l impune pe Constantin Duca, ginerele lui Brâncoveanu. „*Cu o mare sumă*

de bani prin care potolise lăcomia vizirului“, ține să precizeze Cantemir. Lista continuă și, din când în când, Cantemir nu uită să noteze că în acest timp de schimbare a domnilor, Moldova a fost „izbită și călcată din toate părțile“ și că scopul lui, dând acest pomelnic al domnitorilor (Cantemir notează 62 de nume, de la Dragoș la Nicolae Mavrocordat), a fost să pună sub ochii cititorilor săi pe o cale scurtă, „felurile împrejurări și schimbări ale stării moldovenilor“. Promite, la urmă, să revină printr-o expunere istorică mai amănunțită asupra destinului țării sale...

În capitolele următoare ale *Descripției*, rezumă „datinile de demult“ și cele din vremea lui, începând cu înscăunarea domnitorilor și încheind cu mazilirea sau înmormântarea lor. Când vechiul domn dispărea, căpeteniile de oaste umblă în haine cernite și „cu fețele pline de întristare“. Boierii mari se duc la biserică la divan și se așază pe scaunele pe care le avuseseră până atunci, iar cetele de oșteni așteaptă în curte cu steagurile și armele aplecate instalarea noului domn. Dacă el este fiul celui decedat, stă în picioare, în haine de doliu, până ce mitropolitul rupe ceremonia reculegerii și a tăcerii. Dacă este ales dintre boierii divanului, el stă modest în scaunul său orânduit în divan. Mitropolitul face elogiul celui dispărut și deplânge, în același timp, în cuvinte alese soarta lui. După el, marele logofăt citește testamentul fostului domnitor și-l predă, apoi, celui nou desemnat. Acesta stă în picioare, cu capul gol și după ce a primit investirea, promite să conducă țara cu blândețe, devotament și dreptate. Trei virtuți medievale. Când face acest sumar jurământ, boierii divanului se ridică în picioare și ascultă cu solemnitate. Domnitorul merge, apoi, la biserică unde este întâmpinat cu două lumânări la ușă de mitropolit, sărută crucea și Sfânta Evanghelie, îngenunche la altar în fața ușilor împărătești și ascultă, cu capul rezemat de masa sfântă, rugăciunile ce se spun la încoronarea împăraților ortodocși. După sărutarea icoanelor, i se pune coroana pe cap și, sprijinit de mitropolit și de marele postelnic, se urcă pe tronul cu trei trepte. Psaltii cântă „vrednic este“, iar afară sunt trase salve de tunuri...

Ceremonialul este lung, încărcat, cu semne simbolice de ordin religios și slavă lumească. Cantemir le înfățișează atent și cu o vădită plăcere și pricepere de prozator. Iată, de pildă, cum se desfășoară, în continuare, solemnitatea primei apariții a domnitorului în lume după ce leapădă veșmintele cernite chiar în tinda bisericii și îmbracă altele vesele și

strălucitoare: „după ce se încheia cu acestea, domnitorul urca iarăși pe cal și, însoțit atât de mitropolit, cât și de tot sfatul, se întorcea la curte și acolo, intrând în sala cea mare, se suia singur în jilțul domnesc, solemnitate la care poala hainei lui era obiceiul să o țină de-a dreapta hatmanul sau comandantul armatei, de-a stânga marele postelnic. După domnitor venea mitropolitul împreună cu tot sfatul și după ce aceștia se așezau în scaunele lor, cel dintâi se apropia de domnul care ședea în tron mitropolitul, îi săruta mâinile și într-o scurtă cuvântare îi ura numai fericire și spor în toate, zicând că se va ruga pentru el și la rândul său cerând domnului ocrotirea sa și a clerului. Apoi, întorcându-se spre popor, dădea tuturor binecuvântarea lui și-i îndemna să fie cu credință față de domnul lor. Mitropolitului îi urmau episcopii Moldovei și ceilalți clerici. După ce aceștia făceau plecăciune noului domn, erau primiți la sărutarea mâinii și a caftanului domnesc și marele logofăt cu ceilalți boieri, fiecare după treapta lui. La sfârșitul acestei ceremonii, domnitorul se ridica din scaun și, descoperindu-și capul, aducea mulțumiri tuturor pentru dragostea ce i se arată, făgăduindu-le că va fi blând, drept și apărător de țară. După o astfel de cuvântare, spătarul pune pe capul domnitorului coroana și se retrăgea în odaia cea de taină, cum i se spune, iar toți ceilalți se reîntorceau la ale lor. Jupânele boierilor aduceau aceleași onoruri soatei domnitorului, dacă era însurat, în sala de primire a doamnei, în afară de încoronare care, fiind o solemnitate bisericească, nu se potrivea cu o femeie. Totuși, și ea avea un tron mai ridicat în partea mai dinspre ușă a bisericii, dar puțin mai scund decât al soțului, și în sala ei de primire (în care toate jupânele, chiar și ale boierilor mari aveau fiecare scaunul ei după rangul bărbaților lor) purta o coroană la fel cu aceea a soțului ei, lucru care se poate foarte bine vedea din portretele lor de demult“.

O scenă bună de roman istoric scrisă de un Dumas erudit și sofisticat, trecut prin rafinamentul și solemnitățile încărcate ale Stambulului... Ori-cum, descrierea acestor datini reprezintă, epic vorbind, partea cea mai prețioasă a cărții. De la Iași, unde au loc asemenea ceremonii, scriitorul se deplasează la Constantinopol, unde, după moartea sau mazilirea unui domnitor din Bogdania (Moldova), au loc preparativele de desemnare a noului domnitor, și ele foarte complicate și imprevizibile, pentru că, de regulă, sunt mai mulți candidați care își dispută

scaunul. Cantemir cunoaște, și aici, obiceiurile (datinile) conduse de vizir înconjurat de o armată de slujitori năvăliți la bacșișuri grase. Iată, dar, prin ce probe trece, după ce unul dintre acești negustori de tronuri câștigă lupta concurenței și, la porunca vizirului, primește caftanul: „După împlinirea acestor ceremonii, domnul sărută a treia oară mâna vizirului și, ne mai adăugând un cuvânt, iese din camera de primire și se duce la odaia chehaiei. Peste puțin timp vine acolo și chehaia, fericită pe domnitor pentru noua domnie, îi oferă ca băutură cafea și șerbet (care se face din zahăr topit în apă) și stă de vorbă cu el despre trebile domniei sau despre altele care se ivesc întâmplător. În timp ce domnitorul zăbovește acolo, imbrohorul vizirului, adică mai marele grajdului, pregătește un cal foarte frumos împodobit, iar căpetenia ceaușilor cu 24 ceauși și patru șatâri pedestri ai vizirului, împreună cu alți agalari ai vizirului (slujitori de rang mai mare) și ici-agalari, adică slujitori de casă, așteaptă călare ieșirea domnitorului. După ce chehaia află că toate acestea s-au rânduie după regula obișnuită, poruncește să se aducă mirodenii de ars și să-l parfumeze pe domn cu aburii lor, ceea ce la turci este semn că cineva pleacă și-și ia rămas bun. După care el sărută mâna chehaiei, încalecă pe cal, având înaintea patru alai-ceauși, și iese din curtea vizirului în ordinea următoare: cei dintâi vin ceaușii, atâția câți vrea domnitorul, împreună cu ceaușlar-eminii, sau căpetenia lor, urmează agalarii și ici-agalarii vizirului, după aceștia vine domnitorul înconjurat de patru șatâri, dintre care doi merg puțin mai înaintea calului, iar doi de ambele laturi ale domnului și-i sprijină picioarele. Îndată după domnitor vine capuchehaia sau reprezentantul lui, în sfârșit tot alaiul îl încheie boierii Moldovei, dacă se întâmplă să se găsească unii pe acolo sau vreunii dintre nobilii greci din Constantinopol, cu care domnul este în legături de rudenie sau de prietenie. Cu acest alai, pornind din curtea vizirului, el iese din oraș prin poarta Bahçe-Kapu, numită odinioară Chrysopyle, și se duce drept în Fanar la biserica cea mare a patriarhului din Constantinopol. Oricine vede pe domnitor trecând, fie că este turc, fie că e creștin, chiar dacă șade la lucru în atelierul lui, trebuie să se ridice în picioare și, încrucișând mâinile pe piept, să-și plece capul; ba chiar, dacă cumva alaiul trece prin poarta ienicerilor, cei care se întâmplă să facă de gardă acolo sunt puși în rând de mai marii lor până ce trece domnitorul și-l salută la fel ca pe vizir, lăsându-și în jos poala de dinainte a

vestmântului lor (ceea ce la ei este cel mai mare semn de respect care arată că cinstesc într-atâta pe domnitor, încât trebuie să stea în fața lui acoperindu-și picioarele și să nu se miște din loc decât la ordinul lui), stând cu mâna dreaptă adusă la piept și cu capul plecat. Când ajunge cu acest alai la biserica patriarhală, turcilor li se dă ordinul să se oprească în stradă, iar domnul intră călare în curtea bisericii și descalecă de pe cal la o piatră care se află acolo mai ales pentru ceremonia aceasta, în timp ce ceaușii strigă obișnuita lor urare: «Hak teâlâ padişahumuze ve beg effendimize çok yıllar ömürler virsün, devlet ile çok yaşa!», adică «Dumnezeu cel drept și preînalt să le dea împăratului nostru și voievodului, stăpânul nostru, viață îndelungată, iar acesta să trăiască mulți ani fericiți!». La poarta de-afară care dă spre stradă, îi ies în întâmpinare la piatra de care am pomenit mai sus preoții de mir ai bisericii patriarhale, mitropoliții, episcopii și ceilalți clerici care se întâmplă să fie atunci de față și, în sfârșit, când ajunge la ușile bisericii, îl întâmpină patriarhul și-l binecuvântează cu semnul crucii. În timp ce patriarhul merge înainte și psalții cântă «vrednic este», domnul intră în sfântul locaș, își face cruce în mijlocul bisericii în fața altarului și, după ce sărută sfintele icoane, se îndreaptă spre tronul rezervat domnitorului Moldovei“.

Ceremonia nu se oprește aici. Urmează o slujbă religioasă lungă, cu reguli bizantine, primiri, apoi, de delegații, steaguri desfășurate, cu două cozi de cal, cântece din flaut și darabane ce bat neîncetat în ritmuri lungi, egale și monotone, cai împodobiți, defilări prin oraș, sărutarea sangeacului, iar cu trei ore înainte de apusul soarelui se aude semnalul străjilor... Dar adevărata, mare ceremonie, n-a avut încă loc. Ea se desfășoară, după toate aceste lungi solemnități pregătitoare, în fața Sultanului, când acesta dă poruncă să i se pună domnitorului ales cuca pe cap. Urmează alt rând de jurăminte, plecăciuni, salamalecuri, care de care mai complicate și împopoțonate, însoțite de sfaturi poruncitoare și angajamente umilitoare. O întregă retorică a măreției (Înaltei Porți) și o retorică a supunerii și umilinței fastuoase, împodobite, a capului plecat... Cantemir cunoaște, repet, acest ritual, a trecut el însuși prin el și, în plus, și-a petrecut cea mai mare parte a adolescenței și tinereții sale în apropierea lui.

Recitind, acum, aceste pagini, mi-a venit în minte cartea lui Roland Barthes despre „imperiul semnelor“ (Japonia), scrisă de un eminent semiolog

occidental care, fără să cunoască limba imperiului, reconstituie structura (sistemul) lui din „semnele“ pe care poate să le depisteze. Reușește. O carte stranie, în felul ei, o *lectură*, cu totul originală a suprafețelor... Păstrând proporțiile și trecând peste spații culturale și epoci, putem spune că, fără a presimți subtilitățile științei semiologice, dar având cunoștințe temeinice și o privire pătrunzătoare și, peste toate, având simț epic, Cantemir reconstituie și el un *imperiu al semnelor* din sud-estul Europei, acolo unde se întâlnesc, se influențează (uneori prin violențe, „cu silnicie“), și deseori, se ciocnesc rase și culturi diferite. Putem, oricum, reconstitui această lume de semne deseori aberante: semnele trufiei, semnele autorității piramidale, semnele unei lumi înțepenite într-un fast asiatic în care funcționează, la toate nivelele, *porunca*, nu *dialogul*. După ce trece prin toate treptele ceremoniei de la Curtea Sultanului, domnitorul moldav intră în alt cerc de solemnități, la un etaj inferior, acolo unde funcționează tot bacșișul și umilința (supunerea) față de cel ce deține, cu o unghie mai sus, puterea de a primi și, deci, de a decide. Ceremonialul de despărțire începe, evident, la Constantinopol (vizite la protectori, vizite la autoritățile creștine, însoțit de cete de ceauși), primirea a două *tuiuri*, *tabulhanaua* cu *darabane*, slujitorii de casă, caii de călărie, trei sageacuri roșii desfășurate etc. Drumul, apoi, spre Moldova, popasuri (*conace*), citirea *firmanului* în divan și, după atâtea jurăminte de credință, umilințe, bacșișuri, domnitorul Moldovei poate și el să schimbe *retorica umilinței* într-o *retorică a poruncii*. O schimbare fundamentală, dar pentru scurtă vreme. Uneori pentru trei săptămâni, alteori pentru doi-trei ani...

Domnitorul, pornit de la baza piramidei imperiale, ajunge în vârful unei piramide mai mici, provinciale și poate, în fine, să facă lucrurile după voia lui. Voia lui debutează prin a scoate pe dușmani și pe șovăielnici din dregătoriile țării și a le da boierilor fideli: „*A doua zi, boierii se adună din nou în divanul cel mare, unde, după ce toți și-au ocupat locurile pe care le-au avut în trecut, vine și domnitorul precedat de ceata de postelnici și trece din sala cea mare în cea care se numește obișnuit spătăria mică. Acolo, după ce domnul se așază pe tron, sunt chemate cele trei trepte de boieri ai Moldovei, unul câte unul, de către postelnicii treptei lui. Și cum vine fiecare la rând, domnul ori îl scoate din dregătorie, ori îl întărește în aceeași slujbă, ori îl ridică de pe o treaptă mai de jos la alta mai sus; dar, ca să-l sco-*

boare dintr-o treaptă mai înaltă într-una mai de jos este împiedicat de obiceiurile țării (afară doar dacă cineva nu urmărește el aceasta), în rest însă poate hotărî orice despre ei, ca și cum n-ar ști de nimeni mai presus de el pe toată fața pământului. După ce hotărăște totul după voia lui și orânduiește conducerea țării încredințate lui, lasă să plece la Constantinopol, scoțându-i cu mare pompă din oraș pe iskemne-agasî și pe ceilalți slujitori împărătești, încărcăți cu multe daruri, și-i însoțește cu toți boierii pe o distanță de o mie de pași în afara orașului; apoi lor le dă pe unul dintre boieri să-i petreacă până la Galați, iar el se întoarce în Iași“.

În spatele acestor ceremonii fastuoase și, de multe ori, fastidioase la vedere, se desfășoară alt rând, în culisele puterii otomane. Unele privesc confirmarea domnului, războiul dintre candidați, pârele, bănuiala de necredință (*hainie*), darurile oferite vizitului etc. Când domnitorul Bogdaniei dă semne că este „lânced“, începe alt protocol: *scoaterea din scaun*. Acesta este, de regulă, plin de cruzime și se încheie cu scurtarea capului. Dacă ipochimenul scapă (prin daruri consistente și bine plasați sprijinitori), i se face o ușoară muștrare și, făcând jurăminte noi de supunere și credință, așteaptă liniștit ocazia de a reveni la domnie. „*Norocos întru totul se socotește*“ – scrie D. Cantemir după ce observă că, după trădarea lui Miron Barnovschi, numai doi domnitori moldoveni și-au sfârșit zilele pe tron, și anume Eustratie Dabija și Constantin Cantemir „*norocos întru totul se socotește, și chiar este, acel domnitor a cărui scoatere din domnie nu se datorește vreunei vini vădite a lui, ci lăcomiei vizitului; într-adevăr, vizirii schimbându-se foarte des, după obiceiul turcilor, succesorul, ca să dezvăluie înșelătoriile și lăcomia înaintașului, cercetează în primul rând suma de bani stoarsă de acela pe nedrept și peste cea stabilită domnitorilor Valahiei și Moldovei. De aceea, ca să-i îngreuneze vinovăția, foarte deseori spală de învinuire pe domnitor, care nu e chiar atât de nevinovat, și acuză lăcomia celui-lalt, ca să-și ușureze drumul spre bogățiile pe care trebuie să le adune“.*

Printre rânduri, interesat cu precădere de modul în care funcționează lumea din sfera otomană, Cantemir strecoară și câte o observație despre mentalitățile specifice unui popor din interiorul acestui mare bazar care este, la începutul secolului al XVIII-lea, imperiul turcesc. În fragmentul reprodus mai sus, amintește de *norocul* domnitorului care scapă teafăr după ce a fost dat jos de pe tron. Nu

face totuși caz, precum cronicarii moldoveni, de „norocul celui prost“, deși, ca om cu educație medievală, crede și el în soartă. Norocul și, mai ales *nenorocul* (obsesia românilor azi, ca și ieri) nu par a fi însă temele sale prioritare când vorbește de istoria moldovenilor săi. E mai atent la comportamentul lor și, din loc în loc, lasă erudiția de o parte și face ceea ce am putea numi clasificare morală a indivizilor. Așa se întâmplă de pildă, când prezintă pe boierii Moldovei și dregătoriile pe care le ocupă. Boierii se împart, întâi, în „boieri de sfat“ (sau, cum am zice azi, consilieri) și „boierii de divan“ (cei care judecă pricinile locuitorilor). Boierii de sfat conduc, în fapt, treburile țării și ei pot ocupa șapte dregătorii (demnități): *logofătul cel mare*, *vornicul din Țara de Jos*, *Vornicul din Țara de Sus* etc. *Logofătul cel mare* este un fel de prim-ministru, el comunică poruncile domnitorului și, invers, aduce la cunoștința domnitorului dorințele boierilor, obligați să tacă... *Logofătul* e, dar, purtătorul lor de cuvânt și de aceea i se mai spune „*logothetes*“...

Portretul făcut de Cantemir acestor dregători trădează mâna fină a prozatorului, pe lângă mintea omului erudit. Eruditul ne spune de unde vine cuvântul boier (un termen „corupt din Boliare“ de origine slavă) și de când există pe pământul Moldovei această orânduială a funcțiilor. Prozatorul face portretul demnitarului, descrie veșmintele lui și însemnele (simbolurile) pe care le poartă sub formă de podoabe. *Logofătul cel mare*, de exemplu, ține în mână un toiag bătut în aur, iar la gât poartă, ca semn al demnității cu care este investit, o bulă mare atârnată de un lanț de aur. *Vornicii* din cele două părți ale țării poartă și ei toiag bătut în aur, ca și hatmanul. *Postelnicul cel mare* este un fel de secretar general al Curții domnești. Rangul lui este, totuși, mai jos, din moment ce nu are scaun rezervat în divan și nici dreptul de a vorbi. Ca semn al rangului, toiagul său este bătut nu în aur, ci în argint. Spătarul poartă în zile de sărbătoare un veșmânt cusut în aur și un coif bătut cu pietre scumpe. Paharnicul are grija viilor domnești și, fără învoirea lui, niciun podgorean moldav nu începe culesul strugurilor... De regulă, ziua fastă este 14 septembrie. Lângă cei șapte mari dregători, Cantemir îl pune și pe trezorerul Moldovei, *marele Vistier*. El strânge veniturile țării și poartă cheile cămării domnești. În divan, ocupă un loc secund, rolul lui este să asculte și să execute ce decid ceilalți boieri divaniți.

După *boierii de sfat*, vin *boierii de divan*, împărțiți la rândul lor în trei clase. Cantemir îi

prezintă și pe aceștia, mai pe scurt: *marele medelnicer*, *marele sulger*, *marele ușar* etc. După ei se rânduesc boierii ce dețin dregătorii ajutoare (*clucerul al doilea*, *pitarul al doilea* etc.), apoi, cu un etaj mai jos, *comisul al treilea*, *cămărașul al treilea*, *vornicii de poartă* etc. Interesant de văzut ce misie au cei din urmă citați. Aceștia judecă pricini mărunte, sancționează femeile desfrânate, iar când o fată a fost necinstită cu forța de vreun *stricat*, *vornicul de poartă*, pregătit să stingă conflictul, cheamă preotul să-i cunune... Dacă fata este de neam, comunică numaidecât domnitorului faptul nelegiuit. Când soțiile dregătorilor sunt primite în camera primei doamne a țării, ele se așază pe scaune în ordinea demnităților ocupate de soții lor. Protocolul se aplică în toate situațiile publice. Aceste slujbe sunt atribuite, aproape în exclusivitate, oamenilor cu stare. Teoretic, domnitorul poate să le dea și celor de rang inferior, dar lucrul acesta se întâmplă rar. Cu cât individul este mai sărac, șansele lui de a promova în această lume sever etajată sunt mai mici, ca să nu spunem nule.

Ce-i surprinzător, când privești acest tablou al rangurilor boierești, este, mai întâi, numărul lor enorm pentru o țară așa de mică precum este Moldova secolelor XVII–XVIII și, în al doilea rând, într-o istorie extrem de agitată, demnitățile, funcțiile trec de la o epocă la alta, ca și când războaiele, jafurile, surghiunurile n-ar fi modificat în niciun fel ritmurile, structurile și ierarhiile din interiorul acestui spațiu geografic. Surprinde, apoi, în afară de mulțimea dregătoriilor, specialitatea sau misia lor, uneori, cu totul stranie pentru omul modern. „Ușăreii“ au sarcina de a se ocupa de trimișii turci și tătari, „armășeii“ îi prind pe hoți și pe boierii infideli care plănuiesc să fugă din țară, „aprozii de divan“, în număr de 50, îi aduc cu sila la divan pe inculpații răuvoitori, „vătaful de paici“, secundat de opt slujbași, are misii nedeterminate în casa domnitorului. Poartă, toți, cingători argintate, săbii și lănci de argint cu mâner și vârf aurit... „Cămărașul de lumini“ supraveghează, se înțelege, lumânările și ține socoteala seului și a drojdiei de ceară... Există, apoi, un „cămăraș de dulcețuri“ și un „cămăraș de rafturi“, care are în grijă șeile și frâiele aurite și argintate. Alt cămăraș („cămărașul de catastife“) ține rostul codicelor particulare ale domnitorului, „cihodarul“ este capul cismarilor din Iași și, în același timp, este furnizorul de încălțăminte al Curții, 24 de „stolnicei“ aduc bucatele la masa domnitorului etc. Curtea Moldovei, slujită de atâtea

șiruri de dregători riguros ierarhizați, pare a uni, în structura ei – în descripția lui Cantemir – grandoa-rea marilor imperii europene și fastul enorm și sofisticat al împărățiilor Orientului.

*

Admirabilă este în această monografie, întocmită de un om instruit dublat de un spirit epic fin, scena care prezintă un prânz domnesc. Prânzul este, după protocolul moldovenesc, accesibil doar boierilor mari. Cina este rezervată rudelor domnești. Iată cum se desfășoară un dejun domnesc în prezența mitropolitului, care rostește rugăciunile de rigoare și binecuvântează bunurile de pe masă și a boierilor de rang înalt așezați nu oricum, ci după importanța lor.

Protocolul moldovenesc, se va observa, are solemnități occidentale sabotate de năravuri balcanice. Se bea mult și se mănâncă enorm, până ce comese-nii cad doborâți de băutură și de abundența culinară, iar domnitorul pune șervetul pe masă. E semn că banchetul s-a terminat. Boierii se ridică, atunci, dacă pot, în picioare pentru a-l cinsti pe mai marele lor. Când domnul părăsește încăperea, cămărașii și ceilalți slujitori ai curții devastează ceea ce a mai rămas din acest ospăț răsăritean.

Cantemir notează totul ca un prozator realist interesat să nu scape culoarea locului: „*Mai întâi, stolnicul cel mare gustă mâncările puse domnitorului în față și apoi, în momentul în care domnul întinde mâna spre a lua să mănânce, tunurile se descarcă, iar muzica creștină și turcească pornesc să cânte. Marele paharnic îi întinde primul pahar și gustă el mai întâi vinul vărsat dintr-însul într-un pahar mai mic, care în limba moldovenească se numește credință. Atunci mitropolitul și episcopii (cărora, atunci când n-au voie după regulile monahicești ale lui Vasile cel Mare să mănânce carne, li se servesc pești și brânzeturi), împreună cu toți boierii se ridică în picioare și se închină cu capul plecat domnului, care bea: la celelalte nu se mai ridică, totuși se închină respectuos domnului, plecând capul, chiar dacă ar fi beți. Boierii cei mari stau în picioare pe lângă masă, până ce se golește al treilea pahar; după aceea spătarul cel mare dă spada domnească spătarului de-al doilea, paharnicul al doilea toarnă în pahare și ceilalți boieri de rangul al doilea fac slujbele celor mai mari ca ei. Apoi domnul dă fiecărui, ca semn de cinste, un taler cu mâncare de la masa lui, pe care aceia, după ce au sărutat mâna domnitorului, îl primesc și-l pun într-o cameră învecinată, unde li se așează o masă anume pentru ei. Aceeași cinste o arată domnitorul*

chiar și altora care stau pe lângă dânsul, boieri de rang mai jos, buluc-bași și căpitani, și cu aceleași ceremonii. După ce toți au mâncat și au băut din destul, se întorc la rosturile lor de la masa domnească, îngrijindu-se ca păhărniceii să toarne în pahare boierilor; stolniceii să ducă și să aducă mâncările, cămărașii să schimbe farfuriile și toate să se facă după cuviință și după rânduială. Armașii cu buzduganele lor stau în picioare la capătul mesei (căci ea se întinde în lungime), în chip de strajă domnului. După câteva pahare, când capetele s-au înfierbântat, primul pocal mai mare se golește ca semn de mulțumire pentru bunătatea și mila cerească, al doilea în sănătatea împăratului, neadăugând totuși niciun nume, căci pe de o parte moldovenilor li se pare nepotrivit și urât să bea în sănătatea turcilor; iar pe de altă parte, foarte primejdios să facă urări de fericire la băutură regilor creștini și drept credincioși. Al treilea pocal îl închină mitropolitul, rostind un cuvânt-înainte în sănătatea domnitorului, pe al cărui nume, de îndată ce boierii îl aud se scoală dintr-o dată cu toții de la masă și se așează după rang în mijlocul divanului. La sfârșitul cuvântării, face semnul sfintei cruci asupra domnitorului și-l binecuvântează și în timp ce acesta apropie pocalul de buze, toate tunurile se descarcă jur-împrejur, amestecându-și bubuitul cu sunetul muzicii din care totuși ajunge la urechile celor prezenți decât ecoul, care răsună din bolțile largi ale încăperilor palatului. După domnitor, mitropolitul golește un pocal de argint cam de o sută de grame, dar nu-și părăsește locul, ci numai se ridică în picioare; toți ceilalți boieri, și cei care stau în picioare și cei care șed, beau doi câte doi pocalele care li se întind și, după ce sărută mâna domnului, fiind susținuți de subțiori de marele postelnic, se întorc la locurile lor. După acest pocal se deșartă alte pahare în sănătatea soției, fiilor și fiicelor domnului, și pentru orice alt motiv pe care li-l dau fie împrăjurarea, fie beția. Căci domnul nu se scoală de la masă niciodată înainte de a fi nevoie să se aducă sfeșnicele; după ce acestea sunt așezate de marele medelnicer, oaspeții toți se ridică în picioare și salută pe domnitorul lor. Semnul încheierii ospățului este șervetul pe care domnitorul îl pune pe masă; marele postelnic, observând acest semn, bate în pământ cu o vargă de argint pe care-o poartă în mână; la acest semn, toți câți se pot ține pe picioare se scoală dintr-o dată, iar cei care nu se mai pot ține în sus de beți ce-s, sunt ridicați de alții. Când domnul se ridică, medelnicerul îi toarnă apă și-i întinde un ștergar de șters pe mâini, iar mitropolitul aduce mulțumiri domnu-

lui; după aceea domnitorul, făcându-și de trei ori semnul crucii, se întoarce spre boieri și cu capul gol își ia rămas bun de la ei. Când se întoarce cu spațele, slujitorii curții și cămărașii care sunt de față înșfacă de pe masă fiecare ce poate, căci socotesc ca o cinste să mănânce ceva de la masa domnească. Totuși, pentru ca să nu se piardă vreun tacâm de argint, li se interzice să scoată ceva afară din sală; sau dacă mai mulți la un loc au vrut să mănânce aparte trebuie să arate celor ce au în grijă argintăria câte talere au primit și sunt obligați să le înapoieze după număr. Boierii ceilalți sunt conduși la casele lor cu muzica domnitorului. A doua zi, toți se adună în sala de primire și, sărutând mâna domnitorului, mulțumesc pentru cinstea ce li s-a făcut, cerând iertare pentru ce vor fi făcut la beție“.

*

De la prandium domnesc, Cantemir ne duce la o vânătoare domnească, apoi la o înmormântare. Nu sunt amănunte în afară de ceea ce deja știm, poate doar acela că, pentru a spori sentimentul de jale, organizatorii fac în așa fel încât și caii să pară triști: „căci să le stoarcă lacrimi din ochi cu zeamă de ceapă“.

De reținut este și modul în care sunt pedepsiți răufăcătorii. Tâlharilor de pildă, li se pune ștreangul de gât, cei care pângăresc bisericile sunt arși, asasinilor – dacă au rang boieresc – li se taie capul, iar țăranilor – pentru că sunt de neam prost – li se aplică o execuție mai înceată și mai grea: *li se înfige un țăruș prin coaste*. Boierii care delapidază sau fac altă ticăloșie sunt pedepsiți direct de domnitor: sunt bătuți cu vergele sau cu topazul. Există, totuși, grija ca să nu le strice onoarea, dacă fapta lor nu este atât de gravă. Astfel de nelegiuiri în rândul boierilor se întâmplă des, pentru că – notează Cantemir – „*firea moldovenilor [este] nestatornică*“. Cronicarul face, apoi, un recensământ al familiilor moldovenești și, cu acest prilej, vorbește și de oamenii de jos care, prin merite, dar mai ales prin ambiții mari, ajung să fie promovați în dregătorii înalte. Cantemir nu privește cu ochi buni aceste escaladări sociale, pentru că ele corup noblețea boierilor de neam: „*Deoarece această clasă este un fel de pepinieră a statului întreg din care se împlinește numărul dregătorilor; cu greu se poate spune ce monștri omenești sunt ridicați de cele mai multe ori la cele mai înalte dregătorii. Și aceasta este cauza pentru care printre boierii cei mai de sus vei întâlni destul de des oameni fuduli, îngâmfați și trușași, care nu numai că nu se pricep la conducerea țării, dar nu cunosc nici datinile ei și la care nu vei găsi nimic vrednic de*

laudă, decât, la unul sau altul dintre ei, vreo însușire mai bună pe care o au din naștere, neajutată din afară și cu totul necultivată“.

Să nu uităm însă că Dimitrie Cantemir este, el însuși, fiul unui om de arme pornit de jos și ajuns, prin forțe proprii, domnitor. Un domnitor care a învățat cu greu abia să se iscălească. Fiul, instruit, intră în aristocrația spiritului european din epoca sa. Nasc și la Moldova, cum s-a spus, oameni... De reținut sunt și părerile Prințului despre ceilalți locuitori ai Moldovei. Nu sunt totdeauna favorabile. Despre țigani crede că însușirile lor sunt „furtul și lenea“. Nici moldovenii get-beget nu sunt fără cusur. Nu vor, de pildă, să facă negoț: „*Căci moldovenii sunt din naștere atât de trușași și de leneși, încât socotesc rușinos orice fel de negustorie în afară de vânzarea roadelor pe care le capătă de pe pământurile lor. Aceasta este, cred eu, pricina cea mai de seamă că rar se află în Moldova târgoveț bogat și că țara noastră, deși trimite străinilor mult mai multe mărfuri decât primește de la ei, suferă totuși tot timpul de lipsă de bani. Căci negustorii străini: turci, evrei, armeni și greci, pe care obișnuieț să numim gelepi, și-au însușit, din pricina nepăsării alor noștri, tot comerțul Moldovei, ducând obișnuieț la Constantinopol și în alte orașe turme și cirezi întregi de oi și de vite cumpărate pe un preț mic în Moldova și vânzându-le acolo de două sau de trei ori mai scump*“.

Cantemir reproșează țăranului moldovean nu numai inapetența pentru negustorie, dar, în genere, faptul că sunt leneși și îndărătnici. „*Sunt foarte leneși, silnici la muncă, ară puțin, seamănă puțin, dar recoltează mult. Nu se îngrijesc să aibă atât cât ar putea dobândi cu muncile lor; ci se mulțumesc să-și pună în hambar doar atât cât le ajunge de hrană pentru un an sau, cum zic ei de obicei, până la pâinea cea nouă; de aceea, dacă vine vreun an rău ori vreun atac al dușmanului împiedică secerișul, lesne sunt amenințați să n-aibă ce mânca. Dacă țăranul are una sau două vaci, crede că are destul cu ce să se hrănească el și copiii lui. Căci sunt unele care dau zilnic patruzeci de livre de lapte și pe puțin douăzeci și patru. Iar dacă țăranul are douăzeci de stupi, poate ușor plăti din venitul lor birul pe un an întreg. Lăsând la o parte că un singur stup, dacă vreme a face pe voia țăranului, scoate în fiecare an alți șapte, e de ajuns ca fiecare, când se taie, să dea două sau mai multe măsuri de miere, căci o măsură de miere, se vinde cu un imperial*“.

Nu-i nedrept eruditul Cantemir cu moldovenii săi? Ca să ne dăm seama de opinia lui integrală des-

pre acest subiect delicat trebuie să citim capitolul al XVII-lea din *Descriptio*... Aici Cantemir face, după criteriile timpului, puțină psihologie socială și, iarăși, puțină caracterologie a neamului său pe care, în mod vădit, îl iubește. Numai că iubirea de adevăr este mai mare și, întrezărind un conflict între cele două iubiri, experimentatul, eruditul moralist și istoric creează o mică fabulă intelectuală, a cărei morală este previzibilă: iubirea de adevăr învinge în spiritul celui însetat de adevăr. Merită a transcrie această confesiune: „*Având a descrie moravurile moldovenilor, subiect de altminteri necunoscut vreunuia sau doar câtorva dintre străini, iubirea de țară mă îndeamnă și-mi poruncește să laud neamul în care m-am născut și să pun în bună lumină pe locuitorii acestui pământ de unde mă trag; pe de altă parte, iubirea de adevăr se opune și mă împiedică a lăuda lucruri pe care dreapta judecată mă îndeamnă să le critic. Cred că este mai bine pentru țară să fie puse deschis sub ochii locuitorilor ei mulțimea de păcate pe care le au, decât să se lase înșelați prin lingușiri amăgitoare și prin dezvinovățiri iscusite, și astfel să fie încredințați că tot ce fac ei fac bine, în vreme ce toată lumea care are moravuri mai lese critică asemenea purtări*” și, dacă învinge, spiritul critic trece la fapte, analizează, va să zică, moravurile moldovenilor. Ce descoperă nu este de natură să-l bucure pe iubitorul de neam Cantemir: în afară de ortodoxie și ospitalitate, puține lucruri sunt de lăudat în felul de a fi al moldovenilor. Multe *viții* și puține *virtuți*. Multă *îngâmfare* și prea multă *trufie*. Se ceartă des și se împacă ușor cu adversarii. Nu țin prietenii, beau mult („până ce varsă”), ca strămoșii lor romani, și mănca de dimineață până seara, în neștire, nu au tragere de inimă la învățătură și, în genere, n-au „exercițiul virtuțiilor”, cu alte vorbe: n-au deprinderea și nici nu au năzuința de a se autoeduca, în fine, femeile lor sunt frumoase (mai ales cele din popor), dar sunt ușurate și au năravuri rușinoase. Sunt, adevărat, glumeți, veseli, dar firea lor este nestatornică. Ca oșteni, moldovenii sunt buni, luptă cu curaj la început, apoi părăsesc câmpul de bătaie pentru că „n-au astâmpăr”...

În fine, de cele sfinte moldovenii n-au mare grijă. Cred în soartă și, de aceea, își așteaptă liniștiți sorocul. Moldovenii din Țara de Sus ar fi mai religioși decât cei de Jos, dovadă numărul mare de biserici. Vocația lor religioasă n-ar fi lipsită de superstiție. Toți, cei din Țara de Sus și din Țara de Jos, sunt foarte ospitalieri cu străinii, afară de vasluieni, care preferă să ceară decât să dea. Este și opi-

nia lui Neculce care scrie că vasluienii sunt „*buni de gură și de pâră*”. Așa arată tabloul lumii moldovenești după Cantemir. Încă o dată: puține virtuți, enorm de multe năravuri proaste. La cele semnalate, se adaugă aplecarea spre *trândăvie* și, la cei care trăiesc în preajma tătarilor, năravul de a jefui cu scuza că iau înapoi ceea ce li s-a luat cu sila... Nu-i deloc tolerant Dimitrie Cantemir cu neamul său moldovenesc. Este chiar excesiv de critic, judecă lucrurile în ansamblu, luând *neamul* ca o entitate psihologică omogenă și specifică. Analiza lui este ca o fotografie de grup ștersă de vreme: abia se pot distinge figurile, trăsăturile individuale sunt estompate. Doar lămuririle din josul fotografiei îngălbenite și-au păstrat, după trei secole, acuitatea. Câteva propoziții sunt memorabile: „*Toate vitejiile care se întâlnesc la ceilalți oameni stăpânesc și pe moldoveni, dacă nu totdeauna în mai mare măsură, cu siguranță însă nu în mai mică; calitățile lor, dimpotrivă, sunt rare și cum sunt lipsiți atât de o bună învățătură, cât și de exercițiul virtuțiilor cu greu vei găsi un om care să strălucească prin virtuți față de ceilalți, afară doar dacă l-a ajutat o fericită înzestrare din naștere. Îngâmfarea le este mamă și trufia soră*”.

*

„*Sunt glumeți și veseli, iar inima nu o au prea departe de gură, dar așa cum uită lesne dușmăniile, tot astfel nu păstrează prea mult prietenii. De beție nici nu se dau în lături, nici nu se prăpădesc după ea; plăcerea lor cea mare este totuși să întindă mese de la a șasea oră din zi până la trei noaptea, uneori chiar până în zorii zilei, și să se îndoape cu vin până ce varsă*”.

*

„*Cu învinșii sunt când blânzi, când cruzi, după cum îi îndeamnă firea lor nestatornică. A ucide un turc și un tătar socotesc, firește, o datorie creștinească și pe cel care s-ar purta mai blând cu ei îl consideră că s-a abătut de la dreapta credință*”.

*

„*Nu cunosc niciun fel de măsură: când le merge bine, se îngâmfa; când le merge rău, se descurajează. La prima vedere nimic nu le pare greu; dacă se ivește cea mai mică greutate, se tulbură, nu știu ce să facă și în sfârșit, dacă văd că încercările lor sunt zadarnice, sunt cuprinși de căință târzie însă, de ce-au făcut. Lucrurile stând astfel, nu se poate atribui decât deosebitei și negrăitei providențe divine faptul că Imperiul otoman, atât de mare și de înfricoșător, după ce a răsturnat prin lupte întreaga stăpânire a romanilor în Asia și într-o bună parte a Europei,*

după ce a supus cu sabia Ungaria, Serbia, Bulgaria și nenumărate alte regate și după ce a subjugat cu forța neamul cel preaițelept al grecilor, n-a putut să silească un popor atât de necultivat și de slab a primi supunerea cu sabia și, deși acesta a îndrăznit de-atâtea ori să scuture jugul primit de bună voie, ei i-au lăsat neatins nevătămate rânduielile politice și religioase“.

*

„Pe de altă parte, moldovenii, nu numai că nu iubesc învățătura, dar aproape toți o urăsc. Nici măcar numele științelor și artelor nu le sunt cunoscute. Ei cred că învățații nu pot fi cu mintea în așa măsură încât atunci când vor să laude știința cuiva, spun că a ajuns nebun de prea multă învățatură“.

*

„Deși femeile nu sunt oprite a se arăta în fața bărbaților cu aceeași strășnicie ca la turci, totuși, dacă sunt de o stare puțin mai bună, rareori umblă fără rost în afara casei lor. Boieroaicele sunt frumoase într-adevăr, dar cu mult mai prejos în frumusețe decât femeile din popor; acestea le întrec în frumusețe, dar de cele mai multe ori sunt ușuratică și pline de năravuri destul de rușinoase. Unele beau bine cât sunt între pereții casei lor, dar în public rareori vei vedea o femeie beată. Căci o femeie cu cât mănâncă sau bea mai puțin, când sunt oaspeți, cu atât este socotită mai de cinste“.

*

„De cele sfinte puțin se îngrijesc. Cei mai mulți dintre ei, și poporul de jos aproape în întregime, cred că fiecărui om i-a fost de mai înainte scrisă de Dumnezeu ziua morții și că nimeni nu poate să moară, nici să piară în război, dacă sorocul nu s-a împlinit; aceasta le dă atâta curaj, încât uneori se reped ca turbații asupra dușmanului“.

*

„Locuitorii din Moldova de Sus sunt mai puțin războinici, nu sunt doritori înfocați de lupte, ci preferă să-și câștige în liniște pâinea, asudând din greu. Sunt foarte mult aplecați spre cele sfinte, aproape până la superstiție, de aceea numai în ținutul Sucevei sunt șaiszeci de biserici de piatră și în toată Moldova de Sus peste două sute de mânăstiri mai mari, zidite din piatră. Munții sunt plini de călugări și schimnici, care-și închină acolo lui Dumnezeu o viață singuratică și depărtată de tulburările lumii“.

*

„La ei furturile sunt puține sau nu sunt deloc, față de domn s-au dovedit totdeauna credincioși și dacă și pe ei i-au muncit unele dihonii lăuntrice, focul n-a pornit de nicăieri de la oierii din Moldova de Jos. Își păstrează curățenia trupeiască și moravurile frumoase chiar și înainte de căsătorie, ceea ce rar vei găsi la moldovenii din Țara de Jos. Sunt mai pricepuți decât ceilalți la conducerea treburilor obștești, își îngrijesc mai bine avutul, îndeplinesc poruncile ce li se dau cu cea mai mare râvnă, dară față de oaspeți sunt cu mult mai socotiți decât locuitorii din Moldova de Jos“.

*

Descriind obiceiurile moldovenilor – care, după cât se poate constata, nu sunt deloc împovărate de prea multe virtuți – Cantemir nu uită jocurile lor și, în genere, modul lor de a petrece, de a sărbători. La acest compartiment, moralistul este mai îngăduitor. Jocurile moldovenilor sunt frumoase și, sugerează el, au rostul lor, au chiar partea lor misterioasă, inițiativă. Moldovenii preferă să danseze împreună, în cerc, în pas lent, măsurat, la dreapta și la stânga, fac, altfel spus, horă, nu ca francezii sau polonezii care joacă câte doi. Călușarii reprezintă un joc magic, zice Cantemir, și-l descrie amănunțit, insistând, repet, pe dimensiunea inițiativă. Cine intră în ceata călușarilor nu poate s-o părăsească nouă ani, iar dacă abandonează este „chinuit de «frumoase zâne» și muncit de duhuri rele“... Călușarii, organizați, dar, după regula societăților secrete, vrăjitoresți, au puteri tămăduitoare, pot vindeca bolile cronice, sărind peste trupul bolnavului și șoptindu-i la ureche cuvinte magice. La nunți moldovenii au ceremonialul lor, condus de „un om bătrân și de toată cinstea“, care cunoaște regulile...

Este limpede, Cantemir este mulțumit de această parte a felului moldovenesc, renunță la stilul mustătrător, nu mai caută cusururi și înveșește puțin narațiunea, foarte critică până acum. Așa procedează și, în continuare, când scrie, pe larg, despre ceremoniile de logodnă și de nuntă, începând cu peșitorii și încheind cu cele premare (vizita părinților după trei zile). Vizita ritualică poate avea rezultate diferite: bune, dacă fata a fost cum trebuie, rele, dacă fata a fost găsită în neregulă („greșită“). În cazul din urmă, urmează o scenă pe care a înfățișat-o, îngroșând enorm lucrurile, Zaharia Stancu în *Desculț*. Cantemir este mai sobru și, în fond, mai sugestiv epic, când prezintă această teribilă probă a virginității, ca

simbol al onoarei întregii familii: „*Dacă s-a găsit că fiica lor a fost fată mare, nu numai că toate sunt la locul lor, dar părinții sunt primiți cu mare cinste și cu masă bogată, iar după al doilea fel de bucate, cămașa cu semnele după care fiica lor s-a văzut că a fost fată, pusă pe o tablă, este arătată tuturor și fiecare pune de obicei acolo câte un mic dar. Aceasta totuși nu se face decât la oamenii de jos; la cei mai de vază numai socrii pot să vadă cămașa. Iar dacă fata și-a pătat cinstea greșindu-se cu altul, a doua zi mirele își cheamă rudele și le spune că și-a găsit mireasa necurată (cu această vorbă numesc ei pe cele care s-au greșit). Aceștia pregătesc o căruță foarte proastă, cu hamurile rupte, și când vin părinții îi înhamă pe ei în locul vitelor și-i silesc, bătându-i, să-și suie fata într-înșă și să și-o ducă acasă ca pe o femeie stricată. Nimeni n-are voie, pe stradă sau pe drum, să se împotrivescă la aceasta și, dacă cineva ar îndrăzni să-i libereze pe părinți, pe lângă bătaia primită, este pedepsit și de judecător, ca unul ce calcă legile și obiceiurile țării. Mirele oprește apoi toată zestrea și dacă a făcut ceva cheltuieli cu căsătoria și le scoate prin hotărârea judecătorului de la părinții care n-au avut grijă de cinstea fetei. Batjocura aceasta o suferă bieții oameni când sunt țărani, căci boierii nu numai că și-și țin fetele mai strâns, așa încât cu greu li se poate întâmpla așa ceva, dar, dacă află că fiica lor n-a fost găsită fată, repară, prin alții, castitatea fetei mărindu-i dota cu mai multe sate, ori cu mai mulți bani sau, dacă ginerele nu vrea să se potolească nicicum, o iau acasă și acestuia îi dau libertatea să-și ia altă nevastă“.*

*

Descriptio înfățișează și viața religioasă, și organizarea bisericii ortodoxe, fără remarci speciale. De reținut este micul dicționar mitologic în care vorbește de zâne, ursite, sânziene, joimărițe, de mitul zburătorului, de obiceiul vergelatului și de cel al dezlegăturii, de tricolici, de striga miazănoapte, stahia și de dracul în vale (demonul care locuiește în ape). Pe acesta din urmă l-a folosit, ca personaj, Creangă în *Dănilă Prepeleac*. Zburătorul a devenit un simbol liric prin Heliade-Rădulescu și alții, iar joimărițele și sânzienele au intrat și ele în literatură...

Când ajunge la limba moldovenilor, Cantemir revine la stilul erudit (dă referințele necesare, polemizează, stabilește etimologia termenilor), în sprijinul ideii de latinitate. Mai jură o dată pe ideea că în discursul lui adevărul primează: „*Acum, după ce am expus argumentele ambelor părți, nu îndrăznesc să spun care din ele se apropie mai mult de adevăr, de teamă ca nu cumva iubirea de patrie să-mi întunece privirile și să ascundă vederii mele unele lucruri pe care ochii altora le-ar putea ușor descoperi. Lăsăm așadar judecata pe seama cititorului binevoitor, mărgininu-ne a adăuga doar cele spuse de Covatius“.*

Când este să vorbească despre *literele* moldovenilor (școală, tipar, alfabetul chirilic), Cantemir se întristează din nou. La sfatul lui Teoctist, bulgar de neam, Alexandru cel Bun a izgonit din țară, de frica țășilor, literele latine și, prin acest act, a introdus barbaria... Numai Vasile Albanezul (Vasile Lupu) ar fi adus puțină lumină în întunericul acestei barbarii, înființând o școală grecească. Cu această ocazie, Cantemir citează printre luminători, pe Șerban Cantacuzino și pe Miron Costin „*cel mai conștiincios istoric al moldovenilor*“ și pe profesorul său, Ieremia Cacavela Cretanul, care a deschis spiritul moldovenilor spre scrierile grecești, italienești și latinești. Cantemir salută, dar, desprinderea de slavonism și, în ciuda unor erori semnalate mai târziu, de cercetătorii medievaliști, el este perceput azi ca un precursor al occidentalizării în cultura română. Nu-i, desigur, unicul semn care-l recomandă ca un veritabil *om european*. Un european – să mai spunem o dată – din Răsărit, într-un spațiu în care, în pofida întunericului barbariei, culturile comunică între ele într-un chip sau altul.

Note

¹ *Descriptio Moldaviae/Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, introducere de Maria Holban; comentariu istoric de N. Stoicescu; studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu; indice de Ioana Constantinescu; cu o notă asupra ediției de D.M. Pippidi, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1973.

² *Ed. cit.*, p. 65.

³ Cf. notelor de la *edit. cit.*, p. 149.

Umanismul sincretic al Europei Orientale și paradigma Cantemir*

Acad. Răzvan Theodorescu

Evocând cultura spațiului rusesc de la 1700, acolo unde își va încheia exilul și viața, acum aproape trei sute de ani, principele moldav Dimitrie Cantemir, un istoric al filosofiei care s-a ocupat de gândirea celui ce-și are numele înscris pe fațada Bibliotecii Sainte Geneviève din Paris alături de cele ale unor Newton, Leibniz și Fénelon, scria următoarele acum exact o jumătate de veac: „*ceea ce se desena era o cultură care își avea rădăcinile cele mai îndepărtate în civilizația greacă din Antichitate, dar care era trecută prin prisma autorilor latini din Roma veche, transpusă în viziunea latinizantă a Renașterii italiene și împinsă înainte într-un spirit creator propriu lumii moderne*“.¹

Era o cultură, putem adăuga, unde un mare nobil ortodox precum Vasili Vasilevici Golițan, legat de iezuiți, colecționa antichități și sprijinea un proiect de „Academie greco-latină“, în timp ce vărul său Boris Alexeevici Golițan, preceptor al aceluiași Petru cel Mare de care va fi apropiat Cantemir, ctitoria lângă Moscova o biserică ornată cu sculpturi emblematice baroce, sfințită de un prelat ucrainean format de aceiași iezuiți, Ștefan Iavorski, venit de la Kiev, dintr-un „collegium“ întemeiat de mitropolitul de origine română Petru Movilă², unde se studiau „artele liberale“ și filosofia aristotelică. Era același spațiu în care un alt ierarh, Dimitrie Tuptalo, patrona „barocul de Rostov“ unde se traducea în slavă din *Vitae sanctorum* și se scriau drame simbolice despre Iisus Hristos, unde mitropolitul de Crutița se ocupa de astronomie, unde actorii germani din trupa lui Johann Gottfried Gregori dădeau spectacole în Kremlinul moscovit și unde Dimitrie Cantemir el însuși avea să trăiască ultimii doisprezece ani (1711–1723).

Orientul continentului adăpostea un peisaj de civilizație care participa, în felul său, la profunda criză creatoare de modernitate a conștiinței europene de la 1700 – chiar dacă o carte clasică de acum optzeci de ani a lui Paul Hazard nu suflă niciun cuvânt

despre „cealaltă Europă“³ – într-o formă de umanism al elitelor nobile, niciodată burgheze aici, care luau cunoștință de Antichitate într-o cheie ortodoxă, într-un paralelism semnificativ cu umanismul catolic al Contrareformeii.

L-am numit, acest umanism ortodox dintr-a doua parte a secolului al XVII-lea, un „umanism sincretic“, pentru că adună sub semnul pietății medievale doctrine și sisteme aparent incompatibile cu gândirea filosofilor păgâni greco-romani, a părinților Bisericii și a învățaților bizantini, simbolisme, ermetisme și teozofii ce amestecă știința cu mistica, încercări de conciliere a teologiei cu cunoașterea naturii, a „physis“-ului cercetat de Stagirit.⁴

În umanismul seicentesc european, încărcat încă de acea medievalitate care a caracterizat și Renașterea târzie manieristă⁵, se manifesta o vocație enciclopedică a celor care tindeau la o cunoaștere universală de tipul „pansophiei“ lui Comenius, la „știința universală“ visată de luteranul Johann Valentin Andreae, de calvinul Johannes Alsted, de iezuitul Athanasius Kircher⁶ – cu toții citați mai târziu de Leibniz⁷ – și poate nu întâmplător s-a putut vorbi, într-un timp al esoterismelor, al ermetismelor, al „scolasticii secundă“⁸ despre enciclopedicul principe român Cantemir care într-o „nouă medievalitate“⁹ – nici raționalist, nici preiluminist¹⁰ – făcea o adevărată „alchimie verbală“¹¹.

Cât despre această medievalitate, Cantemir este, să nu uităm, strict contemporan cu François Salignac de la Mothe, mai cunoscut sub numele castelului gascon al neamului său, Fénelon, cel ce a încercat, într-un monument al prozei clasice, să sugereze o medievalizantă restaurare a autorității marilor baroni și a Statelor Generale provinciale din Franța, în atmosfera ultracatolică a lui Bossuet și a revocării edictului de la Nantes, autor citit cu delicia în Europa central-orientală de magnații unguri și de boierii moldavi ai veacului în care murea principele nostru cărturar¹²; voi adăuga că trebuie să avem încă în

* Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)

mente încheierile pertinente de acum șaptezeci de ani din volumul newyorkez al lui Nathan Edelman dedicat gusturilor medievale ale epocii lui Ludovic al XIV-lea¹³.

Principele Cantemir, dotat cu o „vocation polyglotte extraordinaire“¹⁴, scriind după regulile retoricii clasice¹⁵ pentru a ajunge la un retorism liturgic¹⁶, dezbătând cu un aristocrat polonez, în limba latină, cu subiect ciceronian¹⁷ („de amicitia“), se înscria în rândul acelor umaniști ortodocși români care consultau texte greco-latine antice și medievale: Petru Movilă mitropolitul cita pe Lactantius și Augustinus, Miron Costin, cronicarul educat în Polonia – cel mult admirat de Cantemir – se apleca asupra lui Plutarh, fiul său Nicolae Costin asupra lui Cicero, Nicolae Milescu – călătorul în Rusia și în China – tălmăcea poate pe Herodot, iar Udriște Năsturel, demnitarul din Țara Românească, trecea din latină în slavonă pe Thomas a Kempis.

Umanismul sincretic al Europei Orientale cuprindea și o renaștere a ortodoxiei într-un timp al atitudinilor confesionale polemice, anticatolice și anticlavine, atunci când se alcătua și tipărea ultima „Summa“ teologică, datorată patriarhului Ierusalimului Dositei Notaras, iar abia amintitul Nicolae Milescu publica în 1669, la Paris – în vremea acțiunilor antijanseniste – o prezentare a dogmei ortodoxe, sub titlul *Ecrit d'un seigneur moldave sur la croyance des Grecs. Enchiridion sive stella orientalis occidentalis splendens*.

Sincretismul umanist al Europei răsăritene – de fapt al acelor spații care, politic, erau autonome sau independente în epoca Turcocrăției, adică Țările Române și Rusia – a fost marcat și de ceea ce am numit cândva „internaționalismul padovan“¹⁸. Este vorba de prezența la București, Iași și Moscova a așa-numiților „medici-filosofi“ („iatrofilosofi“) formați în „Athenaeum Patavinum“, universitatea Serenissimei, acolo unde domina aristotelismul comentat de atenianul Teofil Corydaleu, într-o formulă, e drept, conservatoare ce nu-i accepta pe Copernic, Kepler sau Galilei¹⁹; erau cărturari greci „teologi, istorici, geografi, personificând o aspirație spre globalitatea cunoștințelor despre om și lume, întruchipând tocmai acel enciclopedism care a caracterizat întregul Seicento, deschizând calea, în întregul Est european, unui umanism târziu și unor «Lumini» precoce“²⁰. Ei s-au numit în Rusia Sofronios și Ioanikios Likoudis, în Țara Românească Ioan Cariofil, Sevstos Kymenites, Ioan Molibdos Com-

nen, Iacob Pylarinos, iar în Moldova Azarie Cigalas, Nikolaos Kerameos și Ieremias Kakavelas – influențat profesor al tânărului Cantemir –, acesta însă cu studii la Leipzig și la Viena²¹, despărțit de Corydaleu într-o ortodoxie care respingea aristotelismul scolastic.

Acest climat intelectual din lumea creștină est-europeană se recunoștea în chiar capitala a ceea ce a fost denumită „la Turcocratie culturelle“²², unde pentru nemusulmani domina Marea Școală a Patriarhatului ecumenic. Era orașul imperial Stambul frecventat de Dimitrie Cantemir timp de 22 de ani (1688–1710), stând în reședința sa din Ortaköi, în relație cu ambasadori străini, precum francezul de Ferriol, olandezul Collyer, rusul Tolstoi, cu profesori ai Academiei patriarhale: Iacob Manos, Antonie Spandonis, Meletios din Arta, Hrisant Notaras, Ilie Miniaturul²³ sau Alexandru Mavrocordat Exaporitul, subtil diplomat și puternic dragoman al Porții, dar și susținătorul, la Bologna, în 1664, al tezei de doctorat *De instrumento respirationi et circulatione sanguinis*, care făcea cunoscută Europei savante teoria lui Harvey despre mișcarea sângelui²⁴. La Iași și apoi la Școala grecească din Stambul și-a făcut tânărul Cantemir educația întru elenitate, chiar dacă, ulterior, atașamentul său pentru latinitate a fost dublu justificat prin chiar originea poporului său despre care a scris nu puțin și prin interesul pentru cultura Europei occidentale cu elite încă latinofone²⁵; și tot la Stambul află²⁶ viitorul principe despre teozofia flamandului Johann Baptist Van Helmont, supranumit „Faustul secolului al XVII-lea“, din a cărui operă publicată la Frankfurt în 1682 va copia sute de file²⁷, interesat de o fizică pusă în slujba metafizicii teologice²⁸ și laudându-l pe gânditorul din Bruxelles pentru faptul că l-a alungat pe Aristotel din filosofia creștină...²⁹

Sigur că teozofia helmontiană cu care Dimitrie Cantemir pare a fi consumat, amestec de știință și mistică în descendența „medicinii ermetice“ a lui Paracelsus din secolul anterior, era evident depășită de contemporanul raționalism baconian și cartezian³⁰. Dar cunoașterea sa semnifica nu mai puțin un contact cu atmosfera occidentală post-tridentină a unei „Renaissance sans joie“³¹, același pe care îl vor fi avut patriarhii greci din Stambul apropiați de Roma papală, Athanasie al III-lea Patelaros și Chiril Contaris, același pe care îl însemna prezența Propagandei Fide în Ciclade, prezența icoanelor pictate în „maniera italiana“ din Creta, cea a spectacolelor cu piese de Corneille și Molière date de marchizul de

Nointel în capitala sultanilor, cea a unei „schola greca e latina“ din Târgoviște a proiezuitului din Chios, Pantelimon Ligarides, critic al ultimului aristotelic, amintitul Corydaleu.

Pe aproape toate planurile este evidentă relația cu Apusul catolic și baroc de după Conciliul de la Trento al elitelor est-europene ortodoxe și al acestui umanism sincretic și eclectic, pentru care Dimitrie Cantemir este un caz extrem de ilustrativ, mai ales prin enciclopedismul său de istoric, geograf, etnograf, orientalist, filosof cu un amestec de etică creștină și stoică³², în care științele erau încă incomplet diferențiate³³.

Dacă originea latină a românilor mereu afirmată de principele cărturar era o descoperire cărturărească cunoscută de cronicarii moldoveni care l-au precedat în colegiile iezuite poloneze reprezentative pentru conceptul de „Roma triumphans“ al Contrareformei; dacă înnobilarea prin cultură, antropocentrismul care afirma, în bună tradiție bizantină, grația divină pe care o cuprinde omul, elogiul umanității raționale face parte din trăsăturile definitorii ale umanismului românesc³⁴, există multe alte semne culturale de congruență Orient-Occident în Europa anilor 1700. De la mitul „înțeleptului egiptean“ proclamat de Bossuet³⁵ și atractiv pentru Kircher în al său *Oedipus aegyptiacus* și de la interpretările esoterice ale hieroglifelor³⁶, ecourile erau directe în romanul ermetic și pamfletul politic al lui Cantemir care era, la 1705, *Istoria ieroglifică*³⁷, manifest al monarhiei absolute cu domnia ereditare³⁸. La fel gustului european pentru cosmografii, corografii și așa-numitele „teatre“ geografice³⁹, mărturisit în tot secolul al XVII-lea de scrieri interesate de Levantul apropiat și îndepărtat, precum *Deliciae Transmarinae...*, *Regni Chinensis descriptio*, *Regni Poloniae... descriptio*, *Descriptio novissima Imperii Turcici*⁴⁰, avea să se alinieze Dimitrie Cantemir cu a sa *Descriptio Moldaviae* însoțită de o hartă de el desenată, sugerată⁴¹ de Societas Regio Berolinensis – Academia creată de Leibniz în capitala noului regat al Prusiei – care îl primea în iulie 1714 pe fostul suveran moldovean devenit principe rus⁴².

Format la Stambul⁴³, într-un climat cultural turcesc care anunța cunoscuta „epocă a lalelei“, în relație cu Râmi Mehmed Pașa, marele vizir⁴⁴ și într-un timp al interesului occidental pentru exotisme, „turqueries“ și pentru Islam⁴⁵, Cantemir rămâne autorul mult cititei *Historia incrementa atque decrementa aulae otomanicae*, cu ediții succesive în engleză, franceză și germană, citată de Voltaire și citită de

Gibbon, considerată principala referință turcologică până la contribuția monumentală din 1827–1835 a baronului austriac Joseph von Hammer-Purgstall, pentru care principele român fusese un „oracol“. Scrierea aceasta, cu un titlu care promitea mai mult decât conținutul său, nefiind o explicare a cauzelor decăderii otomane⁴⁶, se referea la o ciclicitate pe cale să facă o anume carieră prin *Scienza nuova prima* a lui Vico (1725), dar pe care Cantemir o evocase în manuscrisul *Monarchiarum physica examinatio*⁴⁷ cu trimitere la profeția vetero-testamentară a lui Daniel⁴⁸ privitoare la „regatul de la miază-noapte“, în care s-a voit să se vadă Rusia, cea pe care cu două secole înainte Filotei din Pskov o socotise „a treia Romă“.

Sincretismul umanismului ortodox nu ar fi complet fără o dimensiune europeană esențială a veacului al XVIII-lea: aceea a barocului.

Cu ani în urmă, sub semnul „esteticii de compromis“ între Orient și Occident, între tradiție și noutate despre care scrisese André Grabar⁴⁹, am cercetat raportul dintre ceea ce am numit „barocul ortodox postbizantin“, veleitățile monarhice și cultivarea naturii aristotelice în aceste părți de lume⁵⁰. În acest baroc, paralel cu ceea ce Andreas Angyal a numit cândva⁵¹ „die slawische Barockwelt“ se înscrie și stilul retoric al monarhului de la Iași, și *Istoria ieroglifică*, și vechiul motiv literar *fortuna labilis* – care va fi o temă a primei sale scrieri filosofice creștine *Divanul*⁵², ce a avut și o versiune grecească, așadar în limba de școală a autorului⁵³, dialog de inspirație bizantină, cu citate din Seneca („măcar că e păgân“), Cicero și Epictet, dar și din poeți orientali sau din teologi protestanți unitarieni –, iar caracterizarea lui Dimitrie Cantemir drept un „om al barocului“⁵⁴ nu mi se pare nicicum abuzivă.

Devoțiune profundă, mistică și antropocentrism depotrivă, ermetisme și simbolisme manieriste, dialoguri medievalizante de sorginte clasică și retorisme baroce conturează un peisaj cultural sincretic, căruia i se adaugă privirea spre originea nobilă a propriului neam și către destinul unor imperii direct cunoscute. Toate coexistă în opera principelui Dimitrie Cantemir, aparținând unui umanism creștin al ortodoxiei – reprezentat în Rusia, în Țările Române și în Balcani de o pătură nobiliară de principii, patriarhi, mitropoliți și boieri –, contemporan umanismului creștin al Contrareformei. Cu care, completându-se, sugerează o hartă spirituală totală a primei modernități europene.

Note

¹ D. Bădărău, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1964, p. 206.

² A. Jobert, *De Luther à Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté 1517–1648*, Paris, 1974.

³ *La crise de la conscience européenne (1680–1715)*, I, II, Paris, 1935 (când nu se vorbește cu superficială candoare despre „cette imitation, cette falsification de l’Europe qui apparaît aux confins de l’Europe“), *ibidem*, II, p. 284.

⁴ Pentru înțelegerea fenomenului, vezi A.G.R. Smith, *Science and Society in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Londra, 1972; C. Vasoli, *L’enciclopedia del Seicento*, Napoli, 1978; V. Căndea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979.

⁵ Pentru componenta medievalizantă a manierismului în arta central-europeană în jur de 1600 vezi T. Chrzanowski, „*Neogotyck okolo roku 1600*“: *Proba interpretacij*, în *Sztuka okolo roku 1600*, Varșovia, 1974, pp. 75–112.

⁶ C. Vasoli, *op. cit.*, p. 16, p. 29.

⁷ *Ibidem*, p. 76.

⁸ *Ibidem*, pp. 10–11.

⁹ I. Istrate, *Barocul literar românesc*, București, 1982, p. 250, p. 289.

¹⁰ *Ibidem*, p. 251.

¹¹ *Ibidem*, p. 252.

¹² R. Theodorescu, *Gustul pentru Fénelon în Picătura de istorie*, București, 1999, pp. 196–198.

¹³ *Attitudes of Seventeenth Century France toward the Middle Ages*, New York, 1946.

¹⁴ E. Le Roy Ladurie, prefață la Șt. Lemny, *Les Cantemir. L’aventure européenne d’une famille princière au XVIII-e siècle*, Paris, 2009, p. 11.

¹⁵ I. Istrate, *op. cit.*, p. 256.

¹⁶ *Ibidem*, p. 259.

¹⁷ V. Căndea, *op. cit.*, p. 16.

¹⁸ R. Theodorescu, *Les débuts de l’enseignement supérieur en Europe de l’Est: l’internationalisme de Padoue*, în *Enseignement supérieur en Europe*, I, 1989, pp. 58–62.

¹⁹ V. Căndea, *Les intellectuels du Sud-Est européen au XVII-e siècle (I)*, în „Revue des études sud-est européennes“, 2, 1970, p. 213.

²⁰ R. Theodorescu, *Iatrofilozofii*, în *Picătura...*, p. 109.

²¹ D. Bădărău, *op. cit.*, p. 56.

²² V. Căndea, *op. cit.*; în același studiu, și pentru acea vreme, ilustrul cărturar român remarcă: „*Bucarest, aussi paradoxal que cela puisse paraître, est plus proche de Jérusalem et de Caire que de Vienne ou de Rome*“ (*Ibidem*, p. 185).

²³ *Idem*, *Dimitrie Cantemir (1673–1723)*, București, f.a., p. 5.

²⁴ *Idem*, *Les intellectuels...* (II) în „Revue des études sud-est européennes“, 4, 1970, p. 637 și urm.

²⁵ D. Bădărău, *op. cit.*, p. 109, p. 198.

²⁶ *Ibidem*, p. 56.

²⁷ *Ibidem*, p. 125 și următoarele. Este vorba de manuscrisul Ioannis Baptistae van Helmont, *Physices universalis doctrina*.

²⁸ *Ibidem*, p. 129.

²⁹ *Ibidem*, p. 128.

³⁰ *Ibidem*, p. 135.

³¹ P. Hazard, *op. cit.*, II, p. 290.

³² D. Bădărău, *op. cit.*, pp. 124–125, pp. 193–226. Pentru principe, filosofia este „*comoara discipolilor minții lăsată de anti-chitate*“ (*apud ibidem*, p. 204).

³³ *Ibidem*, p. 36.

³⁴ V. Căndea, *Rațiunea...*, pp. 9–31.

³⁵ P. Hazard, *op. cit.*, I, p. 18.

³⁶ C. Vasoli, *op. cit.*, p. 15, p. 41 și urm.

³⁷ Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, în *Opere complete*, ed. V. Căndea, N. Stoicescu, IV, București, 1973; aceeași operă în ed. G. Pienescu, București, 2001.

³⁸ D. Bădărău, *op. cit.*, pp. 71–72.

³⁹ D. Ciurea, *Considérations sur la littérature historique et géographique des XVIIe–XVIIIe siècles (Essai de classification)*, în „Revue Roumaine d’Histoire“, 5, 1971, pp. 823–834.

⁴⁰ Titlurile exacte sunt: *Gaspar Ens, Deliciae Transmarinae id est insignium aliquot Mari Mediterranei, Insularum, Portuum ac maritimum oppidorum descriptio*, Köln, 1610; *Regni Chinesis descriptio*, Leyda, 1639; *Regni Poloniae, regionumque omnium ad id Pertinentium novissima descriptio*, Amsterdam, 1659; *Descriptio novissimi Imperii Turcici*, Würzburg, 1687.

⁴¹ *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, ed. Gheorghe Guțu, București, 1973, p. 9.

⁴² Cu o diplomă care afirmă: „*Par son adhésion notre Société gagne un éclat unique et un rare ornement*“ (*apud* V. Căndea, *La diffusion de l’oeuvre de Dimitrie Cantemir en Europe de Sud-Est et au Proche Orient*), în „Revue des études sud-est européennes“, 2, 1972, p. 346.

⁴³ Șt. Lemny, *op. cit.*, p. 55.

⁴⁴ H. Inalcik în prefața la *Dimitrie Cantemir historian of South East European and oriental civilization*, ed. Al. Duțu, P. Cernovodeanu, București, 1973, p. 6.

⁴⁵ P. Hazard, *op. cit.*, p. 21 și urm. Aici se înscrie nevoia lui Cantemir de a scrie, în 1719, o explicare a religiei mahomedane (V. Căndea, *Cantemir et la civilisation islamique*), în „*Romano-Arabica*“, 2, 1977, p. 15.

⁴⁶ Al. Zub, *Cantemiriana*, Brăila, 2014; faptul fusese remarcat, în comparație cu Montesquieu, de D. Bădărău, *op. cit.*, pp. 350–351.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 16 și urm., p. 93.

⁴⁸ *Idem*, p. 11, 6–45.

⁴⁹ *L’art du Moyen Age en Europe orientale*, Paris, 1968, pp. 95–96.

⁵⁰ R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, I, București, 1987, p. 115, p. 137 și urm.; *idem*, *Synchronismes européens et disparités locales: le baroque roumain aux 17e–18e siècles*, în „Revue Roumaine d’Histoire de l’Art.“ Série Beaux Arts, XXVIII, 1990, pp. 35–56.

⁵¹ Leipzig, 1961.

⁵² Ed. V. Căndea, București, *Le dialogue Orient-Occident, tradition-innovation dans „Le Divan“ de Dimitrie Cantemir*, București, 1964, pp. 41–42, p. 48.

⁵³ D. Bădărău, *op. cit.*, p. 113.

⁵⁴ I. Istrate, *op. cit.*, p. 265.

Dimitrie Cantemir și Transilvania*

Acad. Ioan-Aurel Pop

Dimitrie Cantemir¹ a fost (după umanistul Nicolaus Olahus²) al doilea creator român de anvergură continentală care s-a înscris într-un curent cultural, literar și științific european contemporan lui, fără niciun fel de decalaj cronologic. Astfel, Cantemir devenea la 1714 nu numai coleg de Academie berlineză savantă al lui Leibniz, dar era și coleg de idei cu acesta, adică un autentic preiluminist, precursor al iluminismului sau părtaș al viziunii despre lume cuprinse în ceea ce se cheamă *Früh-Aufklärung*.³ A fost precedat de pomenitul transilvănean, născut din spița dinastiei domnitoare a Țării Românești, anume Nicolae Românul (Olahus), trăitor în secolul al XVI-lea (1493–1568), care s-a simțit egalul lui Erasmus din Rotterdam, purtând cu acesta un savuros dialog epistolar.

Cantemir s-a mișcat cu dezinvoltura și siguranța marii sale erudiții între mediile culturale bizantino-slave, occidental și oriental, preluând toată tradiția validă a umanismului târziu și anunțând ferm enciclopedismul veacului lui Voltaire.

Comunitatea de idei dintre Olahus și Cantemir rezidă în admirația lor nedisimulată pentru clasicismul greco-latin, pentru moștenirea Romei, pentru sigiliul pe care aceasta l-a pus pentru eternitate la Dunăre și în Carpați, pentru unitatea romană și românească, pentru romanitatea și continuitatea românilor etc. Dar între cei doi sunt și diferențe tipologice, explicabile nu numai prin intervalul de peste un secol și jumătate dintre viețile și creațiile lor, ci și prin viziunile deosebite despre lume, despre creație, despre rosturile științei și cunoașterii în societate. Olahus s-a născut român (*Valahus*) și a rămas mereu așa în adâncul său (în subsidiar), dar, la maturitate, s-a simțit membru marcant al elitei ungare (*Hungarus*) și, mai ales, un umanist, intrat și primit cu drepturi depline în „republica literelor” europene (*Europaeus*)⁴. Cu Dimitrie Cantemir, cel care era principe și sta la masă cu marile capete încoronate, care dialoga cu floarea diplomației euro-

pene, care comunica direct în empireul savanților vremii, pătrundem în lumea modernă, a echilibrului european, în lumea decăderii imperiilor medievale și a afirmării națiunilor. Era o lume pe care unii au definit-o de „*criză a conștiinței europene*”⁵, iar alții de „*trecere de la mica la marea Europă*”⁶.

Dimitrie Cantemir este primul savant român care a făcut cunoscute Europei, în limba latină, dar și în limbi vernaculare, istoria, cultura, etnografia, așezarea geografică a țării sale, precum și originea și specificul poporului său⁷, urmând o cale programatică, trasată printr-un plan bine conceput. Concepția acestui savant despre unitatea poporului său este exprimată în texte variate, dar reiese în chip sintetic dintr-un pasaj aflat în *Historia Moldo-Valachica*: „*Astfel, astăzi moldovenii, muntenii, vlahii transalpini, basarabenii și epiroții se numesc pe sine cu toții cu un nume cuprinzător, nu vlahi, ci români, iar limbii lor neaoșe îi spun limba română*”⁸. În acest text, prin formula „*vlahii transalpini*”, se înțeleg românii de peste munți, adică transilvănenii, plasați și ei, ca și ceilalți, în corolarul unității românești, în ciuda țărilor, despărțite sub aspect politic, locuite de acești români. În afirmația de mai sus, Cantemir nu vine cu o noutate și nu face decât să consemneze un loc comun, remarcat încă din secolele XIV–XV, de către umaniștii și călătorii străini, întărit de către cronicarii și umaniștii autohtoni (născuți în Țările Române și în provinciile locuite de români și alojeni deopotrivă), reluat de străini (savanți, clerici, militari, artiști, soli sau simpli comercianți), demonstrat de istoricii și cronicarii secolului al XVII-lea etc.

Cea mai extinsă și savantă argumentare a unității și originii romane a românilor, rămasă ca atare până spre finele secolului al XVIII-lea, a făcut-o Dimitrie Cantemir, în lucrarea *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat într-o primă ediție la Sankt Petersburg, în anul 1717, de la Nașterea Mântuitorului (sau 7225, de la Facerea Lumii). Aici,

* *Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)*

autorul afirmă clar, din primele pagini, că neamul romano-moldo-vlahilor „*necurmat lăcuește în Dachia (adecă în Moldova, în Țara Munteniască și în Ardeal)*”⁹. Unitatea și romanitatea apar însă exprimate peste câteva pagini, înainte de *Prolegomena*, loc în care se arată, de fapt, titlul dezvoltat al lucrării: „*Hronicon a toată Țara Românească (care apoi s-au împărțit în Moldova, Munteniască și Ardealul) din descălecatul ei de la Traian împăratul Râmului. Așijderea pentru numerele¹⁰ carele au avut odată și carele are acmu. Și pentru romanii cari de atunce într-înșă așăzindu-să, într-aceiași și până acmu lăcuesc*”¹¹. Lucrarea îi așază pe români între popoarele romanice, în cadrul lor european firesc.¹²

Astfel, pentru Dimitrie Cantemir, românii au beneficiat în trecutul îndepărtat de o unitate politică primordială, de un stat numit Țara Românească, ale cărei baze au fost puse de romanii împăratului Traian, la începuturile secolului al II-lea al mileniului întâi.

Între Dacia preromană, romană și Țara Românească generică, ca și între romani și români, autorul nu vede deosebiri fundamentale, de tip sau de structură, ci de gen sau de formă, nu de esență, ci de aparență. De aceea, numele folosite de-a lungul lucrării interferă: apar uneori Dacia în loc de Țara Românească și romani în loc de români. Cumva, fără o afirmație explicită, românii sunt priviți drept romanii adevărați, așa cum au dăinuit ei timp de peste un mileniu și jumătate pe teritoriul Daciei, numite apoi și Țara Românească, despărțită vremelnic și formal, dar rămasă în unitatea ei generică stabilă. Pentru aceasta, se dau din când în când actualizări de genul: „*începătura numelui Dachii (pre care acmu țările Moldovii, Țara Munteniască și Ardialul stau)*”¹³. Dacia unică și eternă cuprinde – în viziunea lui Cantemir – un spațiu vast, corespunzător aceluia pe care trăiau românii timpului său (chiar dacă, mai ales spre margini, amestecați cu alte popoare): „*Din pomeniții dară scriitori, curat Dachia toată hotărându-să, cele ale ei de demult hotară să cunosc, precum au fost, de la începăturile Tisei și din Țara Maramorășului până unde dă Tisa în Dunăre și din gura Tisei pe Dunăre spre răsărit, până în gura Nistrului și de acolo luând pe apa Buhului spre miazănoapte să întoarcă spre apus până la apa Axiacului și până în munții Carpatici, carii despart hotarul leșesc de cel al Ardialului*”¹⁴. Cu alte cuvinte, Dacia se întindea de la Tisa (spre vest) până la Nistru și Bug (spre est și nord) și de la

sud de Dunăre până la Carpații Nordici. Tot acest spațiu a suferit, natural, modificări de-a lungul timpului, relevate de Dimitrie Cantemir, dar considerate de suprafață.

După relatarea unei complicate și, uneori, confuze istorii antice, autorul constată: „*S-au despărțit Dachia acesta într-alte numere noaă. Deci care de mult s-au fost chemând Dachia de mijloc, apoi s-au numit Transilvania, adecă cum zicem noi Ardialul. Între acesta și între Dunăre s-au zis Valahia mică, adecă Țara Muntenească. Între Valahia mică și între apa Prutului, așijdere între Prut și între Nistru până la Mare Negră, s-au chemat Valahie mare, adecă Moldova*”¹⁵. Fără precizie cronologică, se arată savant cum marea Dacie, numită de străini de la un timp Valahia sau Volohia, s-a împărțit („despărțit”) în Transilvania (chemată și Dacia de Mijloc), Țara Muntenească (sau Valahia Mică ori Dacia dintre Transilvania și Dunăre) și Moldova (Valahia Mare sau Dacia dintre Carpați, Nistru și Marea Neagră). Prin urmare, toate țările române s-au chemat Dacia, apoi Valahia (de către străini) și au format o unitate primară. Pentru Cantemir nu are prea mare importanță faptul că Regatul Ungar a cucerit „Dacia de Mijloc”, adică Transilvania, nici faptul că tătarii și turcii „au răsluit” Moldova (la 1484 cetățile de la Dunăre și Mare erau cucerite de otomani, apoi, la 1538, Tighina devenea raia etc.) sau Țara Românească.

Românii și străinii trebuiau să știe că toate erau cum fuseseră, în unitatea inițială. Este de reținut că, în urma acestei concepții, savantul moldovean preferă numele de Țara Muntenească și nu pe cel de Țara Românească (dat în mod curent principatului sud carpatic), deși Muntenia era numai o parte a țării aflate în atenție. Este clar că Țara Românească este, la Cantemir, „*tot pământul locuit etnograficește de români*”, cum avea să spună, după mai mult de un secol, Mihail Kogălniceanu, atunci când definea, în viziune romantică, patria. În același spirit, al viziunii unității românești văzute dinspre răsărit, Valahia Mare nu putea fi, la Cantemir, „Țara Munteniască” (așa cum scriau mulți dintre autorii străini), ci Țara Moldovei, care, în hotarele sale istorice (singurele care conta), avea o suprafață aproape dublă în raport cu vecina ei dinspre sud.

Istoria Transilvaniei nu este tratată de către Dimitrie Cantemir în chip sistematic și nici nu avea cum să fie. După epoca gloriei romane propriu-zise, apar informații disparate, de genul: Ardealul a fost cuprins de „ghepidii” (gepizi)¹⁶, fapt petrecut prin

secolul al V-lea d. Hr. Cucerirea și ocuparea Transilvaniei de către maghiari, petrecută treptat, între secolele XI–XIII, este privită drept rezultat al unei înțelegeri, al unui contract, prin care conducătorii europeni de-atunci le-au dat acestora, ungarilor, un loc sub soare: „*Aice întâi dăm de istorici, precum o parte din Volohia sau Dachia s-au dat acelor unguri pentru locaș, adecă peste munți până la apa Tisii, care loc, precum la Gheografie Dachii am zis, iera parte Dachii, pre care istoricii grecești cești mai de pre urmă o chiamă Pannodachia; și de atunci dezlipindu-se au rămas în parte țărâi ungurești, precum să ține și până astăzi*“¹⁷. Tâlcul este ușor de descifrat, în sensul că Dacia sau „Volohia“, adică Țara Românească dinspre vest și din mijloc, a ajuns să fie „dată“ vremelnic Țării Ungurești, deși ea rămânea nefrântă în raport cu unitatea inițială. Mai mult, ea nu a devenit Pannonia, ci a rămas „Pannodachia“, cu numele unităților antice, reflectând două moșteniri distincte. De cucerirea Habsburgilor din 1688–1699 nu se amintește nimic, fiind socotită probabil nerelevantă, din moment ce Ungaria se menținea (parțial) ca entitate sub egida Vienei, împăratul romano-german fiind și rege al Ungariei. Astfel, Transilvania apărea fără probleme, în continuare, ca parte a Țării Ungurești. Dimitrie Cantemir știe că în Transilvania trăiesc și sași: „*Deci sașii... cei din Dachia mai din lontru, adecă din Ardial (...) astă zi lăcuesc printre românii, care au fost acolo de loc*“¹⁸. Sașii proveneau în aceste locuri – crede Cantemir, în acord cu un clișeu de epocă – din vremea lui Carol cel Mare. Ulterior, pe aceleași locuri ar fi venit și secuii, ambele grupuri etnice fiind plasate printre români. „*Pe vreme lui Carolus Marele vinit-au coloniile saxoniilor, de acel împărat trimise și s-au așezat pre o samă de locuri în Ardial, pe-ntre români, unde din temelie șapte cetăți făcând, mai pre urmă, pre acele cetăți, Ardialul în limba saxonescă (sau, precum noi românii zicem, sāsască) s-au numit Siebenburg, țara a șapte cetăți. După sași, au mai vinit săcuii și au apucat și ei o parte din țara Ardialului; ce cu toți cu acește o samă de români tot au rămas împreună lăcuitori, precum și până astă zi lăcuesc; însă mai mulți spre părțile Ardialului de sus; iar alalți, carii adecă lăcuia dincoace de munți și în Ardial tot ave stăpânirea moșiilor și cetăților sale. Cești dară despre părțile Moldovii, în părțile Ardialului de sus, iar cei despre parte Muntenii, în părțile Ardialului de gios*“¹⁹.

30 Cronologia și succesiunea grupurilor sunt *sui generis* pentru noi, dar firești pentru acele vremi:

mai întâi au venit peste Dacia și s-au așezat aici sașii, în jurul anilor 800 (când domnea în Apus Carol cel Mare); de fapt, exodul sașilor a început cu peste trei secole și jumătate mai târziu, în jurul anilor 1150; apoi au venit ungurii, care au primit aici „locaș“; în realitate, au cucerit-o în secolele XI–XIII; în fine, secuii „au apucat“ și ei o parte din țară (după surse, au înaintat în fruntea oștii ungare, fiind plasați la frontieră, mai întâi în Crișana, apoi pe Târnave și, la urmă, în regiunile de la curbură munților, unde sunt și azi).

În ciuda acestor numeroase „veniri“, „o samă de români tot au rămas“, constată istoricul. Aceștia (românii ardeleni) sunt numiți uneori moldoveni, fiindcă moldovean înseamnă, la Cantemir, român, iar român înseamnă și moldovean.

Se vede la Cantemir o înțelegere superioară a unității românești, văzută în mișcare. Sunt iterate mișcări de populație în aceeași arie de civilizație romană și românească, de o parte și de alta a munților, spre Transilvania și dinspre Transilvania – loc binecuvântat, în care ungurii, sașii și secuii au conviețuit cu băștinașii.

Cantemir crede că, atunci când se exercitau presiuni militare, politice și demografice asupra românilor, aceștia se trăgeau la adăpostul pădurilor și munților, al coroanei Carpaților, în Transilvania și se apărau și se sprijineau, până când atacatorii, migrații, factorii destructivi își diminuau presiunile, plecau mai departe spre Italia sau peste Dunăre etc. Spre a-și susține ideea, dă citate din autori medievali, unul predilect fiind Antonius Bonfinius. În acest fel, românii se mișcau în aceeași arie largă de civilizație românească, în vechea Dacie, devenită Valahie, unde găseau mereu adăpost și scut, fără să se dea înlături de la luptă. Transilvania apare însă mereu ca loc de refugiu, de apărare și de conservare a civilizației românești.

Referitor la marea invazie tătaro-mongolă din 1241–1242, Dimitrie Cantemir îl citează pe cronicarul italian „Marin“ (venețianul Marino Sanudo), care-i pomenea pe români și secui, luptând împreună pentru apărarea pasurilor carpatice în fața lui Batu han: „*Când au vinit Batie cu tătarâi, numai vlahii, adecă Românii, cu săcuii însoțindu-să, nu numai căci pre sine ne stropșiți au apărat, ce încă și pre tătari din strâmtorile munților împingând, despre acele părți să între în Țara Ungurească nu i-au lăsat*“²⁰. Astfel, în vreme ce românii transilvani „s-au însoțit cu secuii“ pentru apărarea țării lor și a Țării Ungurești, unii români extracarpatici, de grija tătarilor, s-au tras în munți, trecând în Ardeal, unde

au fost combătuți de craiul unghuresc, dar au aflat până la urmă protecția sa; ei au stat până când, la momentul potrivit, Dragoș Vodă a trecut o samă din ei în Moldova, iar Radul Vodă Negrul cu alții în Țara Muntenească s-au întors.²¹ Astfel, descălecatul dinspre Transilvania apare cumva și ca o compensare, ca o revenire spre matcă, după ce coroana munților îi adăpostise cu generozitate pe cei aflați în nevoie.

Unii români, aflați în Ardeal la scut, s-au întors cu domniile lor – spune istoricul – „pe moșiile sale“, adică în Moldova și Țara Românească, iar alții pe aceleași locuri în Ardeal au rămas, ca și altădată, „precum tuturor știut iaste, că Ardealul și acmu de românii noștri iaste plin, cari până nu demult nemiși ca aceia iera, cât și în sfatul de obște, împreună cu alalți, unguri și sași încăpe“²². Aici, Dimitrie Cantemir exprimă o idee mai puțin cunoscută și acceptată în perioadele mai recente, anume aceea că românii, inițial, au fost parte alcătuitoare de stat în Transilvania, alături de nobili, de sași și de secuici. Faptul reiese însă și din *Gesta Hungarorum* (oamenii lui Gelou, după înfrângerea și moartea domnului lor „și-au dat dreapta“ cu ungurii și au trăit mai departe liberi și egali), și din documentele adunărilor de stări din 1291 și 1355, și din actele răscoalei de la Bobâlna (1434–1438) etc. Toate dovedesc că românii transilvani, până la finele secolului al XIV-lea și în prima parte a secolului al XV-lea, au participat la adunările de stări (numite de Cantemir „sfaturi de obște“), ca grup privilegiat (recunoscut cu libertăți), în numele etniei lor.

Mai departe, autorul vorbește de „mapele geograficești“, adică despre hărțile făcute din porunca lui „Emeric Techelie, domnul Transilvaniei“ (Emeric Tökölyi, principele Transilvaniei între 1690–1691), și tipărite la finele secolului al XVII-lea: „În pomenita dară mappă, toată Țara Ardelului în câteva provincii, adevă ținuturi, să desparte, din carile unele (deosăbi de cele săsăști) au fost moldovenești, adevă ale românilor, cari au fost trecut acolo despre parte Moldovii, iar altele muntenești, supt a căroră nume și până astăzi să chiamă și să scriu. Iar mai de nainte de năpada lui Batie²³, după ce a scos ghepidii pe români cari au fost pus Traian în Ardeal (precum noi la locul său anume am pomenit), alte colonii de la Italia să mai fi vinit, sau într-altă parte în Ardel să mai fie intrat, nici la un istoric noi n-am aflat, de care lucru de crezut iaste, ca după ce s-au înturnat craiul Bela la crăiia sa să le fie dat, precum zisăm, aceste, ce vom să pomenim moșii.“²⁴

Ținuturile românilor din Moldova în Transilvania sunt – conform lui Cantemir – ținutul Rudivaniei, „carile mai denainte românește să chema Rodna; iar cetate într-acele ținut să chiamă Vestendorf²⁵. Al doile ținut au fost Tordia²⁶, pe apa Morășului. Al triile ținut au fost Cochelvar²⁷, carile iaste între Cliușvar²⁸ și între Mediiș, pe apa Cochei²⁹. Al patrul ținut au fost Trotuș, cu cetate Pogava, cu alalte multe sate a olatului său. Românii poate fi acestui ținut fiind trecuți de pe apa Trotușului și a Bacăului, cu același nume au numit și ținutul din Ardeal, în carile s-au fost așezat ei, Trotuș și cetate de pe Bacov, Pogava; puțin, oarece unguri voroava numelor, după graiul lor, schimbând. Așijdere românii despre parte Țării Muntenești, pre lângă ținutul carile acmu să chiamă Zatmar au ținut cetate Fines³⁰, Cheplac³¹, Beling, Papneț, Bele și Mișcovul. Iar între Alba Iulia (care iaste Oradea Mare³²) și între Sibiu, au avut târgul Roșii, a căruia lăcuitori apoi, după înturnare, s-au chemat ciata Roșii, precum și ciata sârbilor ce se chiamă Venedii, s-au chemat venetini, precum și astăzi în Țara Munteniască aceste cete cu nemutat nume să țin. Acoloș mai avut-au și ținutul Halaoș (din carile apoi au ieșit Radul Vodă Negrul în Țara Munteniască)³³ și Benii, Morsenii, Hacegul³⁴ și Verhel³⁵ (care cetate întâi să chema Ulpia Traiana). Așijdere, pre apa Strela, carele astăzi îi zic Strig³⁶, au avut Mediișul, Crașe³⁷ și Sapsonul. Aceste olaturi dară și cetăți au ținut românii pe aceia vreme în Ardeal; și decia câțeva vreme, au rămas ungurii și cu sașii moșneni și stăpânitori acelor locuri, unde românii noștri, pe vreme lui Batie sau cu domnul lor Ioan Alexie sau cu vreun ficior a lui, pre carile să-l fie chemat Bogdan (căci pentru aceasta chiar a ne adeveri nu putum) să să fie așezat, însă cu românii pre acele locuri domn să fie fost un Bogdan Vodă, nu numai căci și astăzi între românii ardeleni să pomeneste“.³⁸

Autorul vorbește apoi despre un anumit târg numit Bogdan, „carile iaste unde dă apa Maramorășului în Tisa, de pre numele acelu Bogdan Vodă să-i fie fost poreclă“, despre numele de „Negrul“, după care și „Radul Vodă în Țara Munteniască s-au chemat Negrul“, despre „fărăile amândoaă“ arată că una s-a chemat „Vlahia niagră“ (Muntenia), iar alta „Bogdania negră“ (Moldova) „și așe și domnul Moldovenilor să chiamă (...) domnul Bogdaniei negre“, iar trimiterea se face la scriitorul bizantin Laonic Halcocondilas.³⁹ Aceste referiri pun în lumină des-

călecatul din Ardeal, rolul acestei provincii de adăpost al românilor, situația românilor de stăpâni și conducători în Transilvania, ca și o anumită dominație a popoarelor stepei în spațiul extracarpatic.

Transilvania este, prin urmare – în viziunea istorică a lui Dimitrie Cantemir – o parte dreaptă a Daciei colonizate cu romani de împăratul Traian, apoi o parte dreaptă a Țării Românești (numite de străini Valahia), încorporate de unguri în țara lor, dar rămasă mereu locuită de români, amestecați cu noii veniți.

Numărul românilor transilvani, descinși din anticii romani, a fost în vremea migrațiilor întărit și augmentat de unii români extracarpatici, în frunte cu domnii lor, căutători de scut în fața invadatorilor. După potolirea șuvoiului tătar, acești români veniți din sud și est la adăpostul munților, s-au întors pe olaturile lor, în frunte cu Negru Vodă și cu Dragoș Vodă.

Narațiunea este reluată sintetic în felul următor: „Iar acmu în scurt atâta vrum să arătăm că de pre aceste moșii, pre carile li-au ținut românii noștri din Ardial, cu ungurii și sasii împreună nemiși fiind, aiave să cunoaște, întâi: că după ce au trecut ei în țara Ardelului nu ca niște oameni proști și fără capete sau nebăgați în samă să fie fost, ce cu domnii și nemișii lor să fie lăcuit pre acele locuri. A doa, să cunoaște că văzind mai pre urmă iarăș acei români precum locurile lor cele dintâi s-au curățit de poiade tătarâlor (precum înaintea vom arăta cum și cu ce mijloc s-au rădicat tătarâi de pe aceste locuri), iarăș cu domnii săi iar nu cu strănsură din păstori, precum măzaccii pomenesc, s-au înturnat la locurile sale cele de moșie; adică Dragoș Vod ficio-rul lui Bogdan Vodă cu o parte în Moldova, iar Radul Vodă Negrul, sau frate sau văr lui Dragoș Vodă, cu alta, în Țara Muntenescă”.⁴⁰ Aici Cantemir intră apoi în dispută cu Nicolae Costin, care, după Antonio Bonfini, spune, pe bună dreptate, că pe vremea regelui Ludovic, un Bogdan Vodă din Maramureș s-a dus din Ardeal în Moldova.

Cantemir tratează chestiunea fondării Țării Românești și Moldovei și a descălecatului dinspre regiunile intracarpatică la nivelul cel mai înalt al cunoștințelor de atunci.

Numeroasele inadvertențe din sursele scrise ridică și astăzi probleme complicate în fața istoricilor, probleme care sunt departe de a se fi lămurit. Pentru principele cărturar, Țara Românească, Dacia sau Valahia sunt același lucru, iar românii sunt totuna cu romanii. În interiorul acestui vast teritoriu, mulți

români, conduși de domnii lor, s-au mișcat ca să se apere, să se pună la scut, să se adăpostească. Locul predilect de apărare și conservare a neamului românesc a fost Transilvania. Aici s-au concentrat românii în primul mileniu și în primul sfert al celui de-al doilea, după care, unii au revenit spre câmpiile din sud și est.

Aspectul legendar este greu de eludat în aceste episoade, iar stabilirea exactă a cronologiilor și genealogiilor lasă, firește, de dorit. De aceea, Cantemir pune descălecatul moldovenesc și muntenesc concomitent, pe la 1274, iar pe Negru Vodă și Dragoș Vodă îi socotește frați (fiii lui Bogdan Vodă) sau veri, „ieșiți din Ardeal spre locurile lor dintâi”.⁴¹ Tot în acel moment al istoriei, vede ilustrul savant și despărțirea Țării Românești în Moldova și Muntenia.

În Transilvania, Cantemir relevă o putere politică primordială tot românească, pe care acești băștinași au trebuit s-o împartă cu ungurii și sașii, până când, târziu, în urma discriminărilor, au fost scoși din ea, marginalizați și umiliți. Scriind despre Transilvania, principele savant se simte transilvan, pulsează la unison cu oamenii Țării Românești prezentate, vede viețuirea ca pe o conviețuire.

Tabloul nu este atât de distorsionat pe cât ar putea să pară, fiindcă el păstrează pilonii adevărului parțial, atât cât ne este accesibil și astăzi. Cantemir acreditează o unitate românească (inclusiv una politică) generică și perpetuă, fapt care prefigurează marile demonstrații iluministe ale Școlii Ardelene în

acest sens și se constituie apoi în prolog al viziunii romantice, de exaltare a Evului Mediu românesc. Pe această linie, principele savant este simfonic și sincron cu mișcarea de idei europeană, mai ales central-europeană, care cultiva atunci, prin Academia din Berlin, prezentările etnografice ale popoarelor. Această mișcare de idei se pregătea să exalte, nu peste mult timp, „spiritul popoarelor“ (*Volksgeist*), adică limbile, legendele, cântecele, tradițiile acestora, într-o viziune organicistă plină de sevă, preluând pentru curentul romantic.

Note

¹ Între cele mai importante lucrări generale despre Dimitrie Cantemir, vezi: Petre P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958; Ioan D. Lăudat, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Iași, 1973; George Pascu, *Viața și operele lui D. Cantemir*, București, 1924; Dan Horia Mazilu, *Dimitrie Cantemir. Un prinț al literelor*, București, 2001; Andrei Eșanu (coordonator și redactor științific), *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII–XVIII*, Chișinău, 2008; Ștefan Lemny, *Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle*, Paris, 2009.

² *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) 1493–1568. Texte alese*, studiu introductiv și note de I.S. Fîru și Corneliu Albu, București, 1968, *passim*.

³ Pentru încadrarea lui Dimitrie Cantemir în curentul preiluminist, Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984, pp. 49–71.

⁴ I.-A. Pop, *Ethnic and Religious Mentalities in Transylvania during the Time of Nicolaus Olahus*, în „Europa. Balcania-Danubiana-Carpatica“ (Budapest), vol. 2/A, 1995, pp. 68–75.

⁵ P. Hazard, *Criza conștiinței europene (1680–1715)*, traducere de Sanda Șora, prefață de Romul Munteanu, București, 1973.

⁶ P. Chaunu, *Civilizația Europei în secolul Luminilor*, traducere și cuvânt-înainte de Irina Mavrodin, București, 1986.

⁷ Dimitrie Cantemir a redactat această lucrare în limba latină și a terminat-o în 1716, în Rusia, dându-i titlul următor: *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, cunoscut după un manuscris din 1727, copiat după cel autograf, pus la dispoziția copistului de către fiul autorului. Manuscrisul, tradus în germană, a fost apoi publicat, în 1769, la Frankfurt, în foileton, în „Magazin für Neue Histoire und Geographie“. Doi ani mai târziu, cartea a apărut în volum și la Leipzig, pentru ca în 1789 să apară în rusă, în 1819, în grecește etc.

⁸ *Dimitrie Cantemir, Opere complete*, vol. IX, tom. I, pp. 414–415. Cf. Sergiu Iosipescu, „Cumanitatea“ românilor. Adnotări pe marginea unei discuții, în vol. *Retrospecții medievale. În onoare profesorilor emeriti Ioan Caproșu*, editori Victor Spinei, Laurențiu Rădvan, Arcadie M. Bodale, Iași, 2014, p. 348.

⁹ Prima ediție critică, în românește și cu litere latine, este D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat

sub auspiciile Academiei Române..., ediție de Gr. G. Tocilescu, București, 1901, în *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, tomul VIII.

¹⁰ „Numerele“ înseamnă la Cantemir „numele“.

¹¹ D. Cantemir, *Hronicul...*, p. 57. Această definiție a Țării Românești, a originii românilor și unității lor istorice este expusă de autor, după *Predoslovie, Praefatio și Catastihul istoricilor, gheografilor, filosofilor, poeticilor pomeniți în Hronic*, chiar la finele acestei din urmă secțiuni și înainte de *Proleomena*.

¹² I.-A. Pop, *Între real și ideal: Dimitrie Cantemir despre locul românilor în Europa*, în vol. *Dimitrie Cantemir (sesiune de comunicări științifice: 10 decembrie 2010)*, București, 2011, pp. 285–296.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 65–66.

¹⁵ *Ibidem*, p. 305.

¹⁶ *Ibidem*, p. 321.

¹⁷ *Ibidem*, p. 356.

¹⁸ *Ibidem*, p. 350.

¹⁹ *Ibidem*, pp. 463–464.

²⁰ *Ibidem*, p. 465.

²¹ *Ibidem*, p. 466.

²² *Ibidem*, p. 473.

²³ Este vorba despre Batu han, conducătorul mongol din vremea invaziei de la 1241–1242.

²⁴ D. Cantemir, *Hronicul...*, p. 473.

²⁵ Eroare, fiindcă Westendorf este numele german al satului Veștem, din comuna Șelimbăr, nu departe de Sibiu.

²⁶ Turda, azi în jud. Cluj, dar nu pe Mureș.

²⁷ Tradus literal „Cetatea Târnavei“, de fapt Cetatea de Baltă.

²⁸ Cluj, calchiere după numele maghiar Kolozsvár.

²⁹ Numele german (Kokel) – preluat apoi și de maghiari – al râurilor Târnavă Mare și Târnavă Mică. Numele de Târnavă (slavo-român) îl precede pe cel germano-ungar și provine din perioada de conviețuire a latinofonilor și românilor cu slavii.

³⁰ Finiș, localitate în jud. Bihor.

³¹ Suplacu de Barcău, tot în acele părți.

³² Confuzie.

³³ Negru Vodă a coborât, conform tradiției, spre sud, din Țara Făgărașului.

³⁴ Hațeg, în jud. Hunedoara.

³⁵ Numele maghiar (tradus literal „loc întărit“, „cetate“) al localității actuale Sarmizegetusa, fostă Grădiște, din jud. Hunedoara.

³⁶ Este vorba despre râul Strei, din aceleași părți de sud-vest ale voievodatului Transilvaniei.

³⁷ Poate Caraș, în Banat.

³⁸ D. Cantemir, *Hronicul...*, pp. 473–474.

³⁹ *Ibidem*, p. 474.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 475.

⁴¹ Vezi și tabelele cronologice în *ibidem*, p. 498.

Urme ale bibliotecii lui Dimitrie Cantemir în Rusia*

Andrei Eșanu

Membru de onoare al Academiei Române

Pe parcursul secolelor XVIII–XX, odată cu valorificarea și editarea moștenirii științifice, filosofice, culturale și teologice a lui Dimitrie Cantemir tot mai evident a devenit faptul că fostul principe și învățat român a lăsat lucrări de o deosebită valoare în mai multe domenii de cunoaștere. Cercetarea lor aprofundată a arătat că fiecare dintre scrierile sale are la temelie o bogată și variată literatură științifică, numeroase surse documentare și narative, care țin de cultura și civilizația românilor, de cea occidentală, pe de o parte și cea orientală turco-arabo-persană, pe de alta. Atât cercetătorii de altă dată, cât și cei contemporani au identificat în operele principelui numeroase referințe la autori cu începere de la cei din Antichitate, până la cei de la răscrucea secolelor XVII–XVIII. Subliniem că dintre numeroasele manuscrise, ediții și autori la care face referință principele învățat, fac parte atât cele apărute în numeroase orașe și centre universitare din Europa Occidentală, cât și autori, monumente scrise din Țările Române, Bizanț, Orientul musulman, apoi și din Rusia.

Dimensiunile cunoașterii și culturii cărturărești ale lui Dimitrie Cantemir au fost analizate într-o serie de lucrări, între care și unele dintre publicațiile noastre¹. Dacă mai mulți autori la care s-a referit Dimitrie Cantemir în lucrările sale în *Hronicul vechimei a romano-moldo vlahilor*, *Descrierea Moldovei* sau *Istoria creșterilor și a descresșterilor Curții Othmannice*, ca să ne limităm doar la câteva exemple, au fost identificați, apoi, mulți alții au rămas neidentificați. Trebuie să subliniem că pentru a se instrui și elabora lucrări de o asemenea anvergură și substanță științifică, Dimitrie Cantemir a avut neapărată nevoie de a citi și a studia deosebit de mult. Or, pentru aceasta a avut nevoie de multe cărți, de o adevărată bibliotecă modernă, pe care conside-

răm, că pe parcursul vieții, a reușit să și-o formeze și s-o folosească din plin.

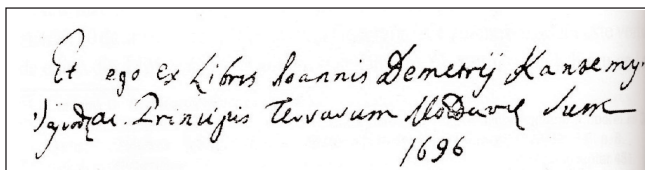
Interesul față de biblioteca lui Dimitrie Cantemir s-a profilat în istoriografia românească de mai multă vreme. Așa de exemplu, prin 1940 se afirma că din colecția sa a fost descoperită doar o singură carte². Tot de pe atunci s-a observat că la întocmirea lucrării *Istoria creșterilor și a descresșterilor Curții Othmannice*, Dimitrie Cantemir a apelat la un număr considerabil de autori bizantini, turci, persani, arabi ș.a.³ Astfel, încercând să profileze cercul de surse narative istorice, la care face referințe Cantemir în operele sale, Ecaterina Țarlungă a reușit să identifice peste 230 de autori, reprezentând atât cultura orientală, cât și cea occidentală⁴. Alți cercetători români, care s-au ocupat de studierea moștenirii cărturărești a lui Dimitrie Cantemir, între care P.P. Panaitescu, Dan Slușanschi, Paul Cernovodeanu ș.a., au arătat că mai mulți autori la care face referință Cantemir, nicidecum nu pot fi identificați, ori sunt identificați cu mare dificultate. Experiența acumulată în cercetarea scrierilor cantemiriene arată cu prisosință, că la dispoziția cărturarului în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și primul sfert al secolului al XVIII-lea, s-a aflat o deosebit de bogată bibliotecă de formație renașcentistă.

Începuturile bibliotecii lui Dimitrie Cantemir au fost puse în casa tatălui său în copilărie și adolescență. Dintru început, un anumit număr de cărți, între care manuale, lexicoane de tot felul, i-au pus l-a dispoziție dascălii de la Academia slavo-greco-latină de pe lângă mănăstirea Trei Ierarhi din Iași, unde se formase o bogată bibliotecă în cărți grecești, latinești, slavonești, italiene ș.a.⁵, precum și de cunoscutul călugăr Ieremia Cacavela, sub îndrumarea căruia, după 1688, a continuat să studieze Dimitrie Cantemir în casa părintească. De la acesta i-a putut

* *Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)*

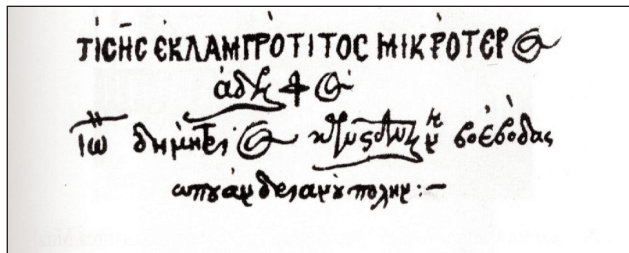
să-i rămână *Tâlcuirea Liturghiei* (Iași, 1697), tradusă de vestitul dascăl⁶, precum și unele tipărituri occidentale aduse de acesta la întoarcere după studiile făcute la Leipzig și Viena și în urma activității didactice în Țara Românească⁷. Vom aminti, printre altele, că în copilărie, Dimitrie Cantemir citea tatălui său „câteodată istorii de-ale celor din vechime și altădată îi tălmăcea Sfânta Scriptură din graiului slavonesc în cel al țării, sau îi spunea pe de rost preaplăcutele predici ale preafericitului Ioan Gură de Aur“⁸, fiind vorba, evident, de *Biblia* tipărită la 1581, la Octrog, de Ivan Feodorov⁹ și de *Mărgăritarele* lui Ioan Gură de Aur, tipărită la București, în 1691. Cu altă ocazie, la un moment dat, când mai târziu încerca să descrie atmosfera culturală din patria sa în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, își amintește în *Descriptio Moldaviae* de *Gramatica slavonească* tipărită la Moscova¹⁰ la 1648, de diferite cărți teologice din care învățau contemporanii săi și de scrierile istorice ale lui Miron Costin¹¹ ș.a.

Probabil, tot pe atunci, până a fi dus ostatic la Istanbul, în 1690,¹² el a procurat – prin mijlocirea îndrumătorilor și cu susținerea tatălui său Constantin Cantemir voievod – primele cărți. Astfel, în timpul vizitei sale la Iași, solul lui Constantin Brâncoveanu, numit de Cantemir „banul Cornescul“, a ținut numaidecât să-l vadă pe adolescentul Dimitrie, pe care l-a surprins în odaia sa „înconjurat de cărți și de arme“¹³, ceea ce ne duce la ideea că de pe atunci acumulase o bibliotecă. Dintre cărțile pe care le avu-

Autograful lui Dimitrie Cantemir
pe un dicționar greco-latin

sese Dimitrie Cantemir la Iași, făcea parte *Dicționarul greco-latin*, păstrat azi în Biblioteca Universitară „M. Eminescu“ din Iași. Drept dovadă sunt *ex libris*-ul cărțurarului¹⁴ și amprenta sigiliului personal cu legenda „Ioan Demetr[i]us Cantemir W[oevo]da Pr[incipatus] Mol[daviae]“¹⁵. Din aceeași bibliotecă, a făcut parte, probabil, și prima sa carte tipărită *Divanul* (Iași, 1698), pe care, de asemenea, constatăm *ex libris*-ul său, precum și „*cronici vechi ale Moldovei ca și ale Țării Românești (Hronicul muntenesc)*“, care au rămas, cum va arăta

Autograful lui Dimitrie Cantemir
pe un exemplar al *Divanului*... (Iași, 1698)

mai târziu în *Hronicul*..., în capitala otomană¹⁶.

Completarea bibliotecii sale a continuat, mai cu seamă la Constantinopol, între anii 1690–1710, care trebuie considerată a doua și cea mai importantă etapă în formarea bibliotecii lui Dimitrie Cantemir. În capitala otomană cu vechile și bogatele sale tradiții culturale bizantine și turco-osmane, în care activau numeroși intelectuali, teologi, profesori, ambadori străini, tânărul Cantemir a obținut, sau a avut acces la mult mai multe cărți decât la Iași. Atmosfera cosmopolită de la Istanbul, dominată de interferența civilizației de tip oriental-musulman, cu cea de tip creștin ortodox și occidental, i-a oferit fiului de domn, un mediu cărturăresc de un înalt nivel, de care el a știut să profite din plin. A absorbit astfel, prin carte, multe din cele ce i-a oferit marea metropolă de pe țărmul Bosforului.

Studierea limbilor orientale (turca, araba și persana) împreună cu limbile însușite acasă (româna, slavona, greaca și latina) i-au deschis tânărului Dimitrie Cantemir accesul în marile biblioteci și colecții de carte, între care Biblioteca împărătească, adică a sultanului, unde văzuse pictați sultanii¹⁷ și cea a Patriarhiei de Constantinopol, unde așa cum își va aminti el în aceeași *Istorie a Imperiului Otoman* „...se păstrează foarte exact transpuse și spusele, scrierile și faptele aproape tuturor patriarhilor care s-au aflat în fruntea Bisericii de la cucerirea de către turci a Constantinopolului“¹⁸. Aceste împrejurări i-au deschis și mai mult tânărului Cantemir orizontul spre cunoaștere și carte, spre un vast spectru de literatură științifică, între care lucrări istorice, filosofice, geografice, teologice, literare ș.a. din vasta cultură bizantină, din Orient și Occident.

Mulți dintre autorii și tratatele la care se va referi mai târziu Dimitrie Cantemir în operele sale, au fost studiate sau chiar procurate în această perioadă.

Dacă edițiile occidentale le comanda și i se aduceau prin negustori și diplomați europeni din Italia, Germania, Elveția, Austria, apoi cartea manuscrisă orientală (căci prima tipografie a început să funcționeze în capitala otomană doar la 1729), în

Pentru meritele sale științifice și literare, în 1714, Dimitrie Cantemir a fost ales membru al Academiei din Berlin

cea mai mare parte, o procura sau comanda prin mijlocirea unor intelectuali și demnitari musulmani sau creștini istanbolioți. Întrucât Dimitrie Cantemir se împăcase cu gândul că va rămâne pe întreg parcursul vieții la Istanbul, și-a închiriat¹⁹ aici pe un lung termen o frumoasă vilă²⁰, pe care a înzestrat-o cu toate cele necesare; pe lângă acestea, a acumulat o colecție de obiecte antice²¹, de stampe, precum și o bogată bibliotecă completată cu numeroase manuscrise orientale, cu ediții de opere ale autorilor antici, bizantini și tipărituri occidentale²², care, după cum s-a constatat mai târziu, au fost puse la temelie majorității lucrărilor elaborate de el în Rusia (1711–1723).

Ce s-a întâmplat cu această bibliotecă acumulată timp de zeci de ani, atât în Moldova, cât și la Istanbul? Ce s-a făcut cu biblioteca sa, spre finele lui 1710, când Dimitrie Cantemir a fost ridicat în scaunul Țării Moldovei și în mare grabă a plecat spre Iași? În altă împrejurare, fiind vorba de vara anului 1711, când principele moldovean a fost nevoit tot atât de precipitat să părăsească, de astă dată, capitala Moldovei, apare aceeași întrebare: a reușit el oare să ia cu sine, în Rusia, biblioteca sa? Deși, în paralel cu cercetarea și editarea moștenirii cărțurărești ale lui

Cantemir, au fost depuse eforturi de a o descoperi în marile colecții, biblioteci și arhive din Orient, Rusia și Occident – sau de a identifica, cel puțin, unele cărți și manuscrise care au făcut parte odinioară din această bogată colecție – deocamdată, s-au soldat cu rezultate modeste.

Investigațiile din ultima vreme au arătat că îndată după înfrângerea de la Stănilești și retragerea în Rusia a „*ex-voievodului moldovean ...*, acestuia i s-a aplicat pedeapsa islamică mîsădere, constând în confiscarea bunurilor mobiliare și imobiliare ale celor căzuți de trădarea intereselor islamului”²³. Documentele osmane „*consemnează mai multe sume încasate, fie de la vânzarea vilei și a grădinii din Ortaköy, pe Bosfor (3000 de guruși), în care se știe că principele a locuit în cea mai mare parte a timpului petrecut la Istanbul (...)*”, fie din confiscarea „*palatului ce l-a construit în Fenar, pe care îl dotase cu o frumoasă bibliotecă și tablouri, palat în care nu a mai ajuns să locuiască și care a ajuns inițial în posesiunea lui Ioan Mavrocordat... și a altor bunuri găsite în urma sa*” (a lui Dimitrie Cantemir – n.n.) la Istanbul, care au valorat 11 000,5 galbeni, restul, bijuterii și alte „*lucruri*”. Este interesant de observat că între bunurile confiscate nu figurează cărți²⁴. Să nu fi avut, în capitala otomană, marele nostru cărturar cărți sau chiar o bibliotecă? Or, în 1714, când i se confiscau averile altui domn român, Constantin Brâncoveanu, printre acestea figurau și „*cărți creștine*”²⁵.

După câte se vede, la data confiscării au lipsit cărțile, deoarece la sfârșitul anului 1710, Dimitrie Cantemir a reușit să evacueze cu sine la Iași – unde credea că se va instala pe mai multă vreme în scaun – o mare parte a bibliotecii sale. Cu toate acestea, precum reiese din unele informații din epocă, cel puțin unele din cărțile și colecțiile lui Cantemir au rămas totuși la Istanbul, căci, precum va scrie mai târziu principele, după confiscarea „*...palatului nostru clădit în suburbiile Constantinopolei, la Bosfor, într-un loc foarte plăcut (...)* a ajuns, după plecarea noastră, la îndemâna fiicei sultanului Ahmed, laolaltă cu palatul și cu celelalte monumente”^{26,27}, încât s-ar părea că bogata sa colecție și bibliotecă au rămas la Istanbul și au trecut în posesia acesteia.

În ceea ce privește faptul că unele din cărțile bibliotecii sale au rămas la Istanbul, ne vorbesc și unele exemple din *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții Othmannice*, elaborată în Rusia. Astfel, la un moment dat, într-una din adnotări, Dimitrie Cantemir scria cu regret despre lipsa unei cărți per-

sane „pe care o aveam la Constantinople, cuprinzând istoria de la facerea lumii și până la Szah Ismail, unde se aflau pictate cu foarte mare eleganță, chipurile tuturor Profeților și împăraților...”²⁸.

În alt caz, arată că a găsit în casa unui grec un codice al lui Ali Effendi din Filippopol, un „foarte serios istoric turc”, „autorul prea adesea lăudat de noi..., nu doar plin de seriozitate, ci și foarte preocupat de adevăr și lipsit de lingușire [calitate – n.n.], foarte rară chiar la turci, de unde am tradus destule lucruri...”²⁹ și „care merită osteneala să le povestim după amintitul istoric” faptele turcilor, deoarece „merită cu atât mai multă crezare, cu cât nici un alt scriitor dintre turci nu istorisește cu mai multă grijă și modestie faptele privitoare la creștini”³⁰. Acest tratat „după plecarea noastră – scrie Cantemir – a rămas la Constantinople, și am auzit că a ajuns, laolaltă cu celelalte lucruri culese de noi despre faptele și obiceiurile turcilor (manuscrite – n.n.), la Ioan Mavrocordat, cel ce joacă acum rolul de Dragoon la Curtea Otomană”³¹.

Aceste exemple ne duc mai curând spre concluzia că o parte din biblioteca sa a rămas la Istanbul. În același timp, din publicațiile contemporane care ne-au fost accesibile, reiese că, până în prezent, la Istanbul nu a fost identificat vreun codice sau carte tipărită care ar fi aparținut odinioară lui Cantemir. La un moment dat, ar putea servi drept argument identificarea în fosta capitală otomană a celebrului tratat de muzică al lui Dimitrie Cantemir *Kitâb-ı 'ilmü'l mûsikî 'alâ vechi 'l hurûfât Kantemiroğlu Edvârî* (Cartea științei muzicii după felul literelor), scris cc. 1695–1700³², dar acesta nu făcea parte din biblioteca lui Dimitrie Cantemir la sfârșitul anului 1710, când pleca spre Iași, căci fusese dedicat și dăruit cu mai multă vreme înainte sultanului Ahmed³³.

Pe de altă parte, există mai multe probe că învățatul principe a reușit să evacueze la sfârșitul anului 1710 la Iași mai multe dintre cărțile sale, iar de aici – în vara anului 1711 în Rusia, cărți care îi vor ajuta mai târziu să-și definitiveze mai multe dintre tratatele sale, fiind vorba mai ales de ediții din secolele XVI–XVII din Europa Occidentală, pe care învățatul principe nu putea să le aibă în Rusia decât în cazul în care luase cu sine de la Istanbul cel puțin o parte din biblioteca sa. Or, în Rusia precum arată Dimitrie Cantemir „... ne aflăm într-un spațiu lipsit nu doar de literatura arabă, ci de orice alte umanioare”³⁴, unde nu există nici loc, nici nume pentru o

biblioteca împlinită”³⁵. Întrucât am admis că Dimitrie Cantemir a reușit să ia cu sine de la Istanbul la Iași, iar de aici în Rusia, cel puțin o parte din biblioteca sa, să încercăm să aducem câteva argumente mai grăitoare în această privință:

În primul rând, Cantemir a luat cu sine în Rusia lucrările elaborate de el până la 1710, între care *Sacrosanctae scientiae indepingibilis, Ioannis Baptistae Van Helmont. Phisices universalis doctrina et christianae fidei congrua et necessaria philosophia imago, Compendiolum universae logices institutio-nis, Istorie Ieroglifică*³⁶, și poate un exemplar al *Divanului*³⁷, toate acestea fiind descoperite ulterior în biblioteci și arhive rusești.

În al doilea rând, s-a constatat că Dimitrie Cantemir a luat cu sine de la Istanbul în Rusia copiile portretelor sultanilor (în număr de 22), copii realizate de Leuni Celebi, musavvirul (pictorul șef) al Curții otomane³⁸, la comanda și cu cheltuiala lui Cantemir, reproduse ulterior în edițiile engleze *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire* (Londra, 1734–1735, 1756) și germane *Geschichte des Osmanischen Reichs nach seinem Anwachs und Abnehmen* (Hamburg, 1745). Or, chipurile sultanilor au fost duse în Occident din Rusia, împreună cu manuscrisul tratatului în cauză de către Antioh Cantemir, rămas de la tatăl său. La acestea, putem adăuga *Planul topografic al Constantinoplei* exe-

cutat de Dimitrie Cantemir, după noi, la Istanbul și gravat în 1720 de Alexei Zubov³⁹, apoi și în edițiile de la Londra și Hamburg ale *Istoriei Otomane*⁴⁰.

În al treilea rând, în mai multe lucrări scrise de Dimitrie Cantemir în Rusia, aflăm referințe destul de exacte, la mai mulți autori⁴¹, indicându-se cartea, tomul, capitolul și chiar pagina, între care scrierile lui Iustin (*Corpus Juris Civilis*), Philippus Lonicerus (*Chronicon Turcicorum*), George Phrantza Protovistierul (Cronocon, *Chronocon maius libri IV*)⁴², Ioan Cantacuzino (*Historiae*, Ed. Jac. Gretser-Jac. Pontnus, Paris, 1645, 3 vol.), Georgios Cedrenos (*SUnoyij fstorijn*, Ed. Guil. Xylander, Paris, 1647, 2 vol.), Laonic Chalcocondylas, (*Historiae*, Trad. Conrad Clauser, com. Jo. Leunclavius, Paris 1600), Nicetas Choniates, (*Historia*, Ed. C. An. Fabrotus, Paris, 1647), Procopius (*Bella și De aedificiis*, Ed. Claudius Maltretus, Paris, 1661–1663, 2 vol.), Maciej Strijkowski (*Chronika Polska-Litewska*, Kralovac, 1582), Theodorit al Cyrului (*Historia Ecclesiastica*, Paris, 1673), Laurentius Toppeltinus (*Origines et occasus Transsylvanorum*, Lyon, 1667), Ioan Zonaras (*Chronicon*, Ed. C. du Fresne Du Cange, Paris, 1686–1687, 2 vol.)⁴³.

În aceeași ordine de idei, putem să ne amintim că în *Panegiricul dedicat Sfântului Dimitrie*⁴⁴, din 1719, Cantemir spicuește o idee din celebrul filosof Socrate. În aceeași scriere, elaborată de altfel în limba greacă, aflăm numeroase referințe aduse cu mare exactitate (indicate cărți, capitole, versete) din *Biblie*, făcute evident după ediții clasice occidentale, cum ar fi cele din Germania (Frankfurt, 1597) sau Anglia (ediția Londra, 1653, Cambridge, 1665), căci este vorba de *Biblia* în limba greacă.

În al patrulea rând, în examinarea *de-vizu* a cunoscutelor *Notationes quotidianae* ale lui Ivan Ilinkii, secretarul personal al lui Dimitrie Cantemir, între care cele mai multe însemnări au fost făcute între anii 1721–1723, am constatat o serie de note neobservate sau trecute cu vederea de cercetătorii⁴⁵ sau de editorii acestei surse, între care trei titluri de cărți, care probabil făceau parte din biblioteca personală a cărturarului român și care, la un moment dat, au fost cerute pentru a fi consultate:

- *LEXIKON Ellhonorwmařkon. Dictionarium Grecolatinum*, Basileae, per Sebastianum Henric Petri, 1584⁴⁶;

- Musladini Sadi; *Rosarium Politicum sive Amaenum sortis humane Theatrum. De Persico in Latinu versu de a Georgio Gentio*; Amstelaedami. Ex. Typographeio Ioannis Blaeu, 1651⁴⁷;

- Matthiae Martiny, *Lexicon Philologicum in quo Cadmus Graecophoenix. Glossarium Isidori in duobus tomis*. Impressum Traiecti Batavorum, apud Gulielmum Broedelet, 1711⁴⁸.

În al cincilea rând, după câte se pare, Cantemir a luat cu sine în Rusia unele dintre istoriile turcești, utilizate la elaborarea *Historia Incrementorum atque Decrementorum Aulae Othomanicae*, în care, la un moment dat, povestind despre un vestit pașă – Ibrahim, Beglerbegul Budei – menționează o carte despre acesta, care „se află la noi (adică în Rusia – n.n.) o «Viață» a lui alcătuită cu foarte mare eleganță de un anume istoric turc (...)»⁴⁹.

În al șaselea rând, în Biblioteca Națională a Rusiei a fost descoperit un codice cu textul lucrării de Miron Costin *De neamul Moldovenilor*, care se admite că ar fi aparținut lui Dimitrie Cantemir și că notele marginale de pe acest codice aparțin celebrului nostru cărturar⁵⁰. Or, în *Hronicul...* sunt identificate spicuiuri din această operă a lui Miron Costin.

În al șaptelea rând, în decembrie 2009, în cadrul cercetărilor legate de *Programul Cantemir* în Secția de manuscrise și cărți rare din Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg, colaboratorii I.N. Lebedeva și A.N. Nicolaev ne-au orientat spre a examina două codice în limba greacă (acestea ar fi aparținut lui Dimitrie Cantemir), fapt care a fost constatat, cu anumită rezervă încă în perioada interbelică de V.N. Beneșevici, bizantinolog, arheograf și istoric al dreptului canonic, membru corespondent al Academiei de Științe a URSS. Aceste două manuscrise reprezintă, în primul caz, o culegere de rugăciuni, iar în cel de al doilea, este vorba despre o lucrare catalogată drept *Список египетских царей*⁵¹ – *Lista regilor (faraonilor) egipteni*, care numără 193 file, nedatat. Dacă în primul caz nu am reușit să identificăm vreo urmă care ar fi arătat posesorul de odinioară, apoi în al doilea am constatat o evidentă asemănare dintre acest codice în limba greacă, în care sunt descrise în ordine cronologică domniile „regilor egipteni” cu structura *Istoriei Imperiului Otoman* al lui Dimitrie Cantemir, în care sunt descrise consecutiv domniile sultanilor.

În al optulea rând, o altă urmă, de astă dată mai evidentă a bibliotecii lui Dimitrie Cantemir în Rusia, ni se pare a fi o listă de cărți a *Гвардии князя Константина Кантемира* ([*Listă de cărți a*] sneazul Constantin Cantemir; *porucic [al polcului] de gardă*) descoperită de noi în Arhiva de Stat a Actelor Vechi din Moscova (RGADA) întocmită la 30 iulie 1739, cărți care evi-

*Creșterea și descreșterea Curții Otomane
– ediție apărută în limba germană –*

dent îi aparțineau pe atunci lui Constantin Cantemir, fiul lui Dimitrie Cantemir⁵³, în posesia căruia au trecut averile tatălui său. Nu știm în legătură cu ce ocazie a fost întocmită această listă, dar cunoaștem că atât el, cât și frații săi obișnuiau să-și inventarieze periodic averile de tot felul⁵⁴. Această listă include 64 de volume, în mare parte, tipărite. Lista începe cu enumerarea a trei manuscrise, inclusiv două fără titlu, dintre care unul în limba greacă, iar al treilea intitulat *Fizica*. După care urmează compartimentul „Cărți tipărite” cu un număr total de 24 volume (fără a arăta limba lor), dintre care șapte fără indicarea formatului, iar celelalte 17 sunt trecute la subcompartimentul „In octavo” (în 8°). Întrucât următoarele două compartimente sunt intitulate „Cărți nemțești și în alte limbi manuscrise și tipărite” și respectiv „Cărți mari și mici tipărite în limba rusă”, am putea presupune că mai multe volume din primul compartiment „Cărți tipărite” erau în limba română, dar întrucât scribul rus, care a întocmit documentul nu o cunoștea, nu a riscat să o arate. Dacă examinăm cu atenție această primă parte a listei, am putea presupune că prin titlul *Жития святых в трех книгах* (*Viețile sfinților în trei volume*), se ascunde lucrarea lui Dosoftei *Viața și petrecerea sfinților*, Iași, 1682–1686⁵⁵; cartea inclusă în aceeași listă drept *Маргаритъ* ar putea fi tipăritura de la București din 1691 a Sfântului Ioan Gură-de-Aur, *Mărgăritare*,

tradusă de Șerban și Radu Greceanu⁵⁶, iar *Новый Завет* ar putea fi *Noul Testament*, Bălgrad (Alba-Iulia), 1648⁵⁷. Am putea risca să identificăm și alte tipărituri românești din secolul al XVII-lea din acest registru, dar ne oprim aici, ca să prezentăm și celelalte compartimente.

Dintre cele 16 cărți „nemțești și în alte limbi” (aici am putea admite că este vorba de ediții în limbile latină și greacă), scribul menționează concret doar două mari atlase de hărți, probabil geografice – or, cunoaștem pasiunea lui Dimitrie Cantemir pentru geografie și cartografie – precum și o ediție bilingvă germano-rusă privind transporturile pe mare între Rusia și Danemarca cu tarifele comerciale. Din cele 19 „cărți rusești” trecute în listă, cel puțin una a putut să-i aparțină lui Dimitrie Cantemir, fiind procurate după stabilirea sa în Rusia, iar altele și de fiul său Constantin, dintre care și o serie de statute militare.

Cea mai interesantă, sub aspectul temei comunicării noastre, este partea finală a acestui document, care cuprinde două titluri *Библия печатная российскими литеррами на волоском языке*, *Biblie* tipărită cu litere rusești (adică, cu caractere slavonești – n.n.) în limba română și *Уложение на волоском языке печатными российскими литеррами* *Codul de legi* tipărit cu litere rusești în limba română, fiind evident vorba, în primul caz, de *Biblia* de la 1688 și în al doilea caz, de codul de legi *Cartea românească de învățătură...* (Iași, 1646), sau *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652).

La o primă impresie de lectură a acestui din urmă compartiment, s-ar putea crede că este vorba chiar de acel exemplar al *Bibliei* în limba română (București, 1688), cunoscut de mai multă vreme, identificat de Lajos Demény și Lidia A. Demény în Biblioteca de Stat a Rusiei din Moscova. Conform acestora, exemplarul în cauză ar fi aparținut lui Constantin Cantemir voievod, apoi și fiului acestuia Dimitrie, care a lăsat pe câmp note marginale⁵⁸. Cu toate acestea, nu putem susține această părere, deoarece exemplarul în cauză mai posedă și alte însemnări marginale mult mai târzii, aparținând lui „Hagi Manole vtori comis” (însemnare nedată) și alta – a uneia dintre fiicele lui Mihai Racoviță, domn al Moldovei (1703–1705; 1707–1709 și 1715–1726) și al Munteniei (1730–1731; 1741–1744) – din 7 septembrie 1778, de care nu au ținut cont cercetătorii menționați. Or, din aceste însemnări reiese că *Biblia* păstrată azi la Moscova a rămas în Moldova sau în Țara Românească până cel puțin în ultimul sfert al

secolului al XVIII-lea în familia lui Mihai Racoviță. Într-adevăr, această carte a putut să-i rămână lui Mihai Racoviță⁵⁹ de la prima lui soție, Safta Cantemir (1676–1695/6)⁶⁰, fiica lui Constantin voievod. Chiar dacă Dimitrie Cantemir, precum se admite, a făcut unele note și reflecții cu privire la traducerea românească a Bibliei⁶¹, totuși, acestea au putut fi înscrise după 1688, când se tipărește cartea, dar nu mai târziu de 1691/2, când exemplarul putea fi în casa tatălui său, până la căsătoria surorii Safta cu Mihai Racoviță în 1691–1692, căci, după această dată, exemplarul a trecut în posesia Saftai Cantemir-Racoviță, ca după moartea prematură a acesteia să rămână în posesia lui Mihai Racoviță și a urmașilor săi, care au deținut-o până spre finele secolului al XVIII-lea. În asemenea condiții, nu vedem cum l-ar fi avut Dimitrie Cantemir în Rusia și nici cum ar fi ajuns exemplarul în Muzeul Rumeanțev, care a stat la baza bibliotecii „V.I. Lenin“ din Moscova după 1917, precum susțin cercetătorii menționați, căci exemplarul în cauză a Bibliei de la 1688 a intrat în posesia bibliotecii (mai sus prezentată), post-1930–ante-1970⁶².

Cu toate acestea, putem cu siguranță spune că Dimitrie Cantemir a avut, totuși, un exemplar al Bibliei din 1688, dar acesta a fost altul, fiind vorba de cel trecut împreună cu alte cărți, între care și *Cartea românească de învățătură* (...) înscrise în documentul din 30 iulie 1739, prezentat de noi mai sus; acesta a trecut în posesia lui Constantin Cantemir fiul, de la tatăl său Dimitrie Cantemir. Din păcate, soarta ulterioară a acestor cărți din biblioteca lui Dimitrie Cantemir rămâne, deocamdată, necunoscută.

Aceste informații luate împreună par să confirme ipoteza precum că Dimitrie Cantemir la plecarea sa din Constantinopol la sfârșitul anului 1710 și respectiv din Iași în vara lui 1711 a reușit totuși să evacueze cu sine, cel puțin o parte din colecțiile și biblioteca personală. Fără a intra în detalii, trebuie să arătăm că o parte din biblioteca lui Dimitrie Cantemir a trecut după moartea sa în posesia fiului său Constantin, după moartea acestuia și a altor urmași, averile, inclusiv manuscrisele și cărțile au trecut din mână în mână până la ultimul supraviețuitor Șerban (Serghei) Cantemir (1706–1780). După unele informații tangențiale reiese că în ultimii ani de viață (nu se știe exact când) Serghei Cantemir a vândut biblioteca moștenită⁶³; din păcate, documentul în cauză nu oferă alte informații referitoare la cărțile vândute și cui au fost vândute.

Investigațiile trebuie continuate atât în bibliotecile din Turcia și Rusia, cât și în cele din Occident.

Nu excludem faptul că biblioteca lui Dimitrie Cantemir din Rusia se mai păstrează undeva, dacă nu a fost dispersată sau distrusă la fel ca și biblioteca lui Antioh Cantemir fiul. Or, după moartea, în 1744, a principelui Antioh⁶⁴, din bibliotecă sa din Paris, care număra 847 titluri⁶⁵, 207 (300 volume) au fost procurate de Guvernul țarist și aduse în Rusia; dintre acestea din urmă, au fost identificate până în prezent, doar trei cărți, care poartă *ex libris*-ul luminatului ambasador, dar și acestea dispersate în trei biblioteci din fosta Uniune Sovietică (printre care, una la Casa Muzeului „A.S. Pușkin“ din Chișinău).

Note

¹ A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Universul cărții la Dimitrie Cantemir*, în A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, Chișinău, 2010, pp. 143–154.

² I. Crăciun, *Les bibliothèques roumaines dans les passé et de nos temps*, Extrait de la „Revue de Transylvanie“, tome VI, nr. 2, București, 1940, p. 23.

³ F. Babinger, *Izvoare turcești ale lui Dimitrie Cantemir*, în „Arhiva românească“, București, 1941, tom. VII, pp. 111–122.

⁴ Ecaterina Țarălună, *Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*, București, 1989, pp. 322–334.

⁵ A. Eșanu, *Biblioteca colegiului [de la Trei Ierarhi din Iași]*, în Eșanu Andrei, *Din vremuri copleșite de greutate. Schițe din istoria culturii medievale din Moldova*, Chișinău, 1991, pp. 193–205.

⁶ *Învățătura Sfântă, adică Sfintei și Dumnezezeștii Liturghii*. Traducere „de pe limba grecească pe limba românească de Eremia Kakavela dascalu cu porunca domniei sale domn Antioh Constantin voievod, Iașu“, Tip. domnească, 1697, 264 f. cu o Predislovie de hatmanul Lupul Bogdan, azi în Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu“, Iași, la cota R.v.II-253.

⁷ Ariadna Camariano-Cioran, *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, dans „Revue des études sud-est européennes“, III, 1965, nr. 1–2, pp. 165–190.

⁸ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, în Cantemir Dimitrie, *Opere complete*, vol. VI, tom. I, București, 1996, pp. 178–179, vezi și nota 289.

⁹ Despre circulația în Țările Române a Bibliei de la Ostrog, 1581, vezi: A. Eșanu, *Tipăriturile lui Ivan Feodorov în Țările Române*, în Eșanu Andrei, *Cultural universe in Moldova (XV–XIX)/ Univers cultural în Moldova (sec. XV–XIX)*, Chișinău, 2013, pp. 20–37.

¹⁰ D. Cantemir, *Principele Moldovei, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și index de Dan Slușanschi, București, Institutul Cultural Român, 2007, 339.

¹¹ *Ibidem*, p. 340.

¹² A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Prima ședere la Constantinopol (1690–1691)*, în *Dinastia Cantemireștilor (sec. XVII–XVIII)*, coord. acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2018, pp. 165–169.

¹³ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, în Cantemir Dimitrie, *Opere complete*, vol. VI, tom. I, București, 1996, p. 173.

¹⁴ I. Gheorghită, *Semnătura voievodului D. Cantemir pe o carte din Biblioteca Centrală a Universității din Iași*, în *Studii și cercetări științifice*, Istorie, an. VII, fasc. 2, 1957, pp. 346–349. S. Callimachi, Vl. Block, Elena Georgescu-Ionescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera în imagini*, București, 1963, p. 26.

¹⁵ G.I. Rădulescu, *Sigiliile cancelariei domnești a Moldovei în anii 1711–1821*, în „Revista arhivelor“, 1969, nr. 2, p. 177.

¹⁶ D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Publicat de Gr. Tocilescu, București. 1901, p. 462.

¹⁷ D. Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, p. 271.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 225–226.

¹⁹ Vezi actul din 19 mai 1712 în Maxim Mihai, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*. Vol. II *De la Mihai Viteazul la fanarioți (1601–1711/1716)*, Brăila, 2013, doc. 4, pp. 218–233.

²⁰ „Pe când ne aflam la Constantinople, pe un deal foarte înalt, numit Sandziakdar Jokuszi, înălșasem palaturi deloc de disprețuit, de unde, ca dintr-un loc de pândă, i se dezvăluiau vederea aproape tot orașul, ca și suburbiile lui. Sub Sultan Muhammed al IV-lea, socrul nostru, Principele Valahiei, Șerban Cantacuzino, ridicând ziduri din vale până la 25 de coși (înălțime), a bătătorit pământul pentru o grădină, și înălșase, deja, primul perete al clădirilor, iar pentru aceasta, cheltuiuse ca la 35.000 de (galbeni) împărătești, dar mai apoi, i s-a interzis să clădească mai departe, dat fiind că putea privi în însuși Seraiul împărătesc, numit Bagczesi, sau Tersane Serai. Dar, până la urmă, la intervenția Mare-lui Vizir Ali Pasza, am dobândit de la Împărat puțința de a pune palatele noastre pe acele vechi temelii, de-abia fiind terminate, am fost siliți, cu forța parcă, să luăm în mână Principatul Moldovei“ Cantemir D. *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, pp. 230–231.

²¹ *Ibidem*, p.210.

²² P. Cernovodeanu, *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710). Activitatea politică și culturală*, în *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, vol. I, București, 2000, p. 150.

²³ M. Maxim, *Dimitrie Cantemir și epoca sa. Documente noi din arhivele turcești*, în „Revista de Istorie a Moldovei“, Chișinău, 2008, nr. 4, p. 77.

²⁴ *Ibidem*, pp. 77–78.

²⁵ *Ibidem*. Același cercetător arată că în 1714 atunci când i s-au confiscat averile lui Constantin Brâncoveanu, în inventar au fost trecute și „cărți creștine“ (*Ibidem*, p. 78).

²⁶ *Monumente*, Dimitrie Cantemir sub acest termen are în vedere lucrări de istorie, manuscrise, documente. De exemplu: „... Nu credem că ar fi nevoie să învinuim de falsitate, printr-o lungă digresiune și atare istorisire, de vreme ce ea cuprinde în sine atâtea contradicții, încât oricui îi poate fi vădit că istoria aceasta a fost scrisă de Michalo (Lithvanul) nu după monumentele înșeși sau din povestirile tătarilor, ci numai și numai după bănuiele!“ (D. Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, p. 234).

²⁷ G. Tahsin, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712)*, București, 1984, doc. 236. D. Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, p. 210.

²⁸ D. Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, pp. 263–264.

²⁹ *Ibidem*, p. 271.

³⁰ *Ibidem*, p. 230.

³¹ *Ibidem*, p. 230.

³² Biblioteca Institutului de Turcologie (Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi), Istanbul. Mss. T.Y.2768.

³³ D. Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, p. 257.

³⁴ Umanioare – totalitatea studiilor clasice considerate ca bază a culturii unui om.

³⁵ D. Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, p. 265. Citat după varianta traducerii propusă de Ioana Costa, căreia îi aducem mulțumiri și pe această cale.

³⁶ A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Opera lui Dimitrie Cantemir în manuscrise și ediții princeps. Repertoriu, în Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, coord. acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2010, pp. 77–88.

³⁷ V. Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, Seria nouă, vol. IV, București, 2012, p. 311, nr. 1300. Azi Biblioteca Academiei Ruse, Sankt-Petersburg.

³⁸ D. Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, p. 264. P. Cernovodeanu, *Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710). Activitatea politică și culturală*, în *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, Vol. I, București, 2002, p. 149, n. 21.

³⁹ A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Opera lui Dimitrie Cantemir în manuscrise și ediții princeps. Repertoriu*, în *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, coord. acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2010, pp. 116–177. Gravura se păstrează în Ermitajul din Sankt Petersburg (Пекарский П.П., *Наука и литература при Петре Великом. Введение в историю просвещения в России XVIII столетия*, Санкт Петербург, 1862. Т. 1. с. 252). Vezi mai detaliat despre gravorul Alexei Zubov: Алексеева М.А., *Братья Иван и Алексей Зубовы и гравюра Петровского времени, в кн.: Россия в период реформы Петра I*, Москва, 1973.

⁴⁰ O copie a acestui plan-hartă, făcută de A. Zubov (în 1720), precum și o copie a hărții „Zidului Caucazian“ au fost atestate în colecțiile personale ale lui Petru I. Vezi: *Реестры карт, планов, атласов, чертежей, рисунков и гравюр собрания Петра I*, в кн. *Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук: карты, планы, чертежи, рисунки и гравюры собрания Петра I*, Москва-Ленинград, 1961. с. 42, 57. Alte două copii (dintre care una aparținuse bibliotecii tipografiei sinodale din Petersburg) se păstrează azi în colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe a Federației Ruse (secția din Sankt-Petersburg). A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Activitatea cartografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Dinastia Cantemireștilor (sec. XVII–XVIII)*, Chișinău, Ed. Știința, 2008, pp. 306–320. *Neamul Cantemireștilor. Bibliografie*, coord. acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2010, pp. 117–118. A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Activitatea cartografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Dinastia Cantemireștilor (sec. XVII–XVIII)*, Chișinău, Ed. Știința, 2008, pp. 306–320.

⁴¹ D. Slușanschi, *Introducere*, în vol. *Dimitrie Cantemir, Opere complete*, vol. IX, partea I, pp. 10–12. Ecaterina Țarălungă, *Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*, București, 1989, pp. 322–334. A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Universul cărții la Dimitrie Cantemir*, în vol. *Idem, Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, Chișinău, 2010, pp. 143–154.

⁴² D. Cantemir, *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, pp. 201, 204, 207, 209, 211, 215, 217, 220, 224, 251.

⁴³ D. Slușanschi, *Introducere*, în vol. *Dimitrie Cantemir, Opere complete*, vol. IX, partea I *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia Moldo-Vlachica*, București, 1983, p. 11.

⁴⁴ A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Un Panegiric necunoscut al lui Dimitrie Cantemir*, în *Dimitrie Cantemir. Sesiune de comunicări științifice*, București, Ed. Biblioteca Bucureștilor, 2011, pp. 75–99.

⁴⁵ РГАДА, Фонд 199 «Портфели Миллера Г.Ф.», оп. 1. Портфель 139, № 8. *Журнал Академии Наук переводчика Ивана Ильинскаго. Notationes quotidianae / Подъядневныя записки. 1721–1730*, в Майков Л. Н. *Материалы для биографии князя*

A. D. Cantemira. С введением и примечаниями проф. В. Н. Александренко, Санкт-Петербург, 1903, с. 295–313. *Ilnskii Ivan, Notationes quotidianae*, trad. Gr. Tocilescu (Țarălungă Ecaterina, D. Cantemir în arhiva Gr. Tocilescu, în „Manuscriptum“, Bucarest, An XVIII, 1987, nr. 2(67), pp. 97–102). Șerban Constantin, *Jurnalul lui Ivan Ilnski (1721–1730)*, în *Studii*, „Revista de istorie“, București, 1955, nr. 5–6, pp. 119–136. Цвиркун, В., *Эпистолярное наследие Дмитрия Кантемира. Жизнь и судьба в письмах и бумагах*, [Chișinău], Știința, 2008, pp. 288–316 și Цвиркун В. И., *Дмитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, Нестор-История, 2010, с. 334–368.

⁴⁶ I. Ilnski, *Notationes quotidianae/Повседневные записки*, РГАДА, Фонд 181, рукопись № 388, лл. 43. Titlul exact: ΛΕΞΙΚΟΝ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΟΝ, Per Sebastianum Henric Petri, Balileae, 1584. (Σε αυτό το λεξικό ενσωποήθηκαν τα έργα 10 προγενέστερων λεξικογράφων όπως των Budaeus, Xylander και άλλων). [δεν αναφέρεται στον ΠΑΠ.]. Σχ. φύλλου, περιγραφή βιβλίου., σс. 1518-95.

⁴⁷ I. Ilnski, *Notationes quotidianae/Повседневные записки*, РГАДА, Фонд 181, рукопись № 388, лл. 41. Musladini Sadi *Rosarium politicum, sive Amoenum sortis humanae theatrum de Persico in Latinum versum, necessariisque notis illustratum a Georgio Gentio*, Amstelaedami: ex typographeio Joannis Blaeu, 1651, [20], 629, [3] p.

⁴⁸ I. Ilnski, *Notationes quotidianae/Повседневные записки*, РГАДА, Фонд 181, рукопись № 388, лл. 44. Fiind vorba de ediția: Matthiae Martinii, *Lexicon philologicum: ... Accedit ejusdem Cadmus graeco-phoenix... Additur glossarium Isidori cum emendationibus et notis Joannis Georgii Graevii et auctario Theod. Janssonii ab Almeloveen. Praefixa est operi inedita hactenus Joannis Clerici dissertatio etymologica, et vita scriptoris. Editio prioribus emendatior atque auctior...*, Traiecti Batavorum, Broedelet, 1711, in 2 vol., in-fol.

⁴⁹ D. Cantemir, *Istoria creșterilor și a descresșterilor Curții othmannice*. Traducere de Dan Slușanschi, ediția a II-a revăzută, București, 2013, p. 489.

⁵⁰ Biblioteca Națională a Rusiei, Fond 560 (Osnovnoe sobranie), Ms. nr. F.IV.2 (*Rusia, Sankt-Petersburg*). Demény Lajos, Demény Lidia A., *Tradiție și continuitate în Hronicul lui Dimitrie Cantemir*, în Demény Lajos, Demény Lidia A., *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*. Studii, articole, comunicări, București, 1986, pp. 261–270. C. Giurescu în ediția critică Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, Ed. C. Giurescu, București, 1914, datează manuscrisul cu anii 1712–1713, considerând a fi copiat de Axinte Uricarul. Dumitru Velciu susține că manuscrisul a fost copiat de Sava Ieromonahul pentru Dimitrie Cantemir, care l-ar fi luat cu sine în Rusia la 1711 (Velciu Dumitru, *Manuscrisul De neamul moldovenilor de Miron Costin în redacția lui Nicolae Costin*, în *Cronica anonimă a Moldovei 1661–1709*, București, 1989, pp. 66–71).

⁵¹ Biblioteca Națională a Rusiei (Sankt-Petersburg), Secția de manuscrise, cota: mss Греч 786. Николаев А.В. *Греческая рукопись „Список египетских царей“ из собрания Русской Национальной Библиотеки*, в *История в рукописях и рукописи в истории*, Сб. науч. трудов к 200 летию Отв. Рукописей РНБ, СПб., 2006, с. 340–346.

⁵² Conform documentului din 31 martie 1715, fiii lui Dimitrie Cantemir – Matei, Constantin și Antioh, minori pe atunci – au fost înscrși în polcul elitar de gardă (Преображенский гвардейский полк) al țarului (Письмо кн[язя] Я.Ф. Долгорукова майору Ушакову от 31 марта 1715 года „Об определении в солдаты Лейбгвардии Преображенского полка детей Дмитрия Кантемира – Матвея, Константина и Антиоха“ (Российская Национальная Библиотека, Санкт-Петербург, Отд. Рукописей, Фонд 1000, оп. I, № 794).

⁵³ РГАДА, фонд 11, ед. хр. 279, л. 51-52^{об}

⁵⁴ De exemplu, Serghei Cantemir efectua astfel de inventarii destul de frecvent; vezi A. Eșanu, Valentina Eșanu, *O întregire la iconografia Cantemireștilor*, în *Idem, Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, Chișinău, 2010, pp. 204–212.

⁵⁵ I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, nr. 73, pp. 240–246.

⁵⁶ *Ibidem*, nr. 91, pp. 315–321.

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 54, pp. 160–165.

⁵⁸ L. Demény, Lidia A. Demény, *Adnotări cantemiriene pe un exemplar al Bibliei lui Șerban Cantacuzino*, în Demény Lajos, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*. Studii, articole, comunicări, București, 1986, pp. 258–260.

⁵⁹ L. Demény, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*, pp. 258–260.

⁶⁰ A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Fiicele lui Constantin-vodă Cantemir, în Dinastia Cantemireștilor secolele XVII–XVIII*. Coord. Andrei Eșanu, Chișinău, 2008, pp. 95–96.

⁶¹ L. Demény, Lidia A. Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea...*, p. 258.

⁶² Exemplarul a fost procurat de Biblioteca de Stat a Rusiei (fost V.I. Lenin) după 1930, dar înainte de 1970 (*Книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Каталог*, Вып. I, Москва, 1979, с. 6).

⁶³ Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg, Secția manuscrise, Fondul № 588 (Пог. авт.), Оп. 3, № 261.

⁶⁴ Александренко В.Н. *К биографии князя А.Д. Кантемира*, в *Варшавские университетские известия*, Варшава, 1896, №2, отд. III, с. 14–24; № 3, отд. V, с. 25–46.

⁶⁵ *Catalogue de la bibliothèque de feu M. le Prince Cantemir*, 1745. Lista cărților din biblioteca lui Antioh Cantemir, vândute la licitație după moartea sa, cuprinde titlurile a 847 de volume (ms. 36845). (Александренко В.Н. *К биографии князя А.Д. Кантемира*, в *Варшавские университетские известия*, Варшава, 1896, №2, отд. III, с. 14–24; № 3, отд. V, с. 25–46).

Divanul lui Dimitrie Cantemir tradus în arabă pentru creștinii din Siria otomană*

Ioana Feodorov**

Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul, apărut la tipografia Mănăstirii Trei Ierarhi din Iași în 1698, a fost prima carte tipărită a lui Dimitrie Cantemir. Deși aceasta nu avea să devină cea mai cunoscută scriere a Principelui, *Divanul* ocupă un loc aparte în activitatea sa creatoare.

Autor al primei scrieri de morală filosofică din literatura română, Cantemir este socotit un pionier al eticii pe pământ românesc. Compunând și finanțând tipărirea acestei cărți, Cantemir a dorit să dea întreaga măsură a cunoștințelor sale vaste de literatură religioasă și laică, de limbă greacă, latină, română, franceză, italiană, persană și turcă, precum și să demonstreze stăpânirea noțiunilor celor mai avansate de filosofie, istorie, literatură occidentală și orientală.

Cantemir a structurat *Divanul* în trei părți: *Cartea I* – dialogul între Înțelept și Lume; *Cartea a II-a* – o pledoarie a Înțeleptului în sprijinul ideilor sale, comentariu al primei cărți; *Cartea a III-a* – concilierea pozițiilor celor două părți prin triumful argumentelor *Înțeleptului asupra acelorale Lumii*. Această parte este, în fapt, traducerea integrală a scrierii lui Andrzej Wiszowaty *Stimuli virtutum, fraena peccatorum*, tipărită la Amsterdam în 1682. Cunoscut în cercurile savante europene ca Andreas Wissovatius, acesta a fost unul dintre reprezentanții de seamă ai Fraților Poloni, care au îmbrățișat doctrina lui Fausto Sozini, numit și Faustus Socinus. Gruparea lor a devenit în secolul al XVII-lea cea mai activă mișcare anti-trinitariană din Europa Centrală.

Născut în 1608, Andrzej Wiszowaty era nepotul lui Fausto Sozini. Spirit cercetător, el a făcut studii

la Raków, Leiden și Amsterdam, apoi a călătorit în Anglia, Franța, Germania, Ungaria și Transilvania. Socinienii se considerau continuatori ai Reformei, dorind să desăvârșească lucrarea începută de Luther și Calvin. Anti-trinitarienii central-europeni care au aderat la socinianism în secolul al XVI-lea urmăreau revenirea creștinismului la puritatea lui originală. Ei trăiau după poruncile moralei creștine, în iubirea aproapelui, milostenie, egalitate, dreptate socială, toleranță și bună înțelegere.

La doar șapte ani de la tipărirea *Divanului*, ierarhul sirian Athanasie Dabbās a încheiat o traducere în arabă a cărții lui Cantemir care a circulat în Levant, în copii manuscrise, până în secolul al XIX-lea. El a tradus *Divanul* după versiunea greacă întocmită de dascălul lui Cantemir, Ieremia Cacavelas, care purta titlul *Κριτηριον ή Διάλεξις του Σοφου μέ τον Κόσμον ή Κρίσις της Ψυχής μέ το Σωμα*. Cacavelas tradusese textul românesc, trimis lui de Cantemir, într-un amestec de greacă literară și populară, caracteristică dominantă a literaturii cretane a vremii.¹

Născut în 1647 la Damasc, Būlos (Paul) Dabbās a studiat – pe lângă materiile tradiționale din domeniul culturii bizantine – araba clasică, latina și italiana. Tuns în monahism la Mănăstirea Sfântul Sava de lângă Ierusalim, important centru de cultură spirituală al Ortodoxiei răsăritene, Dabbās a fost ales stareț al mănăstirii și, în 1685, Patriarh al Bisericii Antiohiei și a Întregului Orient, cu numele de „Athanasie III”. A ocupat scaunul până în 1694, când s-a retras temporar în fața competitorului său Chiril V Ibn al-Za‘īm², nepotul Patriarhului Macarie, călător în Țările Române, Ucraina și Rusia la mijlocul secolului al XVII-lea³. Revenind în scaun

* Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)

**Dr., Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române

în 1720, Patriarhul Athanasie III a păstorit până la moartea sa, în 1724.

Athanasie Dabbās a călătorit în martie 1700 în Țara Românească, fiind oaspete al domnului Constantin Brâncoveanu, de la a cărui moarte martirică s-au împlinit anul acesta trei secole. La curtea lui Brâncoveanu, Dabbās a fost socotit un oaspete de seamă: a devenit sfătuitorul și duhovnicul domnului, a hirotonit episcopi și preoți, a slujit în 12 mai 1700 la nunta fiicei domnului, Safta, cu marele logofăt Iordache Crețulescu, a slujit apoi la sărbătoarea din 11 iulie 1703, când Brâncoveanu primise de la Înalta Poartă hatîșeriful de întărire în domnie. Dabbās a obținut de la domn o danie anuală către Biserica Antiohiană de 500 de taleri din venitul minelor de sare de la Ocnele Mari.

Șederea Patriarhului Athanasie pe pământ românesc, cu intermitențe, până în 1704 a dat roade însemnate: în 1702 el a scris în limba greacă o *Istorie a Patriarhilor Antiohiei* dedicată ocrotitorului său român, apoi a obținut de la acesta sprijin pentru tipărituri în arabă și greacă. Împreună cu Antim Ivireanul, cel mai priceput tipograf și gravor al tiparniței domnești, care a făurit literele arabe, Dabbās a tipărit două cărți liturgice: în 1701 un *Liturghier*, la Snagov (*Liturgikon – Kitāb al-quḍusāt al-thalātha al-ilāhiyya*), iar în 1702 un *Ceaslov* (*Horologion – Kitāb al-'Urūlūḡiyūn*), la București. Așa cum afirmă Dabbās în textul arab al *Liturghierului*, Brâncoveanu i-a poruncit lui Antim să „făurească o tiparniță arabă, cu grijă și osteneală”⁴. La întoarcerea la Alep ierarhul sirian a primit în dar de la Antim Ivireanul, cu încuviințarea domnului Constantin Brâncoveanu, unelte tipografice folosite pentru cele două cărți tipărite în Muntenia. El a continuat la Alep, într-o nouă tiparniță așezată de el în reședința mitropolită, activitatea tipografică începută la Snagov. Dabbās a primit ajutorul ierarhului aflat la acea vreme în scaunul Bisericii Antiohiene – Chiril V, nepotul Patriarhului Macarie III Ibn al-Za’īm.

Programul editorial al tiparniței instalate la Alep, menit să-i sprijine pe preoții arabi, a cuprins: *Psalteria*, în 1706, cu ediția a doua în 1709; *Tetraevangelul*, în 1706, cu ediția a doua în 1708; în 1707, *Cartea perlelor alese*, cuprinzând 34 de omilii ale Sf. Ioan Gură-de-Aur; în 1708, *Cartea profețiilor și Apostolul*; în 1711, 66 de predici ale patriarhului Athanasie II al Ierusalimului, însoțite de un panegiric compus de Patriarhul Hrisant Notaras (1707–1731), o predică a Sf. Ioan cu privire la

prăznuirea Paștelui, *Octoihul* și *Epistola despre căință și mărturisire* scrisă de Dabbās.

Merită menționată și preocuparea sa de a păstori cu înțelepciune asupra enoriașilor: ca Episcop (Mitropolit) de Alep, el a emis în 1716 un cod de conduită, săpat în marmură în catedrala din Alep, care privea mai multe chestiuni administrative și duhovnicești – ținuta și purtarea potrivită pentru un bun creștin, astfel încât să nu cadă pradă necuviinței, desfrânării și exceselor de orice fel⁵; hirotonirea în temeiul unor merite vădite („ca să nu se facă hirotoniri pe temeiul corupției, a simoniei, a vreunei proptele sau a vrerii celor puternici”⁶); să fie înlăturați din ierarhia Bisericii Antiohiene înalții dregători sau slujbași ai guvernării otomane etc. La o cercetare atentă a acestui cod de conduită se poate constata că unele precepte evocă principiile morale expuse de Cantemir în *Divanul*, ca și învățăturile lui Antim Ivireanul în *Didahiile* sale.

Athanasie Dabbās este cunoscut și ca autor de scrieri și traduceri din grecește, care au îmbogățit literatura arabă creștină: în 1711 el a compus o *Epistolă despre căință și mărturisire*, a tradus în arabă *Triodul* în 1715, a scris în 1719 o culegere de *Omilii pentru duminicile și praznicele de peste an*, iar în 1721 a tradus fragmente din scrierea *Începutul schismei*, operă a lui Elias Meniates (1669–1714).

Scrierile și tipăriturile lui Athanasie Dabbās reflectă climatul confesional tensionat, generat de acțiunile misionarilor catolici în Levant, îndeosebi cele ale iezuiților. Conflictele dintre greco-ortodocși și partizanii unirii cu Roma au dus în final la despărțirea Bisericii Antiohiene în 1724, după moartea patriarhului Athanasie.

Versiunea arabă a *Divanului* poartă titlul *Mântuirea înțeleptului și pierzania desfrânatei lumi* (*Salāh al-hakīm wa-fasād al-'ālam al-damīm*). Dabbās a precizat că nu este autorul cărții, ci el doar a tradus-o. Traducătorul sirian a fost foarte atent la transmiterea corectă a mesajului, mai mult decât a formei lui, în așa măsură încât în textul arab apar uneori corecturi de conținut. Iată un singur exemplu: dorind să restituie gândul lui Cantemir – lămurit în conținutul capitolului – Dabbās a schimbat cuvântul cu antonimul său în *Cartea a II-a*, capitolul 62, unde titlul arab este *Dumnezeieștile taine sunt ascunse*, deși textul grecesc (și cel românesc) spun: *Dumnezeieștile taine sunt descoperite*.

În schimb, numele autorului, Dimitrie Cantemir, lipsește cu desăvârșire din traducerea arabă, ca și orice referință la original: de aceea, s-a crezut multă

vreme că autorul ar fi fost fie Patriarhul Dabbās însuși, fie Sf. Vasile cel Mare, menționați ca atare în cataloagele colecțiilor de manuscrise din Levant. Așa cum se știe, legătura dintre versiunea arabă și original a fost descoperită în 1970 de Virgil Cândea, în căutărilor sale prin bibliotecile mănăstirești din Liban.

Sunt cunoscute astăzi 11 copii manuscrise, dintre care cea mai cuprinzătoare este aceea aflată la Paris, datată 1705, care conține 281 de pagini recto/verso de format 20 x 14 cm, în scriere *nashī*, cu rare inserții de cerneală roșie. Acest manuscris l-am editat și l-am tradus în limba engleză, publicând în 2006 la Editura Academiei Române volumul Dimitrie Cantemir, *The Salvation of the Wise Man and the Ruin of the Sinful World (Salāh al-hakīm wa-fasād al-‘ālam al-damīm)*, care a primit Premiul „Eudoxiu Hurmuzaki” pentru editare de text al Academiei Române.

La definitivarea versiunii arabe a contribuit și călugărul maronit Gabriel Farhāt, care a luat numele de Germanos la alegerea sa ca episcop maronit de Alep în 1725.⁷ Mai multe scrieri ale Patriarhului Athanasie poartă amprenta acestui mare cărturar maronit, cunoscut pentru lucrările sale lexicografice și traduceri din greacă în arabă.⁸

În această scurtă contribuție aș dori să prezint doar câteva argumente pentru care mi se pare neîndoielnic faptul că Athanasie Dabbās a avut intenția de a tipări versiunea arabă a *Divanului*, în atelierul înființat de el la Alep, chiar în anul încheierii traducerii, 1705. Voi schița astfel o parte dintre rezultatele cercetărilor pe care le-am întreprins în anii din urmă cu privire la contribuția românească la inițierea tiparului în Orient în vremea domniei prințului martir Constantin Brâncoveanu.

Primul argument este adus de omisiunile din versiunea arabă a *Divanului*. Lipsesc de aici toate textele începătoare: epistola dedicatorie a lui Cantemir către fratele său Antioh, domnul Moldovei⁹; epistola lui Cantemir *Către cititor*, un rezumat al cărții; în fine, epistola adresată lui Cantemir de dascălul său Ieremia Cacavela. Acesta, primind cartea elevului său, îl laudă pentru „prima roadă a învățaturii sale” și „noblețea minții sale”, care a dat „înmiit rodirea în învățături”.¹⁰ Eliminarea acestor trei texte din versiunea arabă reflectă dorința traducătorului de a trece sub tăcere numele lui Dimitrie Cantemir. Pe lângă recunoștința față de Constantin Brâncoveanu, care ar fi putut fi nemulțumit de atenția acordată principelui Cantemir și de răspândirea ideilor sale în Levant, Dabbās era desigur

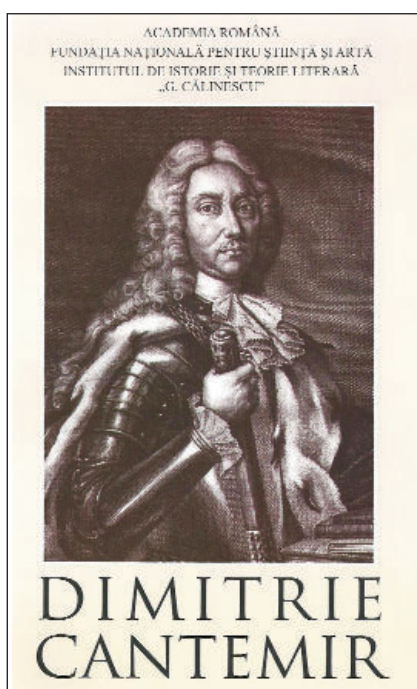
preocupat și de posibilitatea ca traducerea sa să fie interzisă de guvernatorii otomani ai provinciilor levantine, îngrijorați de scrierile creștine și de autorii lor, cunoscuți pentru interesele lor strategice la Înalta Poartă.

Reamintesc faptul că pentru a fi confirmat în scaunul de patriarh al unei Biserici orientale, candidatul trebuia să obțină firman și binecuvântare (*barā’a*) de la Istanbul, iar acestea depindeau de deznodământul luptelor dintre diversele forțe care acționau în capitala Imperiului: dregătorii curții, ambasadorii străini, patriarhul grec și cel al armenilor.

Lipsește integral din textul arab și precuvântarea la Cartea a III-a, în care Cantemir rezuma conținutul cărții lui Wissovatius, pe care a cuprins-o în opera sa. Astfel, în mod neașteptat, este prezent în versiunea arabă a *Divanului* numele anti-trinitarianului Andreas Wissovatius, care fusese menționat de Cantemir în Cartea a II-a, Cap. 82, în vreme ce numele autorului – un cărturar ortodox – a fost înlăturat cu grijă.

Au fost omise, de asemenea, numele meșterilor tipografi, Atanasie și Dionisie, precum și cele două *Scări* de la finalul scrierii, una referitoare la primele două Cărți, a doua la cea care cuprinde scrierea lui Wissovatius. Dacă numele tipografilor nu erau importante într-o carte ce nu mai putea fi identificată după autor, titlu, loc și data tiparului, indicii din versiunea greacă nu mai foloseau în traducerea arabă, care ar fi primit indici noi în ultima etapă a pregătirii pentru tipar.

În locul epistolelor începătoare, versiunea arabă conține un text compus, probabil, de Gabriel Farhāt. Introducerea adăugată la versiunea arabă este o pledoarie convingătoare pentru aprecierea semnificației legăturilor dintre români și arabii creștini din provinciile otomane. Scrierea este înfățișată ca „*un leac pentru toate relele, o lumină pentru orice orbire, o sabie cu două tăișuri*”, iar traducerea ei în arabă se datorează dorinței patriarhului de a oferi Bisericii sale un text folositor în „lupta lăuntrică” a fiecărui credincios cu ispitele și cu slăbiciunile sale. *Bas-mala*, formula care se repetă la începutul tuturor celor trei Cărți, spune: „În numele Tatălui, al Fiului și al Sfântului Duh, Dumnezeu Unul, amin!” În mediul majoritar musulman în care trăiau arabii creștini la sfârșitul secolului al XVII-lea–începutul secolului al XVIII-lea, era important să se afirme clar că aceștia venerau un singur Dumnezeu în cele trei ipostaze ale sale și nu trei dumnezei, așa cum îi

acuzau unii teologi musulmani. Această „adaptare locală“ reflectă preocuparea lui Dabbās pentru răspândirea largă a traducerii arabe a *Divanului* în comunitățile arabe din Imperiul otoman – în cele creștine, ca și în cele musulmane.

Trei pasaje omise din scrierea lui Cantemir se refereau la *Purgatoriu*. Absența lor din versiunea arabă demonstrează intenția patriarhului Athanasie de a preîntâmpina respingerea scrierii sale atât de către cititorii înclinați către unirea cu Biserica de la Roma, cât și de către autoritățile otomane, care urmăreau să înlăture orice motiv de conflict religios. Conținutul lor ar fi putut stârni și nemulțumirea misionarilor europeni, a căror activitate în țările Levantului a fost foarte intensă între 1670 și 1730. Se știe că Dabbās însuși primise primele lecții de greacă la școala iezuită din Damasc, iar mai târziu, pe când era starețul mănăstirii din Bethlehem, a avut relații strânse cu vecinii săi franciscani.

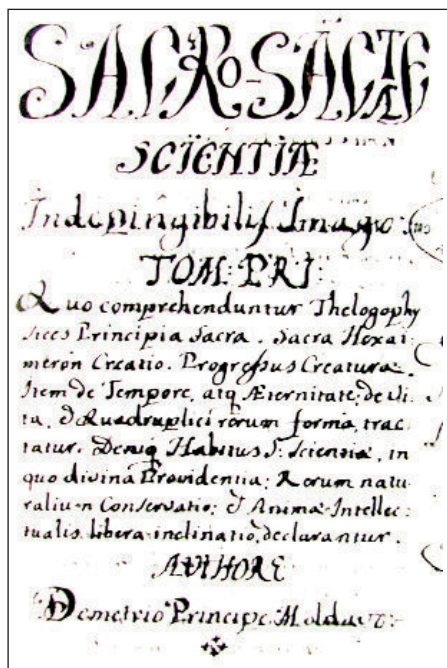
Hotărârea ierarhului antiohian de a traduce și răspândi *Divanul* în formă tipărită poate fi legată și de activitățile misionarilor în Levant, astfel descrise de orientalistul contemporan Bernard Heyberger: „În general, discursul despre ignoranță este comun tuturor misionarilor de la începutul secolului al XVII-lea. El este însoțit, în ce-i privește, de certitudinea că erezia și schisma se explică numai prin lipsa de știință, pentru care luminile pe care ei înșiși le răspândesc vor aduce remediul cerut. (...) Acesta este momentul în care se descoperă contrastul dintre cultura Reformei, întemeiată pe difuzarea largă

a scrierilor tipărite, și o cultură de tip tradițional, în care textele manuscrise sunt puține, iar formele orale de comunicare sunt preponderente. (...) Nu mai puțin, măsurându-și gradul de cultură în raport cu vârfurile culturii umaniste occidentale, răsăritezii devin ei înșiși conștienți de o carență reală.“¹¹

În aceste condiții, cartea lui Cantemir era o măturie incontestabilă că în Bisericile răsăritene credincioșii țineau pasul cu cele mai recente idei și dispute teologice și filosofice. Era, de asemenea, o dovadă de cunoaștere a literaturii sapiențiale și spirituale apusene, interpretată în lumina tradiției ortodoxe. Bazată pe citate bogate și bine interpretate, scrisă de un prinț din Răsărit care era deschis noilor idei ale cărturarilor apuseni, colecția de învățături morale a lui Cantemir era o completare cât se poate de folositoare pentru literatura arabă creștină a vremii. Această idee este confirmată de opinia lui Bernard Heyberger: „La fel ca și erudiția în întreaga lume musulmană în epoca otomană, producția savantă a creștinilor arabi este dominată îndeosebi de copierea de lucrări mai vechi și de compilație, care nu sunt totuși negliabile. (...) Opera dogmatică, filosofia și teologia sunt aproape cu desăvârșire absente din cataloagele de manuscrise. Același lucru se petrece și cu lucrările de spiritualitate.“¹²

Lipsesc totuși din versiunea arabă a *Divanului* numeroase referințe la scrieri occidentale, care nu erau accesibile în traducere arabă sau măcar în versiunea originală, mai ales în *Cartea a III-a*. De pildă, pentru a susține ideea că „lumea nu spre binele, ci spre răul tău te laudă“, *Cartea a II-a*, capitolul 78 se încheie cu referințe la Seneca, omise în traducerea arabă. În *Cartea a III-a* au fost omise citatele și referințele la Epictet, Sallustius, Cato, Plutarh, Ausonius, Iuvenal, Tacit, Cicero ș.a. Scrierile lui Homer și Hesiod sunt citate fără menționarea autorilor.

Unul dintre pasajele modificate cel mai mult este acela din *Cartea a III-a*, capitolul 39, *Să citim și alți scriitori folositori*, în versiunea arabă *Citește cărțile și învățăturile sfinților*. Bibliografia este substanțial diferită aici față de cea indicată de Wissovatius și preluată ca atare de Cantemir. În *Divanul* arab lista este modificată astfel încât să cuprindă traduceri și adaptări în limba arabă sau care erau ușor accesibile arabilor creștini în versiune greacă. Ca predicator, care era ascultat de numeroși creștini de toate confesiunile la slujbele duminicale și de sărbători, Dabbās era interesat să răspândească învățătura creștină cuprinsă în cărțile marilor Părinți ai Bisericii originare. Astfel, sunt recomandate ca lec-

„Imaginea de nedescris a științei sacre“ (1700)
– foaie de manuscris –

turi *Imitatio Christi*, *Scara Virtuților*, *Grădina spirituală*, învățăturile Sf. Ioan Gură-de-Aur, Sf. Efrem Sirul și Isaac Sirul, *Mântuirea păcătoșilor*, alte scrieri ale Sfinților Atanasie, Grigorie, Chiril și Vasile cel Mare.

Limba în care a fost tradusă scrierea lui Canteмир reflectă dorința de a asigura cărții un public cât mai larg. Vocabularul și sintaxa versiunii arabe a *Divanului* sunt perfect accesibile și agreabile unui public arabofon, creștin ori musulman. Cuvintele de origine greacă sunt surprinzător de rare pentru o traducere din această limbă, știut fiind că araba creștină cuprindea la vremea aceea un mare număr de grecesme. Este și acesta un semn că *Divanul* arab nu se adresa numai clerului, ci ar fi trebuit să ajungă și în mâinile oamenilor de rând, pentru care mesajul *Divanului* era la fel de folositor.

Apelul Episcopului ortodox Athanasie Dabbās către un călugăr de altă confesiune și preocuparea sa de a „menaja“ sensibilitățile locale demonstrează că versiunea arabă era destinată unei distribuții largi prin tipărirea în atelierul înființat la Alep.

De ce nu a mai fost tipărită traducerea arabă a *Divanului*? Am răspuns la această întrebare într-o contribuție la un volum colectiv în curs de publicare la Editura „Sfântul Antim Ivireanul“ a Arhiepiscopiei Râmnicului. Pe scurt, este probabil că după 1711 nu a mai apărut nicio carte la Alep, pentru că Athanasie Dabbās a rămas fără mijloacele necesare costisitoare activității tipografice, din cauza dispariției finanțatorilor, domnul Constantin Brânco-

veanu și hatmanul Mazepa. La rugămințile adresate în scris țarului Moscovei, patriarhul sirian nu a primit un răspuns folositor.

Textul *Divanului* a fost îmbogățit cu elemente caracteristice culturii și civilizației arabe creștine, pe care Athanasie Dabbās a reprezentat-o în mod strălucit. Întrucât versiunea arabă a *Divanului* cuprindea învățături morale și sfaturi de bună conduită și nu era ofensatoare pentru musulmani, publicul receptor al acestei scrieri ar fi putut să fie mai mare decât se așteptase chiar Dabbās. Bucurându-se de versiuni în română, greacă și arabă, a fost șansa *Divanului* să devină accesibil pentru un public mai larg decât alte scrieri ale sale – un caz unic de transfer cultural între Raków, Amsterdam, Iași și Alep, în doar 23 de ani.

Note

¹ *Divanul*, ediție îngrijită de Virgil Căndea, Ed. Academiei Române, București, 1974, pp. 44–46.

² Aflat în scaunul patriarhal în iulie–noiembrie 1672, apoi din nou circa 1694–1720.

³ Paul din Alep, *Jurnal de călătorie în Moldova și Valahia*, studiu introductiv, ediția manuscrisului arab, traducere în limba română, note și indici de Ioana Feodorov, Cuvânt-înainte de Răzvan Theodorescu, Ed. Academiei Române – Muzeul Brăilei/Ed. Istros, București – Brăila, 2014; *Relations entre les peuples de l'Europe Orientale et les chrétiens arabes au XVIIe siècle*. Macaire III Ibn al-Za'im et Paul d'Alep. Actes du 1er Colloque international, le 16 septembre 2011, Bucarest, ed. coord. Ioana Feodorov, Ed. Academiei Române, 2012.

⁴ *Liturghierul*, Snagov, 1701, a doua Predoslovie, paragraful final.

⁵ B. Heyberger, *Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIe-XVIIIe siècle)*, École Française de Rome, Roma, 1994, pp. 135, 151, 162, 533.

⁶ *Ibidem*, p. 92.

⁷ Pentru biografia și scrierile lui Gabriel Farhāt v. Joseph Féghali, *Germānos Farhāt, Archevêque d'Alep et arabisant (1670–1732)*, în „Melto. Recherches orientales“, Université Saint-Esprit, Kaslik – Jounieh, Liban, II, 1966, nr. 1, pp. 115–129; Nahhād Razzūq, *Germānūs Farhāt – hayātu-hu wa-'ātāru-hu (Germanos Fahāt – Viața și scrierile sale)*, Kaslik, Liban, 1998.

⁸ J. Féghali, *Germānos Farhāt*, pp. 117–118, 128; Joseph Nasrallah, *Histoire du mouvement littéraire dans l'église melchite du Vème au XXeme siècle*, Éditions Peeters – Chez l'Auteur, Louvain – Paris, 1979, vol. IV, t. I, pp. 137, 139–140, 144.

⁹ Dimitrie își exprima în primul text dragostea frățească și supunerea față de Antioh în calitatea sa de domn al Moldovei (1695–1700, 1705–1707). Gestul era diplomatic și politic: pe de o parte, Dimitrie încerca să facă uitat faptul că nu ceruse sprijinul financiar și nici binecuvântarea fratelui său pentru tipărirea *Divanului*, iar pe de altă parte lansa un mesaj de armonie familială în atenția dușmanilor care susțineau că frații Cantemir se aflau în competiție pentru tronul Moldovei.

¹⁰ *Divanul*, ediția Virgil Căndea, 1974, pp. 119, 121.

¹¹ B. Heyberger, *Les chrétiens du Proche-Orient*, pp. 140–141.

¹² *Ibidem*, pp. 147–149.

Importanța lucrării *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago* pentru studiile cantemiriene*

Vlad Alexandrescu**

Marii istorici români de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea au discreditat tratatul lui Cantemir de pe poziții pozitivistice. În ochii lor, cu toate că ar fi traversat o criză mistică și obscurantistă în tinerețea sa, sub influența lui Ieremia Cacavela și, prin acesta, a cercurilor ortodoxiei răsăritene, principele român ar fi părăsit odată cu maturitatea preocupările sale filosofice fanteziste, pentru a se consacra disciplinei serioase a istoriei și către niște ambiții politice mai conforme unui principie al Luminilor¹. Formulată încă din 1926 de P.P. Panaitescu², această prejudecată, se baza deja pe unele păreri ale lui Gr. Tocilescu, N. Iorga și a fost adoptată și în istoriografia din perioada comunistă care, pentru motive ideologice ușor de înțeles, a preferat să promoveze imaginea unui Cantemir întors cu fața către idealurile de progres ale Luminilor și lăsând în urmă lecturile sale de teologie ortodoxă apofatică și de alchimie paracelsică și helmontiană³.

Este adevărat că descoperirea lucrării *Sacro-sanctae*, în 1878, provocase stupefacție în mediile academice de la București. Academia Română îl trimisese pe Grigore Tocilescu în Rusia ca să găsească *Descriptio Moldaviae*, și tânărul clasicist se întorsese cu *Sacro-sanctae* și cu alte manuscrise teologice peste care dăduse în Biblioteca Academiei Teologice de la Serghiev Posad.

Căutarea identitară romantică a proaspătului Regat al României era contrariată, cel puțin în aspirațiile ei naționale. Chiar dacă talentul și cunoștințele sale de latinist îi îngăduiseră lui Tocilescu să copieze de mână întregul manuscris, odată ce se întorsese la București a știut ce să facă cu el.

Notițele sale cu privire la *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago*⁴, luate în vederea redactării unei monografii consacrate lui Cantemir,

oscilează între o dare de seamă la firul ierbii și exasperarea pe care i-o provoacă manuscrisul. Părerile colegilor săi nu pare să fi fost foarte diferite. În fața acestei primiri, mai degrabă reci, Academia a luat decizia de a se adresa în străinătate. Două dintre lucrările lui Cantemir ce fuseseră copiate de Tocilescu, *Compendiolum universae logices institutionis* și *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago*, au fost trimise pentru expertiză lui Richard Wahle, profesor la Universitatea din Cernăuți. Elev al lui Ernst Mach, prieten al lui Sigmund Freud, Wahle era un filosof din școala pozitivistă. Format la Viena, el respingea metafizica, deoarece nu credea în existența unui adevăr sigur. Orice cunoaștere era pentru el prezența unei reprezentări în dependența ei față de eu. Reducea psihologia la substratul ei fiziologic. Profesor de filosofie, mai întâi la Cernăuți, între 1895 și 1917, Wahle a predat între 1917 și 1933 la Universitatea din Viena⁵. Referatele lui Wahle s-au păstrat printre hârtiile lui Gr. Tocilescu, la Biblioteca Academiei Române⁶. Raportul său despre *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago* este însă dezamăgitor. El face un rezumat amănunțit al lucrării, dând apoi două pagini de observații generale. Deși se scuză pentru lipsa de timp și de bibliografie⁷, nu șovăie să așeze tratatul lui Cantemir printre lucrările obișnuite de „speculație creștină“, chiar dacă notează că autorul se depărtează de expresiile devenite comune în tradiția inaugurată de Toma de Aquino⁸. Observă caracteristicile literare ale lucrării, cum ar fi jocuri de cuvinte, o anumită lungime a expresiei⁹, un gust pentru acumularea de adjective și de atribute, o predilecție pentru antiteză și pentru contradicție, pe care o apropie de cea a lui Augustin. În ceea ce privește filiația ideilor, Wahle rămâne rezervat și, chiar dacă avansează de mai multe ori numele lui Augustin,

* Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)

**Prof. univ., Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea București

recunoaște că nu se poate vorbi de vreo dependență a lui Cantemir de episcopul de Hippona¹⁰.

În ceea ce privește raportul dintre Cantemir și Van Helmont, mărturisește că nu a putut să-l pună la încercare, din lipsă de timp și de mijloace.

Erudiții români nu erau neapărat mai pregătiți să citească lucrările filosofice ale lui Cantemir. În ochii lui Nicolae Iorga, acestea erau „*niște compilații ilegibile*“¹¹. Dar, rezumatul lui Iorga vădește imediat că marele savant nici nu văzuse *Sacro-sanctae*..., deoarece cunoștea lucrările lui Cantemir doar din ediția veche a Academiei, care nu a publicat-o¹².

Prima traducere a tratatului lui Cantemir¹³ a primit cuvinte depreciative în mai multe studii despre filosofia lui Cantemir. Nicodim Locusteanu, profesor de latină la Liceul „Spiru Haret“ din București, traducător al lui Titus Livius și exeget al lui Plaut, a fost însă o figură interesantă în Bucureștiul anilor 1920. Profesor al lui Mircea Eliade și Arșavir Acterian, el își crease o reputație de cunoscător al antroposofiei lui Rudolf Steiner, al Kabbalei și al magiei și, dacă ar fi să-i credem pe unii, chiar un practicant al științelor oculte¹⁴.

Traducerea lui din *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago* are, în primul rând, meritul de a fi pus pentru prima oară în circulație principalul text filosofic al lui Cantemir, care vreme de mai bine de două sute de ani, rămăsese în manuscris. Dincolo de imprecizia terminologică a traducerii sale, semnalată de Dan Bădărău, se cuvin observate două lucruri care limitau *a priori* posibilitatea de a ajunge la o traducere mulțumitoare a lui Cantemir: mai întâi, absența unei ediții a textului latin al tratatului, care până astăzi nu a fost încă dată în cultura română, Locusteanu fiind nevoit să traducă după copia manuscrisă a lui Grigore Tocilescu, efectuată la mânăstirea Zagorsk la începutul anului 1878 și depusă la Cabinetul de manuscrise al Bibliotecii Academiei Române, copie pe care însă el nu o publică; apoi, lipsa pregătirii filosofice sistematice a traducătorului, care abordează textul mai degrabă ca un filolog, sensibil la frumusețea lui literară și mai puțin atent la rigoarea ideii pe care acesta se străduiește să o comunice sub faldurile codificate ale latinei savante, așa cum se scria ea la Constantinopol la 1700.

Pentru descărcarea primului traducător, se cuvine totuși spus în acest cadru, că a traduce *Sacro-sanctae scientiae* la 1928 era cu siguranță în acel moment o întreprindere împotriva curentului. În ciuda câtorva ecouri favorabile, printre care se

cuvine să menționăm aprecierea pozitivă a lui Lucian Blaga¹⁵, cea dintâi traducere a lucrării lui Cantemir¹⁶ a fost însă judecată sever de mai mulți exegeți. Dan Bădărău, de pildă, primul dintre cei ce au consacrat o carte filosofiei lui Cantemir, regretă de a nu fi dispus de o versiune românească satisfăcătoare a scrierii latine a Prințului și deplânge „*vocabularul imprecis al singurei traduceri care există*“¹⁷. Petru Vaida critică de mai multe ori, în cartea sa, calitatea acestei traduceri¹⁸.

Într-o lucrare colectivă, intitulată *Istoria filosofiei moderne* și editată de Societatea Română de Filosofie, N. Bagdasar deplângea faptul că istoricii români ai culturii ignoră sau minimizează lucrarea filosofică a lui Cantemir¹⁹. El salutase deja traducerea în românește a *Sacro-sanctae*, remarcând „*spiritul speculativ*“ al lui Cantemir și apreciindu-l ca pe „*un gânditor original*“²⁰. Nu utilizează, de altfel, decât traducerea lui Nicodim Locusteanu pentru a da seamă despre lucrarea lui Cantemir²¹.

Nicolae Bagdasar își schimbă totuși părerea în studiul din 1941, afirmând că, în *Sacro-sanctae*, Cantemir „*se ridică la o concepție mai puțin ortodoxă a lumii și a vieții, deoarece suferă influența sectei teosofice, al cărei cel mai de seamă reprezentant este Van Helmont*“. Chiar dacă trece în revistă tezele principale din *Sacro-sanctae*, Bagdasar afirmă că nu se poate vorbi, la Cantemir, de originalitate în adevăratul sens al cuvântului²². Concluzia este surprinzătoare, deoarece în paginile de prezentare nu se găsește nicio tentativă de istorie a ideilor.

Alți istorici ai culturii românești îl pomenesc pe principiile moldovean în contexte nu neapărat favorabile: „*Scriind într-o limbă universală pentru erudiții care încă nu părăsiseră prejudecata limbii latine, ca un blazon al mandarinatului științific, D. Cantemir practică o rudimentară filosofie teologică și este un erudit cu multiple cunoștințe*“, notează de pildă, Pompiliu Constantinescu²³.

Lucian Blaga este cel care schimbă radical tonul, în textul unei conferințe pregătite în anul 1948, dar rămas nepublicat în timpul vieții sale²⁴. Într-adevăr, potrivit lui Blaga, *Sacro-sanctae* este opera lui Cantemir „*cea mai puțin cunoscută, dar care rămâne totuși cea mai concludentă*“, când se încearcă o soluție a acestui autor „*pe un plan spiritual*“. Anunțând din capul locului o evaluare care nu este mereu în acord cu opinia curentă, Lucian Blaga compară *Sacro-sanctae* cu o lucrare de licență sau cu o teză de doctorat a unui student din zilele noas-

tre. Într-adevăr, cum autorul era foarte tânăr la vremea la care scria, cu atât mai remarcabile sunt „maturitatea stilului său, siguranța cu care mănuieste noțiunile metafizice și îndrăzneala cu care abordează problemele cele mai grave și mai abstracte“. După ce respinge energic calificarea de „teosofică“, Blaga afirmă că lucrarea lui Cantemir reprezintă „pur și simplu doctrina creștin-ortodoxă“. Admirând „subtilitățile de ultim rafinament pe care el le desfășoară când abordează probleme filosofice“, printre care citează cunoașterea simplă, atribuită spiritului divin, și cunoașterea compusă, atribuită omului, Blaga deplânge totuși „dezolanta naivitate“ a lui Cantemir „când ia în dezbateri chestiuni științifice“. Cu titlu de exemplu, el citează explicațiile „supranaturaliste și habotnice ale fulgerului și cutremurului de pământ, prin intervenția directă a puterii divine“ și regretă că noțiunile lui Cantemir despre natură nu țin pasul cu cele ale lui Galilei, ale lui Descartes și ale lui Newton, care au ca substrat matematica și experimentul. Dar, afirmă Blaga, la epoca lui Cantemir, rivalitatea științei naturii cultivate de un număr de filosofi ai naturii, de orientare mistică, și a filosofiei naturale matematico-experimentale nu era încă decisă.

„Jan Baptist van Helmont, descinde din Știința unui Paracelsus și, prin acesta, din misticismul medieval, care, la rândul său, își enumeră precursorii printre gnosticii din Antichitate și printre filosofii presocratici“. Pe această bază, Blaga apără acceptarea de către Cantemir a motivului arheilor lui van Helmont, ca „factori secreți“ prezenți cu lucrarea lor în natură, acceptare care „nu vătămă întru nimic unitatea metafizicii ortodoxe“.

Cantemir a combătut însă alte idei ale lui Van Helmont care „ar fi putut să primejduiască doctrina ortodoxă, ca de pildă credința că puterile astrale ar influența destinul oamenilor, apărând în replică teza liberului arbitru în conformitate cu tradiționala concepție patristică“. Pe de altă parte, afirmă Blaga, nu trebuie să uităm că Newton privea spațiul ca *sensorium Dei* și „mai scria și comentarii întortocheate despre Apocalipsul lui Ioan din Patmos“. Blaga îi încheie evaluarea, amintind că „o sută de ani mai târziu, romanticii germani făceau încă știință în spiritul unui naturalism mistic de aceeași obârșie multiseculară și că Lamarck, profesa, încă de pe la 1820, împotriva chimiei științifice incipiente idei despre natură care îl așază pe aceeași linie pe care umbla și Dimitrie Cantemir“. În sfârșit, conchide Blaga, Schelling ar fi prețuit fără reticențe, cel puțin în ultima sa fază, metafizica lui Cantemir, iar,

presupunând că ar fi descoperit manuscrisul latin al *Științei sacro-sancte* (manuscris latin du *Sacro-sanctae*), Vladimir Soloviov ar fi recunoscut în Dimitrie Cantemir „pe cel dintâi, și nu cel mai lipsit de relief, dintre precursorii săi care au trăit pe pământ rusesc“.

În perioada comunistă, prejudecățile veacului al XIX-lea pozitivist au fost înzecite, din păcate, de ideologia marxistă. Chiar atunci când au zăbovit asupra conținutului *Sacro-sanctae scientiae*, unii savanți români au încercat să născocescă aspecte asupra cărora Cantemir ar fi fost în dezacord cu doctrina bisericii ortodoxe. Astfel, unii l-au calificat drept deist²⁵, sau eretic²⁶, alții drept animist²⁷, apreciind totodată că tăgăduiește principiul creștin al creației *ex nihilo*²⁸.

Tonul a fost dat de P.P. Panaitescu, care, în 1958, a așezat *Sacro-sanctae* pe tărâmul „misticii ortodoxe“²⁹. Salutând cele câteva „elemente științifice“ cuprinse în lucrarea sa, el a calificat poziția lui Cantemir drept „mistică“. El a pus în parte responsabilitatea pe umerii lui Cacavelas și ai lui Meletios, care ar fi dirijat gândirea tânărului Cantemir pe o cale străină tendințelor sale spirituale și formațiunii sale sociale³⁰. Dar, pentru a da și o explicație psihologică apariției proiectului *Sacro-sanctae*, el vorbea despre „criza sufletească“ pe care ar fi traversat-o Cantemir la acea vreme, care l-ar fi adus să se retragă din viața socială și să aibă „clipe de slăbiciune, de renunțare“. *Sacro-sanctae* ar fi fost expresia acestei „retrageri a lui din viața socială“³¹. Fiindcă orice explicație marxistă trebuia să aibă și o latură socială, Panaitescu a făcut și o ipoteză complementară, potrivit căreia lucrarea lui Cantemir ar fi fost așteptată cu nerăbdare de cercurile intelectuale creștine, în particular grecești, din Imperiul otoman, care ar fi primit-o ca un instrument pentru afirmarea lor filosofică ce le îngăduia să retrăiască „vremurile de neatarnare și de mărire ale Greciei antice și ale celei bizantine“ și să dea expresie dorinței lor de eliberare de sub jugul turcesc³². Panaitescu a sculptat astfel o efigie a lui Cantemir, rămasă mai mult sau mai puțin canonică de-a lungul regimului comunist. Astfel, din pricina constrângerilor ideologice cerute de așezarea lui, el a preferat să vehiculeze imaginea unui Cantemir cu fața întoarsă către idealurile de progres al Luminilor și îndepărtându-se de lecturile sale din tinerețe de teologie apofatică și de alchimie paracelsică și helmontiană³³. Maturitatea i-ar fi îngăduit, în sfârșit, să se îndrepte spre „studiile geografice, spre problemele de știință de la care fusese

deviat de înrăurirea profesorului său“, Ieremia Cacavelas³⁴.

Filosoful Dan Bădărău, editor al *Metafizicii* lui Aristotel în românește, a schițat însă, câțiva ani mai târziu, o poziție mai nuanțată. Chiar dacă urma să sacrifice mult cenzurii sau autocenzurii vremii, el recunoștea, din capul locului, *Sacro-sanctae scientiae indepugnabilis imago* drept „una dintre operele majore“ ale lui Cantemir³⁵.

Pentru Dan Bădărău, scopul acestei lucrări era „să consolideze credința religioasă și s-o sustragă influenței scolasticii vetuste și sterile“³⁶. Deși, în prefața monografiei sale despre Cantemir, el declara că nu împărtășește „iluzia“ unei „vocații tardive“ și a „unei dezvoltări a spiritului“ lui Cantemir, în sensul în care „misticul naiv din tinerețe ar fi devenit în epoca maturității un istoric încercat“³⁷, sfârșitul capitolului consacrat *Sacro-sanctae scientiae indepugnabilis imago* îl surprinde căzând în același loc comun³⁸.

Petru Vaida, un cercetător în istoria ideilor filosofice din generația următoare, a încercat să cenzureze privirea pe ceea ce a numit „umanismul“ lui Cantemir. Lăsând deoparte chestiunea de a ști dacă îl putem situa pe Cantemir în curentul umanist, să observăm doar că, în ceea ce privește înțelegerea *Sacro-sanctae*, această întreprindere seamănă mai degrabă cu un pat al lui Procust decât cu o punere firească în perspectivă. „Imaginea științei sacre, scrie Petru Vaida, [...] marchează din multe puncte de vedere, printre care și din cel al concepției despre om, un regres față de Divanul. Antropologia și etica din Imaginea științei, construită toată pe problemele păcatului și a mântuirii, a raportului dintre liberul arbitru și grație, dezvoltă teme clasice ale concepției creștine, cu o nuanță de mistică datorată, în parte, influenței ermetismului lui Van Helmont. Rațiunea (ratio) este respinsă în Imaginea ca un izvor de eroare și de păcat, opunându-i-se intelectul (intellectus) ca facultate a intuiției mistice. Definiția aristotelică a omului ca animal rațional este combătută cu vehemență, ca de altfel tot ce ține de cultura și filosofia antică“³⁹. P. Vaida pune această schimbare de atitudine față de valorile Antichității clasice pe seama unei polemici împotriva curentului umanist și laic grecesc din veacul al XVII-lea și a unei luări de poziție în favoarea curentului tradiționalist ortodox⁴⁰.

Dimitrie Cantemir s-ar fi împotrivit neoaristotelismului adepților lui Teofil Coridaleu, fără a înclina neapărat balanța în partea curentului conser-

vator al tradiționaliștilor ortodocși care ar fi înclinat la rândul lor spre catolicism și filosofia scolastică⁴¹. Oricum ar sta lucrurile, autorul conchide că, la început, în *Sacro-sanctae*, Cantemir a respins teoria „adevărului dublu“, odinioară profesată de Teofil Coridaleu, „căutând să absoarbă știința și filosofia în teologie, respectiv în teosofie“. Mai târziu însă, afirmă Vaida situându-se în același stereotip precum predecesorii săi „necesitatea de a separa domeniul științei de cel al credinței s-a format treptat, progresiv, în gândirea lui Cantemir, în strânsă legătură cu progresul preocupărilor sale științifice, de istorie, geografie, orientalistică etc.“⁴²

Aici trebuie să menționăm poziția lui Virgil Cândea, un mare promotor al studiilor cantemiriene în România, care, ca un intelectual rafinat și un mare cunoscător al ambianței intelectuale a veacului al XVII-lea în țările sud-est-ului european⁴³, emisese unele rezerve împotriva celor care țineau cu orice preț să constate o „evoluție progresistă“ a gândirii lui Cantemir. „Însăși împărțirea operei sale în faze – mistică și raționalistă – nu răspunde de altfel unor caracteristici convingătoare“, nota el în studiul introductiv la *Divanul*⁴⁴. Cu toate acestea, fiindcă nu a avut a se ocupa în mod particular de *Sacro-sanctae*, V. Cândea a rămas aici. Aprecierea pe care a făcut-o, în trecere, acestei lucrări a rămas în linia evaluărilor dinainte de război⁴⁵. Abia în 1993, el și-a detaliat gândul într-un mic eseu cu un caracter mai general⁴⁶. Din nefericire, Virgil Cândea nu a putut să dezvolte acest program de cercetare în cursul activității sale creatoare, iar problema interpretării filosofiei lui Cantemir rămâne întreagă până în vremea noastră.

Note

¹O părere contra acestei prejudecăți aparține, semnificativ, lui Dan Bădărău: „Presiunea unor evenimente în cursul cărora Cantemir a jucat un rol important este la baza lucrărilor sale din ultima vreme în domeniul istoriei; din ce în ce mai frecvente și mai importante, aceste lucrări au putut crea iluzia unei vocații tardive a lui Cantemir și a unei dezvoltări a spiritului său în sensul că misticul naiv din tinerețe ar fi devenit în epoca maturității un istoric încercat. Pe noi, care nu suntem stăpâniți de o asemenea iluzie, Dimitrie Cantemir ne pune în prezența unei minți luminate cu vederi înaintate...“, *op. cit.*, p. 8. Din nefericire însă, constrângerile ideologice marxiste, precum și autocenzura practică de traducătorul în românește al *Metafizicii* lui Aristotel au avut drept rezultat distorsiuni majore în interpretarea ideilor filosofice ale lui Cantemir.

²P.P. Panaitescu, *Le Prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, în „Revue des études slaves“, VI, 1926, pp. 225–262.

³ P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Ed. Academiei R.P.R., 1958. A se vedea, de pildă, concluzia capitolului consacrat *Imaginii științei sacre*: „Interesul său pentru științele umanistice străbate deci și în lucrarea în care declarase că se leapădă de ele și se va închina numai științei sacre, pe care urma în curând s-o lase în mare parte în uitare.“

⁴ Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de manuscrise, mss. rom. 5148-II, fol. 433–453.

⁵ Lucrări: *Gehirn und Bewusstsein*, 1884; *Die geometrische Methode des Spinoza*, 1888; *Das Ganze der Philosophie und ihr Ende*, 1894; *Kurze Erklärung der Ethik von Spinoza*, 1899; *Über den Mechanismus des geistigen Lebens*, 1906; *Josua*, 1912; *Die Tragikomödie der Weisheit*, 1915; *Entstehung der Charaktere*, 1928; *Grundlagen einer neuen Psychiatrie*, 1931; *Fröhliches Register der paar philosophischen Wahrheiten*, 1934.

⁶ Son rapport sur le *Sacro-sanctae*..., non signé, contient, en 29 pages, un résumé chapitre par chapitre, une évaluation générale de l'ouvrage (*Bemerkungen*) et quelques propositions pour en retrouver les sources intellectuelles (*Literatur*), Cabinet des manuscrits, mss. roum., n° xxx, feuillets 80r – 95v.

⁷ „Auch wollen obige Äusserungen natürlich kein abschliessendes Urtheil geben, da es bei der kürzen Zeit, in der ich mich mit Cantemir beschäftigen konnte, natürlich nicht möglich war, ausführlichere Vergleichen anzustellen. Dazu gehört ausserdem eine bedeutend grössere Literaturkenntnis der älteren Kirchenschriftsteller als ich sie besitze“, Rapport Wahle, folio 94v.

⁸ „Das Verständnis des Werkes hängt zum grössten Theile ab von dem Verständnis des späten Latein und besonders der termini technici, die in der christlichen Speculation usuell geworden. Cantemir weicht allerdings in manchen Punkten wie z.B. Definition der Natur, respective Wesenheit, die er als lumen formale bezeichnet (cf. l. V. c. 7) von den wenigstens in der Zeit nach Thomas Aquinas üblich gewordenen Ausdrücken zum Theile ab, meist aber sind die von ihm gewählten Worte in Anbetracht der eigenthümlichen Art seines Werkes leicht als gleichwertig mit denen der sonstigen Schriftsteller zu erkennen“, *ibidem*, folio 94r.

⁹ „...eine gewisse Breite des Ausdrucks infolge deren ein Gedanke in mehreren Wendungen wiederkehrt oder an mehreren Beispielen durchgeführt wird“, *ibidem*, folio 94v.

¹⁰ „Was sein Verhältnis zu anderen Schriftstellern betrifft, so müsste man eine genaue Vergleichung mit den einschlägigen Materien behandelnden Kirchenvätern anstellen. Er selbst führt, wie in der Inhaltsangabe bemerkt wurde, den hl. Augustinus an, den er öfters lobend erwähnt, aber auch an dieser betreffenden Stelle selbst lässt sich kaum eine besondere Abhängigkeit annehmen, im Gegentheil sucht er dessen Gedanken weiterzuführen und über das von ihm Gebotene hinauszusehen“, *ibidem*, folio 94v.

¹¹ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. II: *De la 1688 la 1780*, București, 1926, p. 311.

¹² Dintre lucrările de natură filosofică, scrie Iorga, „două sunt scrise în latinește. În *Compendiolum universae logices institutionis*, precedat de două prefețe, dintre care una n-are niciun sens, iar cealaltă niciun folos – ca și toată cartea –, se dau în scurte fraze, de școală, normele logice ale timpului. În *Ioannis-Baptistae Van Helmont, toparchae in Merode etc. encomium*, autorul își propune să facă complimente acestui vestit cugetător, dar lectura textului românesc de jos sau a textului latin de sus nu lasă alte impresii decât a unei îngrămădiri dezordonate de cuvinte abstracte“, *ibidem*, p. 311.

¹³ D. Cantemir, *Metafizica*, din latinește de Nicodim Locusteanu, cu o prefață de Em. C. Grigoraș, București, Ed. Ancora, S. Benvenisti & Co., col. „Biblioteca universală“ [1928].

¹⁴ Despre Nicodim Locusteanu, a se vedea Florin Țurcanu, *Mircea Eliade. Le prisonnier de l'histoire*, Paris, La découverte, 2003, pp. 41–42.

¹⁵ „Din nenorocire, Știința sacrosanctă, adică, *Metafizica sa, scrisă latinește, a rămas necunoscută până mai acum vreo două decenii, când ea a apărut în buna traducere a lui Nicodim Locusteanu și cu o seamă de note introductive mai puțin fericite ale lui Em. Grigoraș*“, Lucian Blaga, „Dimitrie Cantemir“ [texte écrit en 1948], in *Izvoade (eseuri, conferințe, articole)*, ed. cit., pp. 142–168.

¹⁶ D. Cantemir, *Metafizica*, din latinește de Nicodim Locusteanu, cu o prefață de Em. C. Grigoraș, București, Ed. Ancora, S. Benvenisti & Co., col. „Biblioteca universală“ [1928].

¹⁷ „...în ce privește scrierea de mare întindere *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago* ne-am văzut nevoiți să ne mulțumim cu versiunea românească cu totul nesatisfăcătoare a lui Grigoraș tipărită sub titlul *fantezist de Metafizica*... O ediție științifică a operelor lui Cantemir se lasă încă așteptată... Este de crezut că cei ce vor relua de acum încolo studiul în legătură cu gândirea filosofică a lui Cantemir vor beneficia de condiții de care noi nu ne-am putut bucura cu privire la materialele ce ne-au stat la dispoziție. În primul rând, sperăm că, în ediția proiectată, așa-zisa *Metafizică* va fi tradusă din nou de un cercetător deosebit de serios, bun latinist și totodată competent în probleme de filosofie medievală, care să treacă prin ciur întregul text cu judiciozitate și conștiinciozitate, făcând un mare sacrificiu de timp în acest scop; este neîndoios că, în asemenea condiții, această însemnată operă a lui Cantemir ar putea dezvălui unele aspecte încă necercetate, poate chiar nebanuite, în ce privește într-o măsură felul în care Cantemir abordează aristotelismul, dar și, bineînțeles, alte chestiuni, vocabularul neprecis din traducerea existentă nepermițându-ne să examinăm corectitudinea textelor din punctul de vedere al terminologiei bisericești față de alterările teosofiei helmontiene care îl inspiră în acea epocă pe filosoful moldovean în atâtea privințe.“, D. Bădărău, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Ed. Academiei R.P.R., 1964, Cuvânt-înainte, pp. 5–7.

¹⁸ P. Vaida, *Dimitrie Cantemir și Umanismul*, p. 116, note 1; p. 173, note 1; p. 221, p. 225, note 1.

¹⁹ N. Bagdasar, cap. *Dimitrie Cantemir*, în N. Bagdasar, Traian Herseni, S.S. Bărsănescu, *Istoria filosofiei moderne*, București, 1941, vol. V, *Filosofia românească de la origini până astăzi*, pp. 3–20. „Se impune deci o reeditare a operei lui filosofice. O reeditare în românește a întregii lui opere filosofice și în condiții tehnice care s-o facă atrăgătoare (ne gândim în primul rând la traducerea lui *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago*!). Se impune de asemenea și o altă atitudine a istoricilor noștri literari față de opera filosofică a lui D. Cantemir!“ p. 6.

²⁰ Recenzie în „Revista de filosofie“, 16, 1, 1931, pp. 91–92.

²¹ N. Bagdasar, chap. *Dimitrie Cantemir*, în *Istoria filosofiei moderne*, vol. V, p. 9.

²² *Ibidem*, p. 6.

²³ P. Constantinescu, *Umanism erudit și estetic*, în „Vremea“, VII, 1934, nr. 353, p. 7, reluat în *Scrieri*, vol. VI, II p. 490.

²⁴ Publicat fragmentar, sub titlul „Inorogul“, în „Luceafărul“, XI, nr. 39, 1968, pp. 8–11, apoi, integral, *Dimitrie Cantemir*, în Lucian Blaga, *Izvoade (eseuri, conferințe, articole)*, București, ediție îngrijită de Dorli Blaga și Petre Nicolau, prefață de George Gană, Minerva, 1972, pp. 242–268.

²⁵ P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, Ed. Academiei R.P.R., 1958, p. 56.

²⁶ P.P. Panaitescu, *ibidem*, p. 57, repris par Petru Vaida, „Dimitrie Cantemir“, în D. Ghișe, N. Gogoneață (éds.), *Istoria filozofiei românești*, vol. I, seconde édition, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1985, p. 192.

²⁷ D. Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, Bucarest, Editura Academiei Republicii Populare România, 1964, p. 282: „o amorsare de orientare animistă care este departe de a corespunde

exigențelor ortodoxiei“, à propos de la théorie des formes quadruples, qui investit d’une forme élémentaire et, partant, d’un certain seuil de vie des corps inanimés, tels la pierre, la gemme, le métal, etc. Notons que si Cantemir était animiste en 1700, Leibniz le sera aussi en 1714 avec la *Monadologie*!

²⁸ D. Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, pp. 250–255: la Création se ferait à partir d’éléments préexistants, tels l’eau. Cette conclusion est simplement fautive. La succession de l’apparition des images dans le miroir figure le temps de la création. D’autre part, Cantemir appelle l’eau un être créé, voir *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago*, II, 4 et attaque souvent le principe grec *ex nihilo nihil*.

²⁹ P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 55. Trecem sub tăcere lozincile marxismului comunist, al căror singur scop este de a declanșa vânătoarea de vrăjitoare; a se vedea, de pildă, articolul lui C.I. Gulian, *Dimitrie Cantemir, un mare patriot și cărturar*, în *Lupta de clasă*, seria V, an. XXXIII, nr. 9, septembrie 1953, qui traçait l’exigence d’examiner l’oeuvre de Cantemir du point de vue de l’émancipation de la pensée de la tutelle de la théologie.

³⁰ *Ibidem*, p. 59.

³¹ *Ibidem*, p. 60.

³² *Ibidem*.

³³ În încheierea capitolului despre *Sacro-sanctae...*, Panaitescu vorbește despre uitarea treptată a acestor preocupări în cariera lui Cantemir: „Interesul său pentru științele umanistice străbate deci și în lucrarea în care declarase că se leapădă de ele și se va închina numai științei sacre, pe care urma în curînd s-o lăsa în mare parte în uitare“, p. 61.

³⁴ *Ibidem*, p. 40. O părere contra acestei prejudecăți aparține, semnificativ, lui Dan Bădărău: „Presiunea unor evenimente în cursul cărora Cantemir a jucat un rol important este la baza lucrărilor sale din ultima vreme în domeniul istoriei; din ce în ce mai frecvente și mai importante, aceste lucrări au putut crea iluzia unei vocații tardive a lui Cantemir și a unei dezvoltări a spiritului său în sensul că misticul naiv din tinerețe ar fi devenit în epoca maturității un istoric încercat. Pe noi, care nu sîntem stăpîniți de o asemenea iluzie, Dimitrie Cantemir ne pune în prezența unei minți luminate cu vederi înaintate...“, *op. cit.*, p. 8. Din nefericire, însă, constrîngerile ideologice marxiste precum și autocenzura practică de traducătorul în românește al *Metafizicii* lui Aristotel au avut drept rezultat distorsiuni majore în interpretarea ideilor filosofice ale lui Cantemir.

³⁵ D. Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, p. 130.

³⁶ *Ibidem*, p. 135.

³⁷ *Ibidem*, Cuvînt înainte, p. 8.

³⁸ „Putea el spune mai clar că preocupările sale metafizice și teozofice de moment în legătură cu tainele științei sacre nu reprezintă altceva decît o amănare a unor cercetări pe plan cu desăvîrșire profan care răspund adevăratei sale vocații?“, *ibidem*, p. 136.

³⁹ Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și Umanismul*, pp. 77–78.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 183.

⁴¹ *Ibidem*, p. 228. Pour le combat des deux courants à Constantinople et dans le monde grec en général, P. Vaida citează articolul lui Victor Papacostea, *Originile învățămîntului superior în Țara Românească*, în *Studii*, 5, 1961.

⁴² *Ibidem*, p. 242.

⁴³ Voir, à titre d’exemple, son article „*Les intellectuels du Sud-Est Européen au XVIIe siècle*“, în „Revue des Études Sud-Est Européennes“, VIII, 1970, n° 2, pp. 181–230 et n° 4, pp. 623–668.

⁴⁴ D. Cantemir, *Divanul*, 1974, p. XVIII.

⁴⁵ „*Dans Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago, son [i.e. de Cantemir] attitude théosophique, à la manière de Van Helmont, le disciple de Paracelse, Cantemir tente une réconciliation entre la théologie et les sciences naturelles, où l’hermétisme et le symbolisme médiéval tiennent un rôle majeur. C’est là, sans doute, la plus nette affirmation de Cantemir en faveur de l’ésotérisme, de l’initiation, de l’illumination – ce qui le sépare en égale mesure de la pureté doctrinaire chrétienne et de la science sensorielle du néoaristotélisme*“, V. Cîndea, „*Quelques notes sur la pensée de Démètre Cantemir*“, in *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 2 (1974) p. 18.

⁴⁶ „*Cantemir n’aurait pu être un rationaliste, à son époque, et dans le climat culturel où il travaillait: en Moldavie, au Levant ou en Russie. Car, fondamentalement, on ne peut distinguer dans l’histoire du christianisme oriental les deux courants (idéalistes et rationalistes) dont on a tellement fait état dans l’histoire de la culture russe à l’époque communiste. Pour les historiens communistes de l’ancienne culture russe, chercher le „combat de l’ancien et du nouveau“ dans la culture de l’Europe Orientale et du Levant n’était qu’une façon de sauver son poste d’enseignant d’Université ou de chercheur dans un institut de recherches. La philosophie ou la pensée chrétienne orientale est, ainsi que l’a montré Vladimir Lossky dans un livre remarquable paru en 1944, Essai sur la Théologie mystique de l’Église d’Orient, une pensée mystique. Quoi que l’on fasse, il est impossible d’y trouver un combat des mystiques et des rationalistes; il n’y a pas de rationalistes dans la théologie, du moins pas de rationalistes au sens des communistes ou au sens de la pensée contemporaine. Cantemir, ce Cantemir qui écrit le Divan et qui fit un tour de force en utilisant des sources catholiques telles que Bersuire ou des sources unitariennes telles que Wissowatius pour en arriver tout de même aux conclusions d’un livre orthodoxe, d’un manuel de réalisation intérieure pour ses orthodoxes de l’Orient, un tel savant ne pouvait être un rationaliste. L’homme qui se dressa contre l’attitude de Théophane Prokopovitch, un agent du modernisme dans la pensée russe à l’époque de Pierre le Grand, et contre l’opuscule de celui-ci sur l’éducation des enfants ne pouvait être un rationaliste. On ne peut penser Cantemir sous cette catégorie, et sa curiosité pour une certaine philosophie occidentale, dont celle de van Helmont, ou pour d’autres courants de pensée contemporains doivent être considérés en rapport avec une attitude orthodoxe inébranlable.*“, Virgil Cîndea, „*Dimitrie Cantemir – evoluția interpretărilor*“, in „*Viața nouă*“, nouvelle série, IIe année (1993), tome VII, p. 19.

Au carrefour des traditions héraldiques: les armoiries des Cantemir*

*Tudor-Radu Tiron***

L'héritage héraldique des princes Cantemir a préoccupé les historiens roumains depuis une bonne centaine d'années. D'une part, les armoiries d'Etat, en usage officiel pendant les règnes des princes Constantin (1612/1627–1693), Antioh (1670–1724) et Démètre (1673–1723), ont été étudiées par des auteurs tels Gabriela Rădulescu¹, Laurențiu-Ștefan Szemkovicz et Maria Dogaru². D'autre part, les armes de famille, dérivées des celles d'Etat, on fait l'objet de plusieurs études dus au général Petre V. Năsturel³, à Jean N. Mănescu⁴ et à Dan Cernovodeanu⁵, auxquels il faut aussi ajouter l'historien russe Serguei Fomin⁶. D'intéressantes interprétations ont été ajoutées par Ștefan S. Gorovei⁷ et Sorin Iftimi⁸, l'entier «dossier» étant récemment passé en revue par le collègue moldave Silviu Andrieș-Tabac, en apportant des conclusions définitives, aussi qu'une importante bibliographie⁹.

Pour l'évolution du blason dans les Pays Roumains, ce dossier touche différentes problèmes, comme la relation entre l'héraldique d'Etat et celle de famille, la relation entre le patrimoine armorial autochtone et celui étranger, la relation entre l'emblématique et l'héraldique proprement dite etc.

Fig. 1 Empreinte du grand sceau du prince Constantin Cantemir, sur un document daté 12 Juin 1686 – après Laurențiu-Ștefan Szemkovicz, Maria Dogaru, Tezaur sfragistic românesc. II. Sigiliile emise de Cancelaria domnească a Moldovei (1387–1856), București, 2006, fig. 177.

Fig. 2 Empreinte du sceau annulaire du prince Constantin Cantemir, sur un document daté 15 Avril 1692 – après Laurențiu-Ștefan Szemkovicz, Maria Dogaru, op. cit., fig. 178.

En se superposant, toutes ces sphères ont en commun un élément-clé: la tête d'aurochs, symbole de la Moldavie depuis la fondation de la Principauté, dont les princes on fait un usage ininterrompu (ainsi que l'atteste une multitude de sources sphragistiques, épigraphiques, documentaires, monétaires etc.)¹⁰. Devenu une sorte de «symbole de fonction», la tête d'aurochs se retrouve sur le grand sceau, ainsi que sur les bagues sigillaires des trois princes de la famille: Constantin (Fig. 1–2), Antioh (Fig. 3–4) et Démètre (Fig. 5–6)¹¹.

Si ces sources iconographiques (auxquelles on peut ajouter d'autres, multipliées sur plusieurs parutions de l'époque – Fig. 7)¹², connues au moyen des impressions apposées aux documents du temps, s'encadrent dans la série d'autres sceaux dus aux princes qui se sont alternés sur le trône moldave dans cette époque troublée, on constate que – heureusement – d'autres sources nous offrent des éléments supplémentaires. Il faut dire que, avant le règne des Cantemir, l'évolution des armoiries principales roumaines a connu peu des cas quand les

* Alocuțiune susținută la Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir (17 noiembrie 2014, Aula Academiei Române)

**Doctor în istorie, membru asociat al Academiei Internaționale de Heraldică

Fig. 3 Empreinte du grand sceau du prince Antioh Cantemir, sur un document daté 10 Juin 1696 – après Laurențiu Ștefan Szemkovicz, Maria Dogaru, op. cit., fig. 188

Fig. 6. Empreinte du sceau annulaire du prince Démètre Cantemir, sur le document daté 6 Mai 1711 – après Laurențiu-Ștefan Szemkovicz, Maria Dogaru, op. cit., fig. 182.

Fig. 4 Empreinte du sceau annulaire du prince Antioh Cantemir, sur un document date 16 Juillet 1697 – après Laurențiu-Ștefan Szemkovicz, Maria Dogaru, op. cit., fig. 189.

princes ont voulu «personnaliser» l'héraldique d'Etat: les princes appartenant aux anciennes dynasties des Bogdan en Moldavie et des Bassaraba en Valachie, les membres des nouvelles dynasties des Movilă et Cantacuzène, aussi que d'autres personnages qui se s'emparèrent du trône (tel un Jacques Héraclides, mieux connu comme «Prince Despote»)¹³ ont apportés d'autres éléments héraldiques, d'ordre héréditaire ou purement personnel, dont un bon nombre de variantes – que le regretté Dan Cernovodeanu plaçait sous le nom d'«armoiries d'Etat combinées avec les armes dynastiques ou princières».

Evidemment, n'étant pas «légiférés», dans le sens moderne du terme, et dépendant parfois de

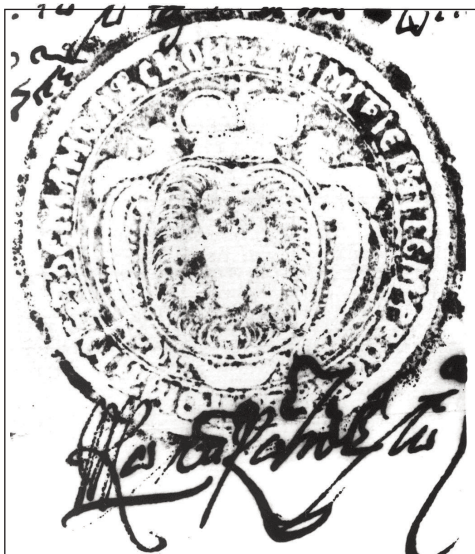

Fig. 5, a–b Empreintes du grand sceau du prince Démètre Cantemir, sur les documents datées 22 Février et 6 Mai 1711 – après Laurențiu-Ștefan Szemkovicz, Maria Dogaru, op. cit., fig. 180–181.

l'inspiration de l'artiste – graveur, sculpteur, orfèvre – appelé à les faire durer, toutes ces compositions avaient le même caractère officiel: en effet, toute image héraldique joignant les symboles tels la couronne, le sceptre ou l'épée¹⁴, s'imposait en *insigne du Pouvoir princier*, incarnant par conséquent les fonctions connues de celle-ci: militaire, autocratique, souveraine et d'essence divine¹⁵.

Voir un prince-intellectuel comme Démètre Cantemir personnaliser ses armoiries officielles ne nous surprend pas. Fils et frère de princes de Moldavie, entré dans la famille cultivée du prince de Valachie, Șerban Cantacuzène (par son mariage, en premières noces, avec la princesse Cassandra), Démètre a voulu sans doute apporter un peu d'éclat au prestige de son propre lignage, par le moyen de l'héraldique. La même idée l'a animée constamment, lorsqu'il a essayé d'évoquer son père, le vieux prince Cantemir, comme le descendant d'une dynastie tartare, issue de Tamerlan, afin de faire oublier les origines humbles du fondateur de la dynastie¹⁶. Choisir les ancêtres ce n'était pas chose nouvelle, et

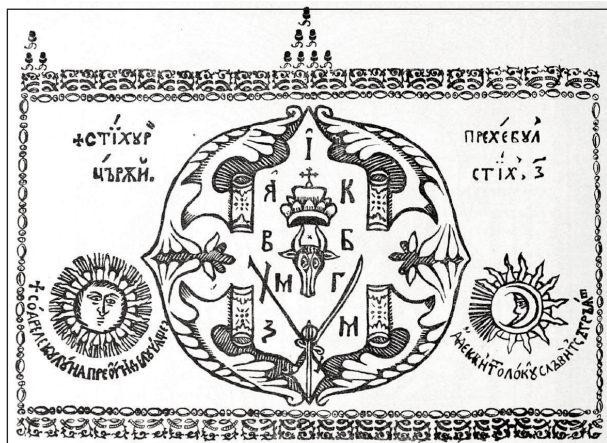

Fig. 7 Les armoiries de la Moldavie sur le verso de la page du titre de l'ouvrage de Démètre Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea* (Jassy, 1698), paru pendant le règne d'Antioh Cantemir – après Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche: 1508–1830, tomul 1 (1508–1716)*, București, 1903, p. 358.

nous devons regarder le problème dans le contexte de la recherche généalogique de l'époque. Apporter des modifications à l'héraldique personnelle c'était encore plus facile, si l'initiative venait de l'hauteur du trône, le prince étant libre d'en agir à son aise.

*

Les armes du prince Cantemir ne sont pas pareilles à ce qu'on peut appeler les armes des Cantemir. Les dernières font partie, en effet, de l'armorial russe, parce qu'elles correspondent à l'époque

quand la famille – tout comme un assez grand nombre de réfugiés Moldaves – s'est intégrée dans la noblesse de l'Empire¹⁷. Rappelons maintenant les

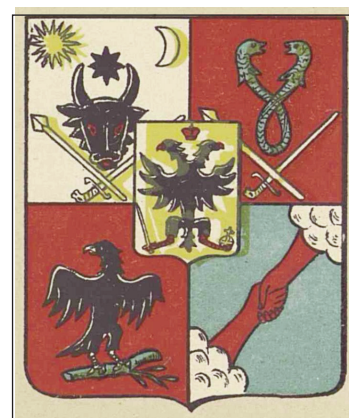

Fig. 8 L'écu des armoiries des Cantemir: reproduction d'après [Emanoil Hagi-Mosco], *Steme boeresti din Romania*, București, [1918], pl. III, fig. 4.

armes de la famille (Fig. 8), ainsi décrites par le regretté Jean N. Mănescu: 1er, d'argent au rencontre d'aurochs de sable, accompagné d'une étoile à huit rais d'or, entre ses cornes, d'un soleil du même et d'un croissant tourné, aussi d'or; dans les cantons du chef, ainsi que d'une masse d'armes (ou sceptre, ou massue) en bande et d'une épée (ou cimeterre) en barre, passées en sautoir en pointe – Moldavie; 2ème, de gueules à deux amphiptères affrontés de sinople, les queues entrelacés, accompagnés en pointe d'une masse d'armes et d'une épée (identique à celles du premier quartier), posées en chevron renversé (ou passées en sautoir) – Cantemir; 3ème, de gueules au corbeau contourné de sable, la tête retournée, le vol couvert et abaissé, tenant dans son bec une croix d'or et perché sur une branche d'arbre de sinople – Valachie; 4ème, d'azur à la foi de gueules, penchée en barre, mouvante des flancs par des nuées d'argent. Sur le tout: d'or à l'aigle bicéphale de sable, surmontée d'une couronne impériale et tenant dans ses serres le sceptre et le globe – Russie¹⁸.

Jamais répertoriées dans l'Armorial général des familles noble de l'Empire, ni soumises à l'approbation de la Héraldica¹⁹, les armoiries ne semblent pas avoir été officiellement approuvées, en dépit de la situation nobiliaire exceptionnelle acquise par Démètre Cantemir: titulaire, avec ses héritiers, du trône moldave (ainsi reconnu dans le traité d'alliance avec la Russie, conclu à Loutsk, en Avril 1711)²⁰, et aussi les titres de prince sérénissime russe et prince du Saint Empire (étant l'un des cinq dignitaires du tsar à recevoir cette dernière qualité)²¹. L'intégration

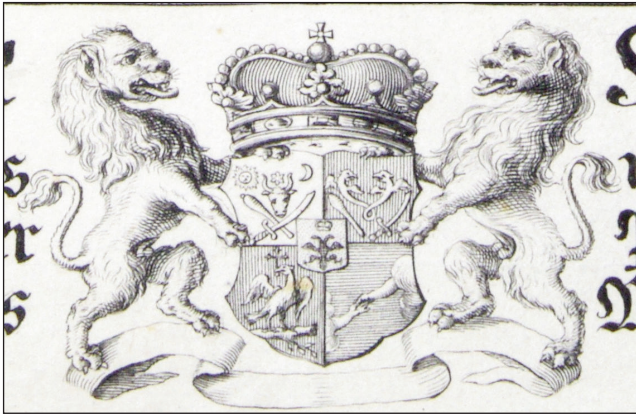

Fig. 9 Armoiries des Cantemir – avec lions et sans manteau: blason ornant le portrait de Démètre Cantemir, faisant partie de sa publication posthume *Geschichte des Osmanshen Reichs nach seinen Anwachse und Abnehmen* (Hamburg, 1745). Gravure de Cristian Fritsch d'après celle ornant le portait du même prince, publié dans *The history of the growth and decay of the Othoman Empire* (London, 1734).

dans l'élite nobiliaire du monde Chrétien impliquait, même en cas d'absence d'une concession expresse d'armoiries, l'adoption d'un blason. Mais comment est-il arrivé au blason que nous avons écrit ci-dessus, dont l'iconographie associée aux Cantemir d'après l'exil en Russie l'atteste en plusieurs versions? (avec lions – Fig. 9 et sans lions – Fig. 10)²².

Le prototype de ces armes date, sans aucun doute, du vivant de Démètre Cantemir, auquel on

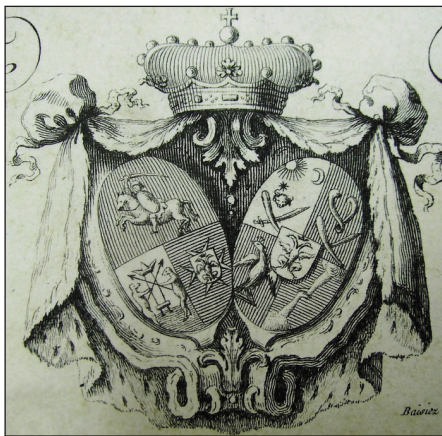

Fig. 10 Armoiries des Cantemir – avec manteau et sans lions: blason d'alliance avec les armes du prince Dimitri Mikhailovich Galitzine (1721–1793) et de Smaragda (Catherine) (1720–1761), fille de Démètre Cantemir – détail d'après le portrait de la princesse Galitzine, gravure de René Gaillard.

peut attacher avec certitude quelques blasons, tous associés à la période russe de sa vie (Fig. 11–13). Conçus à partir les mêmes principes – «armoiries de type moldave», selon l'expression de Silviu

Fig. 11 Armoiries de Démètre Cantemir, publiées posthument dans son *Hronicul Romano-Moldo-Vlahilor*, tome Ier (Jassy, 1835).

Fig. 12 Supralibros aux armoiries de Démètre Cantemir, apposé sur le manuscrit de l'ouvrage *Loca obscura in Cathechisi* [1720]: décalque par Grigore Tocilescu, après Ioan N. Mănescu, *Stemele lui Dimitrie Cantemir și locul lor în heraldica Țărilor Române*, RA, L, XXXV, 1973, nr. 3, p. 474, fig. 8.

Fig. 13 Armoiries de Démètre Cantemir, sur l'empreinte en cire d'une lettre de ce prince, datée le 2 Janvier 1722: croquis par Jean N. Mănescu, après Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, pl. LXXVII, fig. 4.

Andrieș-Tabac²³ –, ces blasons ont en commun la disposition concentrique des symboles, chose héritée, à première vue, des traditions sphragistiques autochtones. Mais on peut y aussi sentir l'influence des sciences théorétiques, dont cette impression indélébile de symétrie et d'ordre. Les éléments choisis pour traduire à la manière héraldique l'*ego* du prince sont disposés d'une façon logique, la composition étant destinée à transmettre plusieurs messages: le centre était occupé par la tête d'aurochs de Moldavie, donc un symbole territorial illustrant le *droit de Démètre au trône princier*. Décrivant un nouvel cercle autour de l'aurochs, les deux amphiptères sont destinés à témoigner *le droit au trône comme héréditaire*: fils de prince, reconnu par le tsar comme héritier du trône moldave, ainsi que son propre lignage (et pas un autre), Démètre Cantemir se rattachait lui-même à la tradition dynastique des anciens khans – tradition qui a provoqué, cinq ans après la disparition du prince, la bien connue moquerie de Voltaire, adressée à Antioh, le fils du défunt, devenu ambassadeur russe dans l'Europe des Lumières²⁴. Sans exclure la possible existence d'un pareil symbole héraldique des anciens Cantemir²⁵, en connexion avec la symbolique médiévale des communautés tartares de la région (Fig. 14)²⁶, sans exclure aussi le scénario voulant les amphiptères descendus des dragons figurant dans le blason de la première dynastie moldave (celle du prince Dragoș, fondateur de la Principauté) (Fig. 15)²⁷, on trouve qu'il faut moins se préoccuper ici de la origine véritable des amphiptères, et prendre celui-ci tout comme ce symbole se présente: emblème sauromorphe non-chrétienne²⁸, assumée en vue de quelques prétentions généalogiques, voire poli-

Fig. 14 Emblème aux dragons entrelacés, sculptée sur la Porte du Nord («Darbehane Qapı») du palais des khans de Bakhtchysarai en Crimée. Les murailles et les portes de l'ensemble ont été bâties seulement en 1611.

Fig. 15 Les armoiries octroyées par Ladislas II, roi de Hongrie, avec le titre de baron, aux frères Gheorghe et Ioan Drágffy (le 28 Mars 1507): dessin de l'auteur d'après Nyulásziné Straub Éva, *Öt évszáz cimerei.../Wappen aus fünf Jahrhunderten...*, Szekszárd, 1999, planche XXXIV.

tiques, tout à fait normales tenant compte de l'esprit du temps²⁹. D'autre part – contrairement à ce que pensait le philosophe de Ferney! –, affirmer des origines tartares ne doit pas surprendre, si on parle des généalogies dans l'espace de l'Empire Russe, dont un considérable nombre de lignages se rattachant au souvenir de la Grande Horde: les Ouroussoff, les Youssouppoff, les Kochubey³⁰ etc., pour n'en mentionner que des familles princières...

Outre la tête d'aurochs et les autres objets cérémoniels (couronne, sceptre et épée), les armoiries de Démètre Cantemir contiennent, dans ce qu'on peut appeler la pointe de l'écu, l'image d'une foi: deux mains se serrant, mouvant des nuées. Figure tout à fait inouïe dans l'évolution de l'héraldique souveraine autochtone, cette foi a déterminé le regretté Jean N. Mănescu supposer qu'il s'agissait ici d'un emblème maçonnique rosicrucienne³¹, preuve des liaisons du prince moldave aux sociétés secrètes du temps. Dans ce contexte, cet auteur a aussi argumenté le sens caché, dit-on également maçonnique, des armes d'un contemporain de Cantemir, le comte russe Piotr Andreïevitch Tolstoï (1645–1729), dignitaire de Pierre le Grand (à propos duquel le tsar disait «...quand on a affaire à lui, il faut avoir dans sa poche une bonne pierre, pour lui casser les dents en cas qu'il lui prenne envie de mordre...»). Mettant en relation ces deux blasons, Jean N. Mănescu tira des conclusions positives portant sur l'appartenance de Cantemir à la franc-maçonnerie³². Plus réservé, notre collègue moldave Silviu Andrieș-Tabac remarque que l'emblème circulait dans la Russie, au moyen de l'ouvrage *Symbola et emblemata*, catalogue paru dans un très gros tirage (Amsterdam,

1705), qui a fourni un assez grand nombre de modèles à l'héraldique, alors en berceau, de l'empire des tsars (Fig. 16)³³. Si on est totalement d'accord avec la source d'inspiration directe, qu'a peut avoir Cantemir, on trouve que l'interprétation maçon-

Fig. 16 Emblème de la patience, d'après *** *Symbola et emblemata*, Amstelaedami, 1705, p. 127, fig. 375.

nique de l'emblème doit résider sur plus d'arguments. Même Eugen Lozovan, auteur de la théorie concernant l'appartenance du prince moldave à la franc-maçonnerie³⁴, a nuancé finalement les choses: «On ne saurait dire en ce moment jusqu'à quel point D. Cantemir a été en contact avec les pré-franc-maçons (...). Mais, sans aucun doute, ces spéculations et pratiques n'étaient point étrangères à l'é-nigmatique prince...»³⁵. On est tout à fait d'accord que de telles pratiques n'étaient point étrangères à Démètre Cantemir; très curieux de son naturel, le prince avait un incontestable penchant envers la «partie cachée des choses». Mais poser en relation, d'un part, la foi de ses armoiries avec, d'autre part,

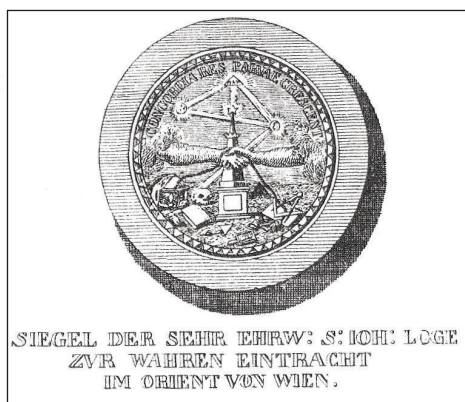

Fig. 17 L'emblème de la loge «Zur wahren Eintracht» de Vienne, parue dans le «Journal für Freymaurer» 5784 (= 1784), d'après D. Cantemir avant les Lumières, RIDS, 77, Oktober 1980, pl. II.

l'emblème de la loge viennoise «Zur wahren Eintracht» (Fig. 17) nous semble hasardé: bien qu'illustrant la même idée, les deux sources sont séparées par plus de sept décennies, enfin une entière époque où la franc-maçonnerie a eu l'essor connu, y compris le développement d'un système particulier de signes distinctifs. Peut-on vraiment avoir la certitude qu'un emblème comme celui de la loge précitée n'a pas été conçu à partir d'un autre emblème, plus ancien – par exemple celui reproduit dans la *Symbola et emblemata* de 1705?! Ça veut dire que ces deux emblèmes, l'un intégré dans le blason de Cantemir et l'autre, présent dans celui de la loge «Zur wahren Eintracht», se réclament d'une source commune, mais ne peuvent pas avoir des connections entre elles – d'autant que les connexions entre Cantemir et la franc-maçonnerie, autrichienne ou non, sont purement conjecturales³⁶. Pour achever ce point, nous devons réitérer la première supposition de Jean N. Mănescu, faite en 1973, supposition selon laquelle la foi voulait exprimer l'alliance politique avec Pierre le Grand³⁷ – vu l'état présent des connaissances à ce sujet, on trouve cette explication comme la plus sage.

Nous devons à Eugen Lozovan le mérite de porter l'attention des chercheurs sur un certain dessin de Cantemir, qui peut être la clé de ce blason et qu'on essaiera d'interpréter par la suite. On sait que le prince avait, à part ses qualités intellectuelles bien connues, un certain penchant pour le dessin, dont une intéressante activité de cartographe³⁸. Alors, de son propre main est un dessin à caractère allégorique (Fig. 18), illustrant l'œuvre *Compendiolum universae logices institutionis*, petit traité sur la logique formelle classique, écrit entre 1700 et 1705³⁹. Très complexe, la composition réunit, dans

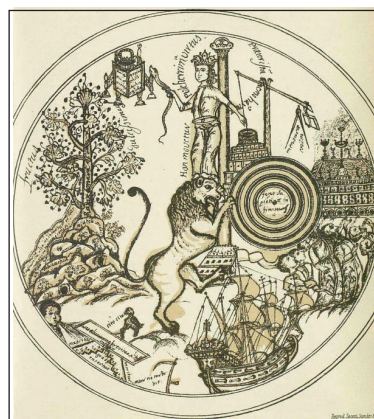

Fig. 18 Composition allégorique de Démètre Cantemir, illustrant son œuvre *Compendiolum universae logices institutionis* (1700–1705), en «Operele principelui Deme-triu Cantemiru», vol. VI, București, 1883, p. 414.

un cadre circulaire, des «séquences» illustrant plusieurs idées: au centre, une colonne à laquelle est attachée («*non moventer*») un personnage couronné féminin, tenant de sa main droite un serpent, symbole de la science, et soutenant de sa gauche la corde d'un puits à balancier (équilibré, de son autre cotée, par un compas symbolisant la mesure des choses). Dans la partie gauche on peut distinguer un arbre fructueux, symbolisant probablement la science («*fructus dulcissimus*»), sommé d'un livre ouvert et couronné, que le personnage féminin touche avec le serpent. Dans la partie droite on aperçoit ce qu'il pourra être une fontaine artésienne, ayant un dessin très élaboré, avec plusieurs jets d'eau, avalés par la foule – donc la science au profit des gens. La partie inférieure de la composition est occupée par une pyramide, bâtie en plusieurs niveaux, symbolisant la vie («*nascitur*» et «*moritur*»), ayant dans son sommet un oiseau – ça veut dire l'idée du souffle, pourtant de très courte durée («*cito, cito*»). Une faux, présente dans l'extrémité inférieure, montre sans appel que la mort ne retard pas, alors qu'un bateau se déplace vers la fontaine miraculeuse, symbolisant peut-être que l'accès à la connaissance du tout n'est-elle possible, du vivant des hommes.

L'élément qui nous intéresse ici occupe la partie centrale de la composition (Fig. 19): un lion rampant tourné vers la droite, tenant dans ses pattes antérieures la *source du savoir infini* («*fons sapientiae infinitae*»). Présent dans toutes les cultures, cet archétype s'identifie avec l'origine de la vie, l'origine du pouvoir, de la grâce, de la connaissance, de l'inspiration, du génie etc.⁴⁰, donc avec toutes les aspirations d'un intellectuel de la taille de Cantemir. C'est pour ça que nous trouvons une connexion directe entre l'allégorie du *Compendiolum* et le blason que le prince s'est sans doute composé lui-

Fig. 19 Détail de la composition allégorique précédemment référée

même et il faut ajouter ici que, dans les traditions populaires roumaines, les fontaines et les sources étaient gardées par les *balauri*⁴¹, êtres monstrueux du nombre desquels faisaient partie les amphiptères de Cantemir (les créatures saumorphes étaient aussi considérés, pendant l'Antiquité classique, comme gardiens des trésors en général)⁴². Là doit se trouver donc l'explication pour l'inhabituel et curieux écu rond, ainsi que pour l'entière composition ayant, comme nous l'avons montré auparavant, une structure circulaire. Donc, *une composition exprimant, à la fois, le statut personnel et héréditaire, ainsi que les aspirations intellectuelles du prince moldave.*

Revenant donc aux lions des armoiries Cantemir, on peut constater que, en choisissant ces supports, le prince s'est sans doute rapporté à une tradition héraldique préexistante. Associés avec intermittences aux armes officielles de la Moldavie, les lions sont vraiment visibles sur quelques ouvrages monumentaux, par exemple l'église du monastère Golia (1660) ou le beffroi du monastère Cetățuia (1670) à Jassy⁴³. Leur tradition remontait encore plus loin, jusqu'à la pierre avec inscription apposée par Etienne le Grand en 1481, à sa fondation de Putna, la nécropole princière⁴⁴. C'était donc tout naturel pour un prince moldave de faire usage de ces deux lions dans ses armes. D'autre part, l'image du lion tenant la source du savoir nous donne une autre explication des animaux tenant l'écu rond des armes: un emblème *sui-generis* de la science, conçu pour être reconnu par les gens cultivés du temps.

A la différence d'autres princes de son époque, qui n'ont d'autre chose à faire de conserver ses blasons ancestraux, Démètre Cantemir a été le premier de son lignage à *se créer une identité héraldique*. Compilé à partir d'éléments traditionnels (la tête d'aurochs, les insignes du pouvoir etc.), ce blason contient d'autres symboles, dont les origines et les objectifs (les buts) peuvent recevoir des explications plausibles. Quelques-unes des ces explications sont plus hasardées (telle la connexion entre le symbole des deux mains des armes Cantemir et celui, similaire, de l'emblème de la loge «Zur wahren Eintracht»), tandis que les autres sont plus probables (tel le message politique dissimulé par le même symbole). La dernière composition héraldique datant du vivant de Cantemir, où la tête d'aurochs apparaît sur la poitrine de l'aigle bicéphale russe, montre le sens aigu que le prince avait des possibilités offertes par la science héraldique (à savoir la

protection octroyée par le tsar, donc un message politique).

Un dernier mot doit être dit au sujet des armoiries des princes russes Cantemir; jamais enregistrées par la Héraldia, celles-ci sont construites à partir des principes du blason occidental. Les symboles occupent les quartiers d'un écu écartelé, tandis que l'aigle bicéphale se trouve dans un écusson mis en abyme, doc une disposition tout à fait normale dans une héraldique à l'européenne. Les éléments proprement dits sont les mêmes que dans le blason de Démètre Cantemir, avec l'ajout, au troisième cartier, du symbole héraldique Valaque, le *corbeau contourné de sable, tenant dans son bec une croix d'or*. Vraisemblablement justifiée en raison du mariage de Démètre avec la fille d'un prince de Valachie, ça veut dire Șerban Cantacuzène, la présence de ce symbole offre une autre facette du blason qu'on étudie: composition joignant plusieurs armes territoriales, en raison des connections généalogiques de la famille.

Voici donc une autre facette de Démètre Cantemir – le prince qui, en se créant un blason, a su «voir» au-delà des limites imposées par la l'héraldique traditionnelle, en faisant *la synthèse entre tout ce qui avait plus à son cœur: patrie, famille, éducation, orientation politique*. Et il faut souligner, en clôture de la présente étude, que si les blasons que nous venons d'approcher s'identifient avec son exil, les origines de cette conception doivent être cherchées auparavant, montrant que dans les Pays Roumains les bonnes pratiques de l'art héraldiques n'étaient pas du tout inconnues.

Summary

The evolution of the coats of arms of the princes Cantemir has been approached by authors as Petre V. Năsturel, Jean N. Mănescu, Dan Cernovodeanu, Gabriela Rădulescu and Silviu Andrieș-Tabac. Very documented, the study of the latter offered an overview of the subject, with an important Romanian and Russian literature.

The coat of arms of princes Cantemir is important for the important number of issues implied, such as: the evolution of the princely coat of arms, the relation between the autochthonous and the foreign armorial systems etc. Conceived by Demetrius Cantemir, the scholar prince of Moldavia, the coat of arms was used during Cantemir's exile to Russia, being transmitted with several

alterations to his descendants (became members of the Russian upper aristocracy).

The origins of the coat of arms as conceived by Demetrius Cantemir are very interesting: the aurochs head, symbol of the Moldavian principality, appeared together with a pair of winged serpents (considered to be the old symbols of the Cantemirs), and also a mysterious pair of shaking hands, appreciated by several contemporary authors as a hint for Demetrius Cantemir's membership within the European freemasonry.

Note

¹ Gabriela Rădulescu, *Sigiliile Cancelariei domnești a Moldovei între anii 1711–1821*, RA, XII, 1969, nr. 2, pp. 177, 190–191.

² L.-Șt. Szemkovicz, Maria Dogaru, *Tezaur sfragistic românesc. II. Sigiliile emise de Cancelaria domnească a Moldovei (1387–1856)*, București, 2006, pp. 65–68, 102.

³ P.V. Năsturel, *Stema României. Studiu critic din punct de vedere heraldic*, București, 1892, pp. 66–67.

⁴ I.N. Mănescu, *Stemele lui Dimitrie Cantemir și locul lor în heraldica Țărilor Române*, RA, L, XXXV, 1973, nr. 3, pp. 465–480. *Idem*, *Contributions héraldiques à l'histoire des sociétés secrètes*, RER, XIX–XX, Paris-Iași, 1995–1996, pp. 245–267 et *Éléments d'héraldique roumaine dans l'armorial russe*, en «Comunicaciones al XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealogica y Heraldica», Madrid, 19–26.09.1982, III, 1983, pp. 5–23.

⁵ D. Cernovodeanu, *Stema Moldovei în armele Cantemireștilor*, BSNR, LXVII–LXIX (1973–1975), nr. 121–123, 1975, pp. 277–294.

⁶ С.В. Фомин, Кантемиры в изобразительных материалах, Кишинев, 1988, pp. 67–74.

⁷ Lecture donnée, sous le nom «Genealogie și heraldică de pretenții: Dimitrie Cantemir», dans la séance de 20 septembre 2005 de la Filiale Jassy de la Commission Nationale de Héraldique, Généalogie et Sigillographie de l'Académie Roumaine. Un résumé a paru dans le «Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică Sever Zotta», VII, 2005, nr. 10–12, 25 décembre, p. 12.

⁸ S. Iftimi, *Dimitrie Cantemir și delfinii din stema Moldovei* (două ipoteze), ArhGen, IV (IX), 1997, 1–2, pp. 285–295.

⁹ S. Andrieș-Tabac, *Stemele Cantemireștilor*, en *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII–XVIII* (Chișinău), 2008, pp. 574–603.

¹⁰ Un entier chapitre est dédié à l'évolution de l'héraldique d'Etat en Moldavie, dans la plus récente bibliographie dédiée au blason autochtone – Maria Dogaru, *Bibliografia Heraldicii Românești/Bibliographie Héraldique Roumaine*, s. 1., 2004, pp. 75–84. L'essentiel de ces contributions a été regroupé dans «Herb. Revista Română de Heraldică» I (VI), 1999, 1–2, pp. 3–50.

¹¹ L.-Șt. Szemkovicz, Maria Dogaru, *op. cit.*, fig. 177–183, 188–189.

- ¹² S. Andrieș-Tabac, *op. cit.*, pp. 578–580.
- ¹³ D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, pp. 63–77, 92–125.
- ¹⁴ Corina Nicolescu, *Les insignes du pouvoir. Contribution à l'histoire du cérémonial de cour roumain*, RESEE, 1977, XV–2, pp. 233–250.
- ¹⁵ A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române*, București, 1983, pp. 20, 35, 38.
- ¹⁶ C. Rezachevici, *Constantin Cantemir (1627–1693). O viață neobișnuită – de la Silișteni la scaunul Moldovei, en Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII–XVIII, ed. cit.*, pp. 45, 47 et note 247. Autres mentions sur l'ascendance des Cantemir se retrouve dans Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii – eseu genealogic, Ibidem*, pp. 15–19.
- ¹⁷ M. Cazacu, *Familles de la noblesse roumaine au service de la Russie XVe–XIXe siècles*, en CMRS, XXXIV, 1993, 1–2, Janvier-Juin, pp. 217–218, et aussi Jean Nicolas Mănescu, *Éléments d'héraldique roumaine dans l'armorial russe*, en «Comunicaciones al XV Congreso internacional de las ciencias genealogica y heraldica, Madrid, 19–25 septiembre 1982», III, Madrid, 1983, pp. 5–23.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 6.
- ¹⁹ S. Andrieș-Tabac, *op. cit.*, p. 586.
- ²⁰ A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Dimitrie Cantemir (1673–1723). Viața și activitatea politică*, în *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII–XVIII, ed. cit.*, p. 206.
- ²¹ S. Andrieș-Tabac, *op. cit.*, pp. 585–586.
- ²² *Ibidem*, pp. 595–603 (différentes armoiries datant des 18e–19e siècles, illustrant ces deux versions).
- ²³ *Ibidem*, pp. 586–589.
- ²⁴ C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 47.
- ²⁵ S. Andrieș-Tabac, *op. cit.*, p. 584.
- ²⁶ Șt. S. Gorovei, *Genealogie și heraldică de pretenții: Dimitrie Cantemir*, en «Buletinul Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”», Iași, VII, 2005, nr. 10–12, 25 decembrie, p. 12. L'auteur mentionné a apprécié que les amphiptères de Cantemir aient eu quelque connexion avec un emblème, figurant ...deux dragons verts affrontés (représentés dans un certain endroit, même sur un fond rouge)... (donc une prétendue coïncidence avec la chromatique du 2eme quartier des armes Cantemir, n.a.); l'emblème en question se trouve au dessous de la porte du palais de Bahcisarai, ancienne résidence des khans tartares de Crimée. Le même auteur suppose aussi que Cantemir s'est créé «...non seulement une généalogie de prétention (...), mais aussi une héraldique de prétention, adoptant un symbole des khans tartares...» – *Ibidem*.
- ²⁷ S. Iftimi, *op. cit.*, pp. 290–291.
- ²⁸ V. Simion, *Imagine și legendă. Motive animaliere în arta Evului Mediu românesc* [București], 1983, pp. 79–90.
- ²⁹ M.D. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983, p. 19.
- ³⁰ Князь Петр Долгоруков, *Российская родословная книга*, Т. II, Ч. I, Санкт-Петербург, 1855, pp. 26–32 (Ouroussoff), 33–36 (Youssouppoff), 92–95 (Kochubey).
- ³¹ *** Массонская коллекция Государственного Музея Истории Религии/The Masonic Collection of the Stat Museum of the History of Religion, Санкт-Петербург, 2006, p. 21 (bijou lié à la franc-maçonnerie russe). Le même emblème circulait dans les milieux franc-maçonniques autrichiens du 18e siècle, figurant, par exemple, sur le pendentif d'un «Collier de l'Hospitalier» – Olga Beșliu, Adrian Georgescu, *Colecția de obiecte masonice a Muzeului Național Brukenthal*. Catalog, Sibiu, 2011, p. 27.
- ³² J.N. Mănescu, *Contributions...*, pp. 257–261.
- ³³ S. Andrieș-Tabac, *op. cit.*, pp. 591–592.
- ³⁴ E. Lozovan, *La lettre sur la conscience de D. Cantemir*, RER, XV, 1975, pp. 67–84.
- ³⁵ *Idem*, *D. Cantemir avant les Lumières*, RIDS, 77, Oktober 1980, p. 9.
- ³⁶ H. Nestorescu Bălcești, *Enciclopedia ilustrată a francmasoneriei din România*, București, 2005, p. 216, d'autant que Marcel Shapira, *Precizări asupra Ordinului Masonic Român*, BIRE [Paris], 01.05.1983, p. 10, ont accrédité l'idée concernant l'appartenance de Cantemir à la franc-maçonnerie, avant que les loges furent créées dans les Pays Roumains.
- ³⁷ I.N. Mănescu, *Stemele lui Dimitrie Cantemir...*, pp. 471–472.
- ³⁸ A. Eșanu, Valentina Eșanu, *Activitatea cartografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII–XVIII, ed. cit.*, pp. 306–320.
- ³⁹ *Compendiolum universae logices institutionis*, en *Operele principelui Demetriu Cantemiru*, vol. VI, București, 1883, p. 414. Le manuscrit a été découvert par Grigore Tocilescu, en 1877, dans les archives du Ministère des Affaires Etrangères de Moscou.
- ⁴⁰ I. Evseev, *Enciclopedia semnelor și simbolurilor culturale*, Timișoara, 1999, pp. 155–156, 219.
- ⁴¹ I. Taloș, *Gândirea magico-religioasă la români*. Dicționar, București, 2001, p. 17.
- ⁴² Anna Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, traducere de D. Cojocar, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu [Iași], 2003, p. 131.
- ⁴³ D. Cernovodeanu, *op. cit.*, pl. XXVII, fig. 1, 3.
- ⁴⁴ M. Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, SCIA, II, 1955, nr. 1–2, pp. 75–76, fig. 6 et Șt. S. Gorovei, *Un monument epigrafic și heraldic recuperat: pisania cu stemă de la Putna (1481)*, AP, VIII, 2012, 2, pp. 141–166.

Căutând calculatoare în celula biologică. După douăzeci de ani*

Acad. Gheorghe Păun

Titlul acestui discurs cere unele precizări pe care mă grăbesc să le aduc încă de la început.

Pe de o parte, el promite prea mult, cel puțin în raport cu preocupările mele din ultimele două decenii și cu discuția care urmează. Este adevărat că există încercări de a pune celula ca atare (bacterii, de exemplu) sau părți ale acesteia (molecule de ADN în special) să calculeze, dar o direcție de cercetare mult mai realistă, cel puțin deocamdată, și de care m-am ocupat, este cea care caută în celulă *idei* utile informaticii, *modele de calcul*. Asemenea idei și modele nu numai că pot asigura o eficiență sporită calculatorului tradițional, electronic, dar se pot și reîntoarce în punctul de pornire, ca instrumente de lucru pentru biologie.

Privind celula prin ochelarii matematicianului-informatician, aceasta este descrierea scurtă și precisă a demersului și aici se plasează experiența personală de cercetare pe care se bazează textul de față.

Pe de altă parte, titlul anunță deja intenția autobiografică. Privind retrospectiv, constat că mă aflu la capătul a două perioade de câte două decenii fiecare, ultima dedicată în întregime „căutării de calculatoare în celulă”, prima consacrată aproape sistematic pregătirii instrumentelor necesare acestei căutări. Mai ales despre experiența celei de a doua perioade va fi vorba în cele ce urmează.

Un alt titlu posibil

Pentru o vreme, am avut în vedere și un alt titlu, mult mai general, anume, „De la bioinformatică spre infobiologie”. Era în același timp o propunere și o previziune, iar paginile care urmează încearcă să dea consistență acestei previziuni. De altfel, ea nu-mi aparține, în mai multe locuri s-a vorbit despre o nouă vârstă a biologiei, bazată pe folosirea paradigelor informațional-computaționale. Este vorba nu despre aplicarea informaticii, fie ea teoretică sau practică, în biologie, ci de trecerea la un alt nivel, la

o abordare sistematică a fenomenelor biologice în termeni de inspirație computațională.

De pildă, într-o carte recentă, apărută la Springer-Verlag, în 2013, Vincenzo Manca pledează pentru „o nouă biologie” pe care o numește *infobiotică*, plecând de la observația că *viața este prea importantă și prea complexă pentru a fi investigată numai de biologia tradițională* – cu sublinierea că, de fapt, tocmai biologii sunt cei chemați, nu numai să fie beneficiarii, ci și să dea contur noii științe. Alături de informaticieni și, cu mult mai plauzibil și mai eficient, preluând de la aceștia idei, modele, tehnici, apropiindu-și-le și dezvoltându-le.

Contextul

Cu titlul de acum în față și căutându-i un gen proxim „oficial”, prima sintagmă care ni se oferă este „calculul natural” (*natural computing*) – cu mențiunea, însă, că ea acoperă o foarte largă varietate de cercetări. Pentru a avea o descriere autorizată, să mergem la *Handbook of Natural Computing*, editat de Grzegorz Rozenberg, Thomas Bäck și Joost Kok, în patru volume masive, tot la Springer-Verlag, în 2012. De la începutul prefeței, aflăm că „*acesta este domeniul de cercetare care investighează modele și tehnici computaționale inspirate din natură, dar investighează, în termeni de procesare a informației, și fenomene care au loc în natură*”. Generalitatea este evidentă, adăugând la dorința de a identifica în natură idei utile informaticii, un punct de vedere care, pus sistematic în funcțiune poate duce la o nouă paradigmă în cercetarea biologică și nu numai: abordarea în termeni de procesare a informației, depășind deci abordarea tradițională, de tip chimico-fizic.

Ideea a fost formulată și în alte contexte: punctul de vedere computațional poate conduce la o nouă fizică – este previziunea lui Jozef Gruska, un *pionier al informaticii*, și pe aceeași teză este con-

* Discurs de recepție

(24 octombrie 2014, Aula Academiei Române)

struit și volumul colectiv *A Computable Universe. Understanding and Exploring Nature as Computation*, publicat de World Scientific în 2013, cu multe capitole incitant-entuziaste și cu o prefață de lungimea unui capitol, semnată de Roger Penrose, nu totdeauna de acord cu ipotezele din carte.

Popularitatea unui domeniu

Privind la nivel editorial și al conferințelor (nu mai adaug și proiectele de cercetare, finanțarea, deci), se poate constata că traversăm o veritabilă modă a calculului natural, a bioinformaticii.

Am ajuns astfel la genul proxim cel mai restrictiv: calculabilitate inspirată din biologie. Este important de notat că termenul „bioinformatică“ are un dublu înțeles, cu determinare, ca să spunem așa, geografică. În „Vestul pragmatic“, el acoperă mai ales aplicațiile informaticii în biologie (în scenariul „standard“, se pleacă de la probleme spre instrumente, fără a teoretiza prea mult). În Europa, ambele direcții de influențare sunt avute în vedere – dinspre biologie spre informatică și invers. Deși este natural ca aceste direcții să se dezvolte în paralel, în colaborare, lucrurile nu stau totdeauna așa. În căutare de soluții pentru probleme curente, unele realmente urgente, din domeniul biomedical, de exemplu, matematica și informatica vin adesea cu instrumente puse la punct în alte domenii. Exemplul tipic sunt ecuațiile diferențiale, cu o glorioasă istorie în fizică, astronomie, mecanică, meteorologie, și care sunt „împrumutate“ de biologie, nu totdeauna cu verificarea adecvării lor.

„Strategia europeană“, a construirii unei teorii matematice, care abia ulterior își găsește aplicații, are atractivitatea și avantajele ei – dar și limitele și capcanele ei. European fiind, matematician fiind, am fost mult mai atras de această strategie, cu vremea devenind însă tot mai interesat de „realitate“, de aplicații.

Ce înseamnă însă a calcula?

Dacă procesarea de informație este calcul, atunci putem vedea calcule peste tot în jur. Cu un detaliu foarte important ascuns în formularea dinainte: *putem vedea*, noi, oamenii. Un observator adică, pentru care un proces are semnificația unui calcul.

Un exemplu la limită, dar sugestiv, este cel al unei picături de lichid care cade prin aer. În vremea asta, ea „rezolvă“ instantaneu, prin forma pe care o ia, o ecuație diferențială. Este acesta un calcul? N-aș merge atât de departe. La fel cu tot ce se întâmplă în

celulele unei frunze sau din corpul unui om, la nivel biochimic sau chiar la nivel informațional.

O formulare sugestivă a necesității observatorului în definirea unui proces ca fiind un calcul îi aparține lui Tommaso Toffoli. Citatul care urmează apare într-un articol apărut în 2005 în *Journal of Unconventional Computing*,

„Nu este util să numim calcul orice cuplare netrivială între variabile de stare. Dorim în plus ca această cuplare să fie intenționat stabilită pentru a prezice sau manipula – cu alte cuvinte, pentru a cunoaște sau a face ceva.

Departate de mine gândul de a strecura considerații animiste, spiritualiste sau măcar antropice în definiția calculului! Conceptul de calcul trebuie să apară ca o construcție naturală, bine caracterizată, obiectivă, care să fie recunoscută ca atare și utilă oamenilor, marșienilor și roboșilor deopotrivă.“

Mașina Turing

Să pornim însă din altă direcție, de la accepțiunea dată de matematică termenului de calcul. Deja de prin anii '30 ai secolului trecut avem o definiție a ceea ce este calculabil, răspunsul pe care Alan Turing l-a dat întrebării „ce se poate calcula mecanic?“, formulate în 1900 de David Hilbert. „Mecanic“, deci „algoritmice“, reformulăm noi astăzi. Au existat mai multe propuneri (amintesc doar funcțiile recursive și lambda-calculul), din partea unor nume mari ale matematicii-informaticii (îi amintesc doar pe Alonzo Church, Stephen Kleene, Emil Post), dar soluția pe care Turing a dat-o așa-numitei *Entscheidungsproblem* a lui Hilbert, ceea ce astăzi este cunoscut ca *mașină Turing*, a fost acceptată ca fiind cea mai convingătoare (fapt atestat până și de exigentul Gödel). Acesta este în informatică modelul standard de algoritm.

Câteva detalii mai tehnice

Este interesant să notăm că atunci când și-a definit „mașina“, Turing a plecat explicit, o spune încă de la începutul articolului, de la încercarea de a abstractiza modul în care calculează un om, reducând la minimum resursele și operațiile efectuate de acesta. S-a ajuns astfel la un „calculator“ care constă dintr-o *bandă* potențial infinită, împărțită în *celule*, în care se pot scrie *simboluri* dintr-un *alfabet* finit, citite și rescrise de un *cap de citire-scriere*, controlat de o *memorie*, care se poate afla într-un număr finit de *stări*.

Extrem de reduționist, dar acesta este cel mai general model de calcul algoritmic – în lipsa unei definiții anterioare a ceea ce este calculabil, afirmația este doar o ipoteză și ea poartă numele de *teză Turing-Church*. Dar, ceea ce a făcut mașina Turing atrăgătoare au fost nu numai simplitatea, puterea și robustețea ei, ci, mai ales, existența *mașinilor universale*: există o mașină Turing fixată, care poate simula orice mașină Turing particulară în sensul următor. Dacă pe banda mașinii universale scriem un cod al mașinii particulare și date de intrare ale acesteia, atunci mașina universală ne va furniza același rezultat pe care ni-l furnizează mașina particulară plecând de la datele respective. Iar Turing a demonstrat că există mașini universale.

Avem aici „certificatul de naștere” al calculatoarelor de azi, numite de aceea și de tip Turing-von Neumann – se știe că, atunci când a realizat primele calculatoare electronice programabile, la mijlocul anilor 1940, John von Neumann a fost în mod esențial influențat de ideile lui Turing.

În cele ce urmează, a calcula are înțelesul sugerat de mașina Turing: există o intrare și o ieșire, iar între ele există un algoritm care face trecerea de la intrare la ieșire, rezultatul unui calcul fiind obținut în momentul în care mașina se oprește. Restrictiv, dar precis. Având un asemenea cadru la îndemână, putem căuta calcule în jur, mai mult, le putem studia într-un context foarte bine dezvoltat, teoria calculabilității – un ansamblu, de fapt, de mai multe teorii, precum teoria automatelor, teoria limbajelor formale (gramaticilor), teoria complexității calculului.

Informatică și matematică

Poate că acesta este locul în care putem aminti încă o discuție cu variate luări de poziție, legată de relația dintre informatică și matematică. Fără a intra în alte dezbateri, să consemnăm doar că informatica teoretică, aflată la intersecția celor două științe, este adesea considerată parte a matematicii de către informaticieni și parte a informaticii de către matematicieni, având uneori probleme și în cadrul informaticii – de altfel, ca orice ramură teoretică a unei științe cu mare pondere practică. Evident, false probleme în sine, dar care pot avea urmări administrative neplăcute.

Apelez, fiind de aceeași părere, la o voce autorizată, Edsger Dijkstra, un clasic al informaticii, ba chiar al celei practice.

În discursul pe care l-a susținut în mai 2000, la un simpozion organizat la Universitatea din Austin, Texas cu prilejul retragerii sale, Dijkstra spune:

„În zilele noastre, există o asemenea obsesie a aplicațiilor că, dacă universitățile nu sunt atente, forțele externe, cele care fac distincția [dintre teorie și practică], vor trage o linie între cele două și pot încerca să-i surghiunească pe teoreticieni în ghetoul unor departamente separate și în clădiri separate. O simplă extrapolare ne spune că, după o vreme, practicienii vor avea puține de aplicat; lucrul acesta este bine cunoscut, dar nu a împiedicat niciodată mințile contabile să omoare găscă cu ouă de aur. Cel mai rău lucru cu institutelor explicit dedicate aplicării științei este că ele tind să devină institute dedicate teoriei de mâna a doua.”

Bineînțeles, relația matematicii cu informatica este mult mai complexă, dar nu este aici locul pentru a o explora în mai multe amănunte. Închei întorcându-mă în punctul din care am plecat: calculatoarele de azi, programabile, de tip Turing-von Neumann, s-au născut din teorema de universalitate a lui Turing, din 1936. Interesant (și reconfortant pentru poziția lui Dijkstra) este că, în urma unui vot pe internet, din 2013, menit a identifica cea mai importantă descoperire științifică sau tehnologică britanică, locul întâi a fost ocupat de mașina Turing și teorema de universalitate a lui Turing, care au câștigat competiția cu linoleumul, motorul cu abur, telefonul, cimentul altele asemenea.

O întrebare preliminară: calculează natura?

Având în minte calculabilitatea în sens Turing, întrebarea devine extrem de restrictivă, dar încep prin a cita o opinie foarte permisivă, unde nici observatorul nu mai este invocat.

La începutul capitolului 2 al volumului colectiv *Non-Standard Computation*, apărut la Wiley, în 1998, M. Gross spune: *„Viața este calcul. Fiecare celulă în parte citește informație dintr-o memorie, o rescrie, primește date de intrare (informație asupra mediului), procesează date și acționează conform rezultatelor tuturor acestor calcule. Pe total, zilioanele de celule care populează biosfera efectuează cu siguranță mai mulți pași de calcul pe unitatea de timp decât toate calculatoarele oamenilor puse la un loc.”*

În cele ce urmează, adopt o poziție mai conservatoare și mai productivă: având în minte definiția matematică a calculabilității, în speță, abordarea de tip Turing, să privim în jur, în special în biologie, în

căutarea de idei, suporturi de date, structuri de date, operații cu acestea, moduri de control al operațiilor, arhitecturi de „calculatoare“, care pot sugera:

- (1) noi modele de calcul,
- (2) căi de folosire mai bună a calculatoarelor existente,
- (3) posibilități de îmbunătățire *hardware* a calculatoarelor existente, eventual chiar
- (4) noi tipuri de calculatoare, bazate pe materiale de proveniență biologică. A se observa ambiția în creștere de la un obiectiv la altul.

Limitele calculatoarelor actuale

Moda calculului natural, cu deosebire a celui inspirat din biologie, are o motivare puternică, legată de limitele calculatoarelor actuale, unele dintre ele resimțite tot mai acut.

Procesoarele devin tot mai rapide și mai compacte, capacitatea memoriei lor tot mai largă. Da, dar până când? A fost mult repetată așa-numita *lege a lui Moore*, enunțată în 1965 de Gordon Moore, cofondator al Intel Corporation, cu referire la numărul tranzistorilor de pe un circuit integrat, extinsă apoi la costul pe unitatea de informație memorată, formulată uneori și în forma „în fiecare an, calculatoarele devin de două ori mai mici, de două ori mai ieftine și de două ori mai puternice“. Exponențial pe fiecare dintre cele trei dimensiuni, tinzând deci rapid spre limita cuantică în dimensiunea procesoarelor. Chiar la nivelul mai tehnic, confirmat pentru câteva decenii, al dublării capacității procesoarelor, legea – de fapt, o observație, urmată de o previziune – a fost ajustată, cu dublarea prevăzută mai întâi la un an și jumătate, apoi la trei ani. Încă nu e rău, dar nu va putea continua prea mult nici în acest ritm.

Problema e însă alta. Progrese se fac continuu și se vor mai face la nivel tehnologic, dar calculatorul actual are limite principiale, peste care nu poate trece numai prin progrese tehnologice – și asta, în primul rând pentru că este calculator... Turing-von Neumann. Secvențial adică. Uniprosesor. Calculează tot ce se poate calcula, dar asta *în principiu*, la nivelul competenței. O chestiune fundamentală matematică, dar în aplicații devine relevantă *performanța*, resursele cerute de un calcul dat, ce putem calcula acum și aici, în condiții precizate.

O mare provocare: complexitatea exponențială

O puternică teorie s-a dezvoltat asupra acestui subiect, teoria complexității calculului, care a defi-

nit încă de la început ca fiind fezabile problemele care se pot rezolva în timp polinomial în raport cu dimensiunea datelor de intrare. Problemele de complexitate exponențială, care cer un timp de tip 2^n , 3^n etc. pentru o intrare de dimensiune n , au fost considerate nefezabile. Prima clasă a fost notată cu **P**, a doua cu **NP**, abrevierile venind de la „polinomial“, respectiv, „polinomial nedeterminist“. Nu intru în amănunte.

O teorie foarte frumoasă, care, însă, nu ne poate spune încă dacă **P** = **NP**, dacă nu cumva soluții polinomiale se pot găsi și pentru problemele pe care acum le considerăm de complexitate exponențială. Importanța acestei probleme este enormă. Pe de o parte, majoritatea problemelor practice (netriviale) sunt în clasa **NP**, deci sunt nefezabile, nu pot fi rezolvate eficient, pe de alta, majoritatea sistemelor criptografice în uz se bazează pe probleme de complexitate exponențială, rezolvarea lor polinomială putând duce la spargerea sistemelor. Problema este deschisă încă din 1971, iar în anul 2000 a fost inclusă de Clay Mathematical Institute, din Cambridge, Massachusetts, în lista celor șapte „probleme ale mileniului“, rezolvarea ei fiind recompensată cu un milion de dolari.

Promisiunile calculului natural

Pentru a face față problemelor de complexitate exponențială, informatica are mai multe posibile soluții, majoritatea legate de biocalculabilitate:

- (1) căutarea de calculatoare masiv paralele,
- (2) căutarea de calculatoare/calculare nedeterministe,
- (3) căutarea de soluții aproximative,
- (4) căutarea de soluții probabiliste.

Toate aceste patru direcții au fost explorate și în cadrul informaticii „standard“, în teorie, ca și în tehnologia de tip electronic. Calculatoare multiprosesor sunt deja disponibile de mai mulți ani – dar fără a ajunge încă la paralelismul masiv de la care se așteaptă rezolvarea problemelor complexe.

Foarte atrăgătoare sunt însă ultimele două dintre cele patru soluții. Ele se aplică mai ales problemelor complexe de optimizare: explorând la întâmplare spațiul soluțiilor posibile, suficient de mult timp, cu o mare probabilitate putem da peste soluții optime sau aproape de cele optime.

Aici intră promițător în scenă calculul natural. Mă voi referi de acum înainte numai la cel de inspirație biologică.

Într-o celulă, un număr imens de „chimicale“ (ioni, molecule simple, macromolecule, proteine, molecule de ADN și ARN) evoluează împreună, în soluție apoasă, la un înalt nivel de paralelism și, în același timp, de nedeterminism, într-un mod robust, coordonat, făcând față cu succes solicitărilor care vin dinspre mediu și căpătând în timp caracteristici foarte atrăgătoare, de tip adaptare, învățare, autoreparare, reproducere.

Se pare, deci, că natura a perfecționat de-a lungul a patru miliarde de ani de evoluție procese care așteaptă să fie identificate și înțelese de informaticieni, pentru a învăța noi metode și paradigme de calcul, eventual pentru a construi noi tipuri de calculatoare. Iar informaticienii au trecut de multă vreme la lucru.

Iată doar câțiva dintre pașii făcuți pe acest drum: *Algoritmii genetici*, ca mod de a organiza căutarea prin spațiul soluțiilor, imitând evoluția darwiniană, pentru a rezolva probleme de optimizare. *Rețelele neurale*, încercând să imite funcționarea creierului uman, tot pentru căutarea de soluții aproximative, mai ales pentru probleme de recunoaștere a formelor de învățare. Ceva mai târziu, *calculul cu ADN*, care a propus și un nou hardware, masiv paralel, folosind ca suport de calcul molecula de ADN. Și mai aproape de noi, *calculul membranal*, luând ca punct de plecare celula ca atare și populațiile de celule.

Un exemplu încurajator, algoritmii genetici

Înainte de a trece la calculul cu ADN și la calculul membranal, subiecte la care voi intra în mai multe detalii, să mai zăbovim puțin asupra unei ramuri a calculului inspirat din biologie care, la prima vedere, este surprinzător de eficient. Este vorba despre *algoritmii genetici*. Sloganul subînțeles poate părea derutant: *atunci când nu știi încotro să mergi, mergi la întâmplare*, cu mențiunea că în cazul algoritmilor genetici „întâmplarea“ este direcționată, ea se face „ca în natură, în evoluția speciilor“.

Totul este o preluare metaforică a unor elemente din evoluția darwiniană și nimic nu garantează că ajungem la o soluție satisfăcătoare a problemei, dar, și aici este surpriza (plăcută), într-un număr semnificativ de aplicații practice, strategia funcționează. Iar singura „explicație“ este cea „bio-mistică“: algoritmii genetici funcționează atât de bine în atât de multe situații pentru că natura a pus la punct procese atât de performante în evoluția speciilor.

Toate acestea induc, la același nivel speculativ, o concluzie optimistă: dacă algoritmii genetici sunt atât de utili, în ciuda lipsei unui argument matematic pentru aceasta, atunci să încercăm să imităm biologia și în alte aspecte ale ei, având bune șanse ca, dacă suntem inspirați să extragem ideile potrivite, să obținem sugestii fertile pentru îmbunătățirea folosirii calculatoarelor existente și, eventual, pentru realizarea unora și mai performante.

Acest optimism trebuie însă temperat de observația că un rezultat celebru al calculului evolutiv este așa-numita *no free lunch theorem*, a lui David Wolpert și William Macready, care, informal, spune că oricare două metode aproximative de optimizare sunt la fel de bune, în medie, peste toate problemele de optimizare, ceea ce poate fi citit și „la fel de puțin bune“, pentru fiecare metodă există probleme pentru care metoda nu poate da soluții satisfăcătoare.

Primul calcul în eprubetă

Despre posibilitatea de a folosi molecule de ADN pentru a calcula s-a speculat încă din anii 1970. În 1994, Leonard Adleman a confirmat această așteptare, rezolvând în laborator problema dacă există un drum hamiltonian într-un graf. Problema este cunoscută ca fiind printre cele mai grele probleme nefezabile, de complexitate exponențială, dar Adleman o rezolvă într-un număr de pași care este liniar în raport cu mărimea grafului. E adevărat, pași biochimici, făcând uz de un paralelism masiv, ba chiar și de nedeterminism, toate acestea posibile datorită caracteristicilor moleculelor de ADN și biochimiei aferente.

Pe scurt, milioane de copii ale unor secvențe simple de nucleotide, codificând nodurile și arcele grafului, au fost puse împreună în soluție apoasă. Prin scăderea temperaturii, aceste secvențe au format molecule dublu catenare corespunzătoare drumurilor în graf. Pentru că au fost folosite suficient de multe copii ale secvențelor inițiale, cu mare probabilitate, au fost obținute *toate* drumurile din graf. Dintre acestea, au fost selectate, prin operații obișnuite de laborator, cele care treceau prin toate nodurile.

Realizarea este extraordinară – iar ecoul a fost pe potrivă. Deja în anul următor, 1995, s-a organizat la Princeton o întâlnire cu titlul „DNA Computing“, care s-a transformat în conferință și continuă și astăzi.

Argumente pro și contra

A fost un pas istoric, demonstrația că *se poate*. Pe un graf cu 7 noduri, însă, pentru care problema se

poate rezolva printr-o simplă inspecție vizuală. La începutul anilor '90, calculatoarele obișnuite puteau deja rezolva problema existenței drumurilor hamiltoniene în grafuri cu câteva sute de noduri, suficient pentru aplicațiile practice curente, iar între timp performanțele lor au crescut mult.

Pe de altă parte, soluția a fost obținută printr-o tranzație spațiu-timp, pentru a micșora timpul, a fost mărit spațiul. Mai precis, numărul de molecule a fost exponențial de mare în raport cu numărul nodurilor. Juris Hartmanis, un clasic al informaticii, după ce și-a exprimat entuziasmul, a calculat cantitatea de ADN necesar pentru a aplica procedura lui Adleman la un graf cu 200 de noduri și a găsit că greutatea acestuia ar fi depășit greutatea Pământului... Fizica progresează în urma *experimentelor cruciale*, informatica în urma *demonstrațiilor* că ceva se poate, spune Hartmanis. Adleman a produs o asemenea demonstrație!

Cam aici este și acum calculul cu ADN din punct de vedere practic. Numeroase experimente, dar tot pe „probleme-jucărie“, multă teorie, priceperea în manevrarea moleculelor de ADN în laborator a progresat foarte mult, dar pe total domeniul s-a deplasat spre nanotehnologie, aplicațiile practice nu au apărut încă (dacă nu cumva există aplicații în criptografie, dar sunt clasificate).

Sisteme H

Din punct de vedere teoretic, calculul cu ADN a fost inițiat în 1987, de Tom Head, de la State University of New York din Binghamton, SUA, într-o lucrare din *Bulletin of Mathematical Biology*, în care introducea o operație cu șiruri care formalizează operația de recombinare a moleculelor de ADN din genetică. O numește *splicing* și așa îi voi spune în continuare, pentru a o distinge de recombinarea de la algoritmi genetici, cu care seamănă, fără a fi identică.

Pe scurt, două șiruri de simboluri sunt tăiate în două bucăți fiecare, la mijlocul unui context specificat printr-o pereche de subșiruri, iar fragmentele sunt recombinate încrucișat, obținându-se două șiruri noi.

Plecând de la o mulțime inițială de șiruri și aplicând această operație în mod repetat, obținem un dispozitiv de calcul, un generator de limbaje, similar unei gramatici. L-am numit *sistem H*, pentru a aminti de Tom Head.

Atunci când se introduce un nou model de calcul, prima chestiune care trebuie clarificată privește

puterea sa, în comparație cu etaloanele teoriei automatelor și limbajelor formale. Să notăm doar că cei doi „poli“ ai calculabilității sunt puterea mașinii Turing, prin teza Turing-Church fiind nivelul maxim al calculabilității algoritmice, și puterea automatului finit.

Sistemele H cu un număr finit de șiruri de plecare și un număr finit de reguli de *splicing* nu ating decât puterea automatului finit. Insuficient ca putere, mai ales că un „calculator“ de acest nivel nu are proprietăți (convenabile) de universalitate, deci nu e programabil. Adăugând însă un minim control asupra operației de *splicing*, cu multe sugestii venind din biologie (promotori sau inhibitori, de exemplu), obținem sisteme H echivalente cu mașina Turing. Demonstrația este constructivă, ca urmare se „importă“ astfel de la mașina Turing și existența mașinii universale, obținem astfel un sistem H universal, programabil.

Cu o mențiune: nu s-a putut încă realiza în laborator un asemenea „calculator“ bazat pe *splicing*.

Un detaliu important: funcționarea autonomă

Să nu uităm că un calculator universal, programabil, ar trebui să lucreze autonom, în sensul că odată un program pornit, calculatorul continuă fără intervenții din afară – cu totul altfel decât se întâmplă de obicei în experimentele de calcul cu ADN, unde operatorul uman controlează întregul proces. De pildă, în cazul experimentului din 1994, Adleman a fost, de fapt, „calculatorul“, el a folosit moleculele de ADN doar ca suport de calcul.

Există însă progrese promițătoare spre realizarea de calcule autonome, cuvântul-cheie, mult promovată în ultimii ani, fiind *auto-asamblare* (*self-assembly*). Realizări remarcabile în această direcție au fost obținute de Erik Winfree și echipa sa de la Caltech, Pasadena, SUA, iar abordarea sa este de semnalat și pentru că de data aceasta nu este vorba despre rezolvarea unei probleme ad-hoc, ca la Adleman și la majoritatea experimentelor din literatura calculului cu ADN, ci de implementarea în laborator a unui model de calcul universal, autonom – de aceea, un *demo*, poate, mai important decât cel al lui Adleman.

Există și alte încercări de a realiza în laborator „calculatoare“ autonome. Semnalez doar simularea unui automat finit, un succes al unei echipe din Israel, anunțat în noiembrie 2001 în „Nature“, cu

mențiunea că era vorba despre un automat cu numai două stări. Tot numai un *demo*...

Ce înseamnă a calcula în mod natural?

Există și alte moduri de a calcula inspirate din biochimia ADN-ului, de pildă, prin inserare și ștergere de subșiruri (în contexte date), printr-un fel de „joc de domino“ cu molecule de ADN care se cuplează pe baza complementarității Watson-Crick. În calculul membranar întâlnim procesarea de multiseturi. Evoluția însăși este bazată mai ales pe recombinare/splicing, mutațiile locale apar doar accidental. În contrast, calculatoarele existente și modelele teoretice de calcul folosesc, aproape toate, operația de rescriere (*rewriting*). Acest lucru este adevărat pentru automate, gramatici, sisteme Post, algoritmi Markov. Toate aceste operații, și rescrierea și cele „naturale“, atât de diferite între ele, conduc la modele de calcul echivalente, care au puterea mașinii Turing.

Întrebarea se impune: ce înseamnă a calcula în mod natural? Cu multe continuări: De ce informatica nu a considerat (decât sporadic) și alte operații decât rescrierea? Se pot concepe calculatoare (electronice) folosind „operații naturale“? Folosind, de pildă, recombinarea de tip splicing.

Urmează întrebarea dacă astfel de calculatoare vor fi sau nu mai bune decât cele existente. Teoretic, vor avea aceeași putere, diferențele trebuie căutate pe alte coordonate: eficiență computațională, ușurință în utilizare, posibilități de învățare etc.

Să trecem la celulă!

În ciuda acumulărilor teoretice, a numeroaselor experimente reușite (totuși, având de a face cu probleme de dimensiuni derizorii) și a perfecționării continue a tehnicilor de laborator, calculul cu ADN nu a confirmat entuziasmul de acum douăzeci de ani, de după anunțarea experimentului lui Adleman.

La câțiva ani de la experiment, devenise clar că nu se poate merge prea departe, mai era nevoie de încă o idee inovatoare, de încă o „străpungere“, pentru a face un pas esențial spre aplicații, iar una dintre „explicații“ se referea la faptul că ADN-ul nu se comportă *in vitro* la fel de bine (robust, predictibil) ca *in vivo*. Ideea apare de la sine: să mergem spre celulă!

La nivel personal, momentul coincidea și cu scrierea monografiei *DNA Computing. New Computing Paradigms*, în colaborare cu Grzegorz Rozen-

berg și Arto Salomaa, apărută la Springer-Verlag în 1997, un fapt care s-a repetat aproape sistematic în primele două decenii ale carierei mele de cercetător: după aproximativ cinci ani de lucru într-o ramură a informaticii, am adunat, singur sau în colaborare, rezultatele într-o monografie, apoi am trecut la alt subiect – rămânând, totuși, în cadrul informaticii teoretice, mai ales al limbajelor formale și automatelor. Lipsă de tenacitate sau curiozitate? Poate din amândouă câte ceva, dar o combinație norocoasă, pentru că toate capitolele de informatică teoretică pe care le-am frecventat înainte de a trece la calculul membranar au fost folosite, uneori decisiv, în acest ultim domeniu – cu care am întrerupt definitiv tradiția schimbării la fiecare cinci ani.

Fascinanta celulă

Am mers, deci, spre celulă. Celula este cu adevărat fascinantă pentru un matematician-informatician. Cea mai mică entitate despre care toată lumea este de acord că e *vie*. Subiectul este netrivial: la Institutul de la Santa Fe, SUA, de studiu al complexității, a fost inițiat pe la mijlocul anilor 1980 un nou domeniu de cercetare, sub numele de *viață artificială*, o extindere a inteligenței artificiale, care dorea studierea vieții în sine, simularea ei pe suporturi nebiologice, pe calculator, modelarea matematică. S-a început, desigur, cu căutarea unei definiții a ceea ce numim intuitiv *viață*, dar nu s-a ajuns prea departe: orice definiție fie lăsa pe dinafară ceva viu, fie ne asigura, de exemplu, că virușii de calculator sunt vii, pentru că au „metabolism“, autoreproducere etc.

Celula trece însă acest test. Ea este o extraordinar de mică „uzină“, cu o structură internă complexă, ingenioasă și eficientă, în care evoluează un număr enorm de agenți, de la ioni la macromolecule extrem de complexe, precum cea de ADN, și unde procese informaționale au loc la tot pasul.

Este o discuție de interes aceea privind rolul celulelor în a face posibilă viața însăși. Citez doar articolul lui Jesper Hoffmeyer: „*Surfaces inside surfaces. On the origin of agency and life*“, apărut în *Cybernetics and Human Knowing*, în 1998, important pentru cele ce urmează fiindcă ne propune sloganul „*viața înseamnă suprafețe înăuntrul altor suprafețe*“, cu referire la membranele care dau structura interioară a celulelor.

Închei cu o sugestivă ecuație, pe care academicianul Solomon Marcus a lansat-o la unul dintre primele workshopuri de calcul membranar, cel de la

Curtea de Argeș, din 2002: *Life = DNA software + membrane hardware*.

Membrana.

De la biologie la informatică

Am ajuns astfel la un ingredient fundamental – membrana. Se poate vorbi foarte mult despre aceasta, au făcut-o biologii, au făcut-o biosemioticienii. Celula însăși există pentru că este separată de mediul înconjurător printr-o membrană.

Celula (eucariotă) are un număr de membrane și în interior: cea care înconjoară nucleul, complicatul aparat Golgi, vezicule, mitocondrii. Din punct de vedere computațional, principalul rol al acestor membrane este acela de a delimita „reactoare protejate“, compartimente în care are loc o biochimie specifică. Mai sunt și alte caracteristici-funcții ale membranei biologice care au importanță pentru calculul membranelor: în membrane sunt plasate canale proteice care permit comunicarea selectivă între compartimente; pe membrane sunt fixate enzime care controlează multe dintre procesele biochimice din jur; membranele sunt utile și pentru a crea spații cât mai reduse, în care moleculele aflate în soluție să aibă șansa de a se întâlni pentru a reacționa.

Subliniez că privesc celula, structura și procesele care au loc în ea cu ochelarii informaticianului-matematician, ignorând o mulțime de detalii biochimice și interpretându-le pe cele selectate conform obiectivului acestui demers: definirea unui model de calcul.

Despre procesele informaționale care au loc în celulă, eventual cu implicarea membranelor, citim în multe locuri. Amintesc doar articolul lui D. Bray, *Protein molecules as computational elements in living cells*, apărut în „Nature“, în iulie 1995, și cartea *The Touchstone of Life. Molecular Information, Cell Communication, and the Foundations of Life*, Oxford University Press, 1999, în care W.R. Loewenstein construiește o întregă teorie plecând de la aspectele informaționale ale vieții celulei.

O paranteză

Înainte de a trece la descrierea rapidă a calculului membranelor, câteva precizări.

Mai întâi, despre numele domeniului. I-am zis *membrane computing*, plecând de la rolul membranei în viața celulei și în arhitectura modelului, dar „calcul celular“ era, probabil, o alegere mai „comercială“.

Apoi, numele modelelor: în primele lucrări, vorbeam despre „membrane systems“, dar foarte curând cei care le-au preluat le-au numit „P systems“, continuând șirul altor sisteme cu nume din informatică, la început creându-mi un oarecare disconfort public, la conferințe, de exemplu, dar inițial s-a autonomizat curând, devenindu-mi total neutră.

Domeniul a crescut rapid și e încă activ, după șaptesprezece ani de la pornirea la drum. M-am întrebat uneori care sunt explicațiile – evident, și pentru a vedea ce aș putea face pentru a-i sprijini creșterea. Au concurat multe lucruri la interesul pentru calculul membranelor: contextul favorabil („moda“ calculului natural despre care am mai vorbit); momentul potrivit, pe de o parte, în raport cu calculul cu ADN, pe de altă parte, în raport cu informatica teoretică în general și teoria limbajelor formale în particular. Calculul membranelor a apărut ca o continuare și extensie a acesteia, iar urmarea a fost că un număr semnificativ de cercetători în teoria limbajelor formale au fost interesați de noul domeniu, mulți dintre ei coagulând în jurul lor grupuri de cercetare dedicate calculului membranelor.

A contat mult, desigur, „sociologia“ domeniului. S-a format curând o *comunitate*, lucru foarte important, nu numai în știință. Au contribuit la aceasta și conferințele anuale (încă din anul 2000, cu primele trei ediții organizate la Curtea de Argeș, unde a revenit și ediția a zecea și unde intenționez să o organizez și pe a douăzecea) și, aș sublinia cu deosebire, o întâlnire de un tip inedit, pe care am organizat-o pentru prima dată la Tarragona, Spania, în 2003, și de atunci, anual, la Sevilla, tot în Spania. Pentru că trebuia să poarte un nume, am numit-o „Brainstorming Week on Membrane Computing“. O săptămână în care cei interesați de calculul membranelor lucrează împreună, departe de grijile curente, sarcini didactice sau administrative. Întâlniri extrem de productive – la pagina web a domeniului pot fi găsite volumele anuale, cu lucrările scrise sau doar începute la *brainstorming*.

O privire rapidă

asupra calculului membranelor

Să nu uităm: vrem să pornim de la celulă și să construim un model de calcul. Rezultatul (cel propus în toamna anului 1998) este ceva de genul următor. Privim celula și abstractizăm până nu mai vedem decât structura de *membrane*, aranjate ierarhic, definind *compartimente* în care sunt plasate *multiseturi* de obiecte care evoluează conform unor

reacții, descrise, ca la chimie, de reguli de „rescriere a multiseturilor“, care consumă unele obiecte și produc altele.

Procesare de multiseturi (de simboluri), în paralel, în compartimentele definite de o structură ierarhică de membrane – iată descrierea scurtă a unui „P system“. O gramatică distribuită, lucrând cu multiseturi – iată legătura directă cu teoria limbajelor formale.

Iar „șantierul“ care începe de aici pare fără sfârșit, pentru că pot fi introduse un număr enorm de clase de sisteme, motivate matematic, informatic, biologic sau dinspre aplicații.

Peste această mică junglă de modele se suprapune programul de cercetare sugerat de informatica clasică: putere de calcul, forme normale, complexitate descriptivă, complexitate de calcul, programe de simulare etc.

Clase de rezultate

Evident, nu voi relua aici teoreme precise, ci voi menționa doar cele două clase principale de rezultate și stilul lor.

Prima clasă de rezultate se referă la *universalitatea computațională*: majoritatea claselor de sisteme P sunt echivalente cu mașina Turing și, pentru că demonstrațiile sunt constructive, împrumută și proprietatea de universalitate în sensul lui Turing. Adesea, acest lucru se obține pentru sisteme de o formă redusă, particulară, cu un număr mic de membrane.

A doua clasă principală de rezultate se referă la *eficiență*: clasele de sisteme care pot crește (exponențial) numărul de membrane pot rezolva în timp polinomial probleme NP-complete. Ca în cazul lui Adleman, avem din nou o tranzacționare spațiu-timp, cu mențiunea că aici spațiul nu este furnizat dinainte, ci este construit în timpul calculului, prin „mitoză“ sau prin alte operații biologice.

În ambele direcții există multe probleme deschise privind granița dintre universal și subuniversal și dintre eficient și neeficient, dar mai greu de formulat în cuvinte.

Pentru detalii, trimit la masivul *Oxford Handbook of Membrane Computing*, editat împreună cu G. Rozenberg și A. Salomaa, la Oxford University Press, în 2010.

Semnificații pentru informatică și pentru biologie

Un model de calcul de puterea mașinii Turing este un lucru bun, un calculator de acest nivel este

universal nu numai în sens intuitiv, ci și programabil. În plus, avem un calculator distribuit, paralel, cu un mare grad de nedeterminism controlat în diferite moduri inspirate din biologie.

Să observăm însă asemănările și diferențele dintre un program uzual de calculator, un set de instrucțiuni ale unei mașini Turing și un set de reguli de evoluție dintr-un sistem P. În limbajele de programare, programele sunt formate din instrucțiuni precise înlănțuite, eventual etichetate și apelate prin intermediul etichetelor. La mașina Turing, secvența de instrucțiuni de aplicat este determinată de stările mașinii și de conținutul benzii. În cazul celulei, reacțiile sunt potențiale, mulțimea lor complet nestructurată, iar aplicarea lor depinde de moleculele disponibile. Regulile de evoluție așteaptă datele cărora să se aplice, au o comportare concurențială în raport cu acestea.

Diferențele sunt vizibile și ele ne sugerează din nou întrebarea *cum se calculează în mod natural*, adăugându-i acum întrebarea dacă se poate lucra cu programe de forma unor mulțimi de instrucțiuni, complet nestructurate.

Pe de altă parte, probabil că reacția biologului la rezultate de genul echivalenței cu mașina Turing este ridicarea din umeri. Și totuși:

Dacă celula este atât de puternică din punct de vedere computațional, atunci, ne spune asta teorema lui Rice, nicio întrebare netrivială asupra celulei nu poate fi rezolvată algoritmic, printr-un program. Iar biologul formulează zilnic asemenea întrebări: Care este evoluția în timp a unei celule, a unei culturi de celule, a unui organism? Există o substanță care se acumulează peste o anumită limită, într-un anumit compartiment? Dacă adăugăm un multiset de molecule (un medicament), se îmbunătățește starea unui organ (din puncte de vedere specificate)? Și așa mai departe. Dacă un model al celulei ar fi decidabil, am putea afla răspunsul la asemenea întrebări examinând (algoritmic) modelul, la o stare dată, inițială. Pentru că acest lucru nu este posibil (nu se poate în principiu, nu numai că nu putem noi, acum, aici), ne rămâne experimentul de laborator (costisitor și de durată), experimentul pe calculator (ieftin, rapid, dar a cărui relevanță depinde de calitatea modelului) și, teoretic, abordarea nealgoritmă, ad-hoc.

Paragraful dinainte poate fi văzut și ca o pledoarie pentru biologie de a învăța limbaje noi, în particular, informatică teoretică, având astfel posibilitatea de a ridica probleme și de a găsi soluții care în limbajul

dinainte nu apăruseră, poate nici nu se puteau formula. Acesta ar fi un pas esențial spre infobiologie.

Despre implementări

Calculul cu ADN a creat un precedent, drept care întrebarea dacă există implementări ale sistemelor P este firească și frecventă. Se înțelege, este vorba despre implementări pe un substrat biologic. Răspunsul este negativ. Au existat încercări, dar încă nu s-a raportat un experiment reușit.

E adevărat, există un patent SUA pe numele lui Ehud Keinan, de la Tehnion, Haifa, de implementare a unui sistem P, folosind o tehnică bazată pe „trei lichide nemiscibile“ plasate într-un spațiu comun. Din câte știu, e o „implementare de principiu“, nu s-a făcut nimic practic.

Întrebarea care se pune este dacă un asemenea experiment ar aduce ceva cu adevărat util din punctul de vedere al aplicațiilor. Având în minte situația de la calculul cu ADN, probabil că nu va fi decât tot un *demo*, la nivelul unor calcule simple.

Cu totul alta este situația implementărilor pe hardware electronic. Există multe implementări promițătoare pe hardware paralel, pe hardware special proiectat pentru calcul membranar, pe rețele de calculatoare, pe web chiar. Toate acestea reușesc în mare măsură să prindă caracteristica esențială a sistemelor P, paralelismul. Având în vedere paralelismul, nu numesc implementări, ci simulări, cazurile în care se folosesc calculatoare obișnuite, secvențiale.

Pe de altă parte, și simulările, și, cu atât mai mult, implementările sunt utile în aplicații.

Aplicații

Din acest punct de vedere, calculul membranar confirmă o observație făcută în multe alte situații: atunci când o teorie matematică, pornită de la un fragment precis de realitate, se dezvoltă suficient de mult la nivel abstract, teoretic, sunt toate șansele ca ea să se aplice și în domeniul de plecare, dar și în alte locuri, unele depărtate, la prima vedere, de cel de unde teoria a plecat (dar cu o structură de adâncime comună). Este, foarte pregnant, cazul de aici.

Revenirea la celulă era firească. Biologia duce lipsă de modele, celula nu este ușor de modelat. S-a și afirmat că, după încheierea citirii genomului uman, principala provocare pentru bioinformatică este modelarea și simularea celulei.

Spuneam, multe modele folosite în biologie sunt bazate pe ecuații diferențiale. În unele locuri ele sunt

adecvate, în altele nu. Ecuațiile țin de matematica continuului, se potrivesc populațiilor foarte mari de molecule, uniform distribuite. În celulă, multe molecule se găsesc în numere mici, drept care aproximarea finitului prin infinit, pentru a aplica ecuații diferențiale, duce la rezultate viciate. De aici, firească, necesitatea modelelor discrete, în particular, a sistemelor P, care mai au și alte caracteristici atrăgătoare pentru biolog: vin din biologie, sunt deci ușor de înțeles, aspect ce nu trebuie deloc subestimat; sunt modele algoritmice, direct programabile, pentru a fi simulate pe calculator; pot fi ușor extinse (sunt *scalabile*), adăugarea de componente, de orice tip ar fi acestea, nu schimbă programul de simulare; comportarea este de tip emergent, nu poate fi prezisă pe baza componentelor.

Sunt numeroase aplicațiile în biologie și biomedicină. De la celula individuală s-a trecut la populații de celule, apoi la... ecosisteme. Doar un exemplu, pentru că este sugestiv: cazul vulturului bărbos din Pirinei, investigat de o echipă de informaticieni și biologi din Sevilla și Lleida. Evident, ecosistemul este o celulă metaforică, „moleculele“ care interacționează fiind vulturii, caprele sălbatice, lupii, vânătorii – toate acestea în cantități discrete, numere cunoscute, fără nicio șansă de a fi modelate cu instrumente ale matematicii continue. Alte ecosisteme studiate privesc urșii panda din China și scoica dungată din lacurile de acumulare ale hidrocentralelor spaniole.

Aplicații plauzibile până aici. Mai puțin așteptate sunt cele în grafica de calculator, criptografie, optimizare aproximativă (calcul evolutiv distribuit, cu distribuirea organizată ca într-o celulă; numărul lucrărilor de acest gen este foarte mare, subiectul fiind popular în China, iar rezultatele sunt surprinzător de bune – cu mențiunea că faimoasa *no free lunch theorem* cenzurează și aici entuziasmul), modelare economică (o extensie metaforică similară celei la ecosisteme), controlul roboților.

La frontiera dinspre SF

Principala promisiune a calculului natural este eficientizarea folosirii calculatorului existent, împingerea frontierei fezabilității, furnizarea de soluții, fie ele și aproximative, la probleme care nu se pot rezolva prin tehnici tradiționale. Calculul cu ADN a venit cu un scop mai ambițios, inedit: furnizarea unui nou tip de *hardware*, a unor „cipuri biologice“, eficiente nu numai în termeni computaționali, ci și în ceea ce privește consumul de energie,

sau făcând plauzibile caracteristici deosebit de atrăgătoare, cum ar fi autorepararea, adaptarea, învățarea. Toate acestea sunt așteptări oarecum standard, dar există și altele care trimit spre știința de mâine, dacă nu direct spre science-fiction.

Una dintre direcții este cea care țintește spre *hipercalculabilitate* – așa sunt numite cercetările care vizează „calcularea necalculabilului“, trecerea dincolo de bariera Turing. Domeniul este bine dezvoltat, există vreo duzină și ceva de idei care conduc la modele de calcul mai puternice decât mașina Turing, iar unele au fost extinse și la calculul membranar.

Hipercalculabilitatea poate părea doar un exercițiu matematic, dar se estimează că depășirea calculabilității Turing ar putea avea consecințe mai importante decât găsirea unei demonstrații, chiar eficiente, pentru egalitatea $P = NP$.

Să ne apropiem însă de biologie și medicină. Genele sunt șiruri, virușii sunt șiruri (de nucleotide). O speranță a medicinei este să vindece boli prin editarea genelor, să elimine virușii prin identificarea și apoi tăierea lor în fragmente. Pentru asta e necesar un vector care să ducă un editor de gene și viruși la locul potrivit. Pe total, un nano-robot, care să fie multiplicat corespunzător și să umble din celulă în celulă, vindecând ce este de vindecat. Un preproiect al unui asemenea nano-robot a fost prezentat în 2004, la cea de a zecea ediție a Conferinței de DNA Computing de la Milano, Italia, de o echipă de cercetători israelieni care se suprapunea în mare măsură peste echipa, care a implementat automatul finit autonom amintit mai devreme.

Mai sunt multe lucruri de pus la punct, posibilitatea de a avea corpul scanat încontinuu de un robot reparator de gene nu este deloc aproape. (Un asemenea robot ar putea avea și sarcini malefice, ar putea fi o armă – se poate deschide aici o discuție despre etica cercetării, există destule dezbateri de acest gen, inclusiv în bioinformatică.)

Dar, nu cumva sperăm prea mult?

Să coborâm cu picioarele pe pământ, la calculul natural așa cum îl avem astăzi și așa cum este plauzibil să-l avem în viitorul apropiat, adoptând o poziție lucidă, dacă nu chiar sceptică, contrară entuziasmului din secțiunea anterioară și entuziasmului multor autori.

Să opunem, deci, optimismului de până acum, o poziție mai realistă, pornind de la diferențele, numeroase și semnificative, între informatică și biologie,

de la dificultățile de a implementa bio-idei în informatică și calcule în celule: scopul vieții este viața, nu calculul, noi, informaticienii, vedem calcule pretutindeni și încercăm să le folosim pentru noi; într-un anumit sens, viața are timp și resurse nelimitate, își permite să experimenteze repetat, să renunțe la rezultatele nepotrivite – toate acestea sunt greu de extins la calculatoare, fie ele și bazate pe biomolecule. La fel, viața are un mare grad de redundanță, de nedeterminism. Apoi, procesele biologice au un grad mare de complexitate, par a folosi mai ales matematica aproximărilor, probabilități, mulțimi vagi, care sunt greu de implementat.

Și mai important: poate că visăm prea mult și la nivel teoretic. În primul rând, tranzacționarea spațiu-timp nu poate redefini clasele de complexitate, cel mult mărește spațiul fezabilității (a se revedea remarca lui Hartmanis cu privire la experimentul lui Adleman).

Există, apoi, o teoremă a lui Michael Conrad, din 1988, care ne spune că trei caracteristici dorite ale unui calculator, *programabilitatea* (universalitatea), *eficiența* și *evolvabilitatea* (capacitatea de adaptare și învățare), sunt contradictorii, nu există un calculator care să le posedă pe toate trei în același timp. Putem interpreta acest rezultat ca o *no free lunch theorem* generală pentru calculul natural.

O teoremă similară de limitare a „*ceea ce se poate face în principiu*“ este teorema lui Robin Gandy, doctorand și colaborator al lui Turing, teoremă care spune că hipercalculabilitatea este un lucru extrem de dificil de obținut. Gandy a dorit să elibereze teza Turing-Church de orice tentă antropică și pentru aceasta a definit o noțiune generală de „mașină“, descrisă de patru proprietăți abstracte, pe care orice „calculator“, fizic sau teoretic, ar trebui să le aibă. El a demonstrat apoi că orice mașină cu aceste patru proprietăți poate fi simulată de o mașină Turing.

Să trecem de la informatică la aplicații în biologie și să începem tot prin a sublinia că există limitări serioase și în această privință. Sunt chiar convinși că, dacă s-ar face liste cu dorințele pe care le avem de la modele și simulări (adecvare, acuratețe, eficiență, inteligibilitate, programabilitate, scalabilitate etc.), vor apărea teoreme de imposibilitate de genul teoremelor lui Arrow, Conrad, Gödel privind modelarea celulei înseși.

Toate-s vechi și nouă toate...

În ultimii ani, există o preocupare tot mai vizibilă privind modelarea celulei, ba chiar s-a propus o

direcție dedicată de cercetare, *biologia sistemică*, cu numeroase articole programatice apărute în reviste de mare vizibilitate, precum „Science“ și „Nature“. Principalul promotor a fost H. Kitano, care are în vedere un model general al celulei, care să fie simulat pe calculator și apoi folosit, în relație și cu alte instrumente informatice și biologice, până la „transformarea biologiei și medicinei într-o inginerie precisă“. Insistența cu care s-a vorbit despre „systems biology“ ca despre o noutate l-a făcut pe Olaf Wolkenhauer să se întrebe încă din titlul articolului său din *Briefings in Bioinformatics* (din 2001) dacă aceasta nu este cumva doar „reîncarnarea aplicării teoriei sistemelor în biologie“. Ultimul paragraf al lucrării lui Wolkenhauer îl invocă pe Mihailo Mesarovic, un clasic al teoriei sistemelor, care spunea, în 1968, că „în ciuda considerabilului interes și a eforturilor, aplicarea teoriei sistemelor în biologie nu a răspuns așteptărilor. (...) Un avans real în aplicațiile teoriei sistemelor în biologie va apărea numai atunci când biologii vor începe să formuleze întrebări care sunt bazate pe concepte sistemice și nu atunci când aceste concepte sunt folosite pentru a reprezenta într-un mod nou fenomene care sunt deja explicate în termeni biofizici sau biochimici. (...) În acel moment, nu vom avea doar o aplicare a principiilor ingineresti la probleme biologice, ci un domeniu nou, al biologiei sistemice, cu propria-i identitate.“

Cuvintele lui Mesarovic pot fi luate ca motto al infobiologiei pentru care pledează întreg textul de față.

Transformarea biologiei și medicinei într-o „inginerie precisă“ poate fi pusă în legătură și cu dificultățile curente de a înțelege ce este viața, materializate, printre altele, în limitele curente ale inteligenței artificiale și vieții artificiale. Toate acestea sugerează, în termenii lui Rodney Brooks (articol din „Nature“, ian. 2001) că „probabil ne lipsește ceva fundamental și greu de imaginat la ora aceasta în modelele noastre biologice“. Intuiția este că viața este mai mult decât biofizică și biochimie, dar ce altceva este poate fi ceva *inimaginabil*, „care ne este invizibil la ora aceasta. Nu este complet imposibil că vom descoperi noi proprietăți ale biomoleculilor sau noi ingrediente“.

Încheiere (provizorie)

Sper că această descriere succintă a convins că drumul de la biologie la informatică și înapoi la biologie este fascinant intelectual și util ambelor științe. Câteva lucruri merită reținute:

- (1) în toată istoria sa, informatica a încercat să învețe din biologie,
- (2) iar acest efort a adus beneficii importante informaticii și deopotrivă biologiei;
- (3) progresele în această direcție nu pot fi supraestimate,
- (4) dar, în general, este plauzibil că așteptăm prea multe (și prea repede) de la simbioza informatică-biologie,
- (5) pentru că ignorăm diferențele esențiale dintre cele două universuri, limitele inerente ale calculabilității și faptul că biologia nu este o știință matematizată,
- (6) cu mențiunea că este posibil să avem nevoie de o nouă matematică pentru a modela și simula viața și inteligența; în sfârșit,
- (7) fie-mi permis să anticipez o nouă vârstă a biologiei, dincolo de bioinformatica și de calculul natural de azi, și să propun un termen care să o numească, *infobiologie*.

Mai propun și să ne acordăm un răgaz de încă două decenii pentru a o vedea conturându-se...

Din punct de vedere intelectual, cei patruzeci de ani despre care a vorbit acest text i-am petrecut în preajma domnului academician Solomon Marcus, un „mare copac“, care invalidează fraza cu care Brâncuși și-a motivat refuzul de a lucra cu Rodin: profesorul Solomon Marcus nu i-a umbrit niciodată pe mulții studenți și colaboratori pe care i-a avut și-i are în juru-i, ba dimpotrivă. Repet, pentru a întări: dimpotrivă. Depun mărturie în acest sens și-i închin cu recunoștință prezentul discurs de recepție, mulțumindu-i încă o dată.

Cuvânt de răspuns*

Acad. Solomon Marcus

Drag academician Gheorghe Păun,

Ne-ați prezentat un Discurs de o remarcabilă densitate de idei. Acest Discurs trebuie citit, trebuie studiat, nu doar ascultat. Câtă experiență în cercetare, câtă acumulare de căutări, câtă rafinare a ideilor, câte poticniri, reveniri, șlefuiuri au trebuit să se petreacă, pe parcursul mai multor decenii, până să ajungeți la această prezentare pe cât de simplă, pe atât de profundă.

Putem citi acest Discurs în mai multe feluri. Este o poveste de viață a unui cercetător care a trăit cu intensitate marile schimbări de paradigmă ale ultimelor decenii; un capitol de istorie a științei din ultimii 80 de ani; o relatare a apariției și evoluției ideii de calcul; o analiză a interacțiunii biologiei eredității cu matematica și cu informatica; o lecție de cultură în care explicați în ce fel distincții binare casante, ca inert-viu, uman-nonuman, adevărat-fals etc. au fost puse sub semnul întrebării și înlocuite cu viziuni mai fine, mai nuanțate. Ajungeți la o tipologie a complexității unui sistem, complexitate a cărei capacitate explicativă întrece pe aceea a distincțiilor tradiționale; momentul culminant, care focalizează atenția cercetătorilor în această ordine de idei este complexitatea exponențială, căreia îi consacrați o întreagă secțiune.

Ați convocat cvasi-totalitatea disciplinelor, de la logică, lingvistică, fizică și chimie până la filosofie și religie. Se simte în tot acest discurs dramatismul frământărilor prin care ați trecut, de-a lungul a 40 de ani de implicare în cercetare.

Titlul Discursului dumneavoastră este o sfidare a rânduieților actuale în birocrăția științifică și universitară și, în particular, și în cea academică, birocrăție în care împărțirea culturii pe discipline și contrastul dintre științe și umanioare se află la baza monitorizării culturii și organizării învățământului. Transgresați granițe odinioară indiscutabile. Reușiți să realizați un echilibru între atenția acordată pre-

zentului și aceea îndreptată spre trecut, spre istorie. La această atitudine contestatară, nonconformistă, vă obliga evoluția firească a cunoașterii umane.

Vă însușiți observația lui John Searle, conform căreia *a calcula* nu este o calitate intrinsecă a unui proces, ci una pe care procesul o dobândește, ca urmare a interacțiunii sale cu un observator. *Natura calculează*. Și așa începe călătoria în lume a *ideii de calcul*. De la Turing, pe care-l preocupa simularea calculului aritmetic în cea mai standardizată ipostază a sa, până la calculul cu acizi dezoxiribonucleici este o întreagă istorie și monografia pe care ați dedicat-o acestuia din urmă, la Springer, în 1998, în colaborare cu Arto Salomaa și Grzegorz Rozenberg, a devenit de referință, fiind tradusă în japoneză, rusă și chineză și beneficiind de aproximativ o mie de citări vizibile pe *google scholar*. La fel v-au preocupat automatele Watson-Crick, o altă asociere semnificativă a informaticii cu biologia eredității.

Toată activitatea de cercetare pe care ați desfășurat-o până în anul 1997, o citiți acum altfel decât o citeați atunci, decât o citeam atunci noi, ceilalți. Erați, în a doua jumătate a anilor '90 ai secolului trecut, unul din liderii mondiali ai teoriei limbajelor și gramaticilor formale, fapt ilustrat în mod convingător de poziția în prim-plan pe care o aveți în cele trei volume din *Handbook of Formal Languages* publicate la Springer în 1997 și de impactul monografiei anterioare, în colaborare cu Jurgen Dassow, privind peisajul care se desfășoară dincolo de lumea gramaticilor *context free*; 875 de citări menționate în urmă cu câteva zile, pe *google scholar*. Cu această impresionantă carte de vizită ați devenit în 1997 membru corespondent al Academiei Române. În anii '90 ați beneficiat de stagii repetate de cercetare la Universitatea din Turku, unde ați colaborat cu un mare prieten și sprijinitor al științei românești, profesorul academician Arto Salomaa; această colaborare a avut un rol esențial în evoluția dumneavoastră ca matematician, ca informatician și ca om. Îi exprimăm aici recunoștința noastră.

* Cuvânt de răspuns la Discursul de recepție
(24 octombrie 2014, Aula Academiei Române)

Iată, însă, că acum altfel se vede toată această istorie; ea vă apare ca o pregătire a instrumentelor de lucru, în vederea intrării în perioada următoare, a pariului dumneavoastră major privind capacitățile computaționale ale celulei biologice. Să nu ne grăbim însă.

Cine a fost Gheorghe Păun al anilor '70, '80 și '90? A fost mai întâi o furnică muncind pe teritoriul relativ restrâns al gramaticilor chomskiene. Metafora furnicii trimite aici la două aspecte ale acestei simpatice ființe: zona de acțiune de natură locală, dar cu pătrunderi în profunzime; deosebita hărnicie investită în acțiunea respectivă. Gheorghe Păun a fost toată viața un mare muncitor, iar hărnicia sa a fost tot timpul în alianță cu talentul său, cu deosebire în problemele de natură combinatorială, generativă și de alegeri strategice. Mai trebuie adăugat aici ceva esențial: academicianul Păun este un împătimit al jocului, ludicul ocupă un loc central în personalitatea sa. Le-a făcut pe toate cu starea de spirit a gratuității, le-a făcut de dragul lor. Truda sa nu a fost niciodată o caznă, o salahorie, ci dimpotrivă: și-a însușit disciplina concentrării pe obiectul supus investigației, fără ca aceasta să-i afecteze starea de destindere, de relaxare, de bună dispoziție. Cine l-a văzut pe Gheorghe Păun adresându-se unei săli de profesioniști ai domeniului, a putut cunoaște verva cu care își trăiește ideile, fața sa radiind de satisfacție și de bucurie, plăcerea cu

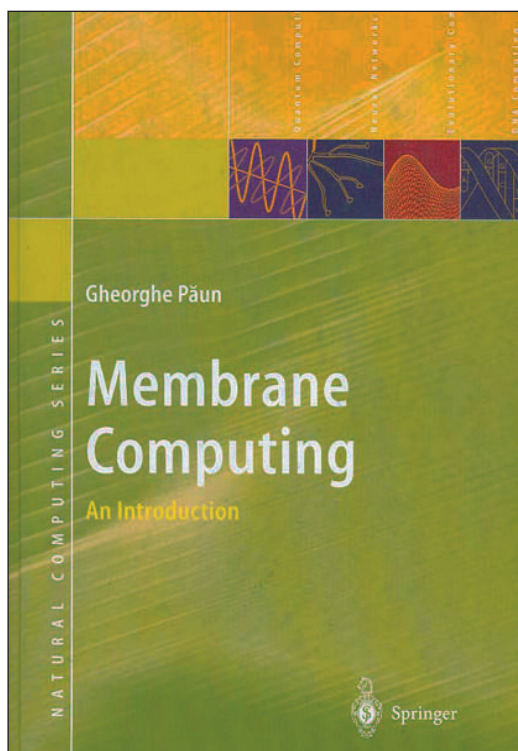
care savurează unele rezultate, modul în care se autoironizează și râde atunci când relatează diferitele capcane întâlnite pe parcurs. Se întâmplă de multe ori ca talentul să nu se asocieze cu munca și cu hărnicia, după cum se întâmplă de și mai multe ori ca hărnicia și munca să nu se asocieze cu talentul. La Gheorghe Păun mariajul talentului cu munca și cu hărnicia este total și acest fapt explică ceea ce unul dintre marii lui parteneri, Grzegorz Rozenberg, propunea drept cuvânt cheie în caracterizarea personalității lui: *eficiența*.

Momentul culminant al aventurii dumneavoastră bio-informatică îl constituie anii de început al mileniului al treilea, cu articolul-manifest de lansare a calculului membranar, publicat în „Journal of Computer and System Sciences“ și acumulând 1702 citări, iar doi ani mai târziu, în 2002, cu cartea de la Springer, dedicată aceluiași calcul membranar și acumulând 1643 de citări menționate pe *google scholar*; tradusă în limba chineză. Aceste două lucrări programatice îl au ca unic autor pe Gheorghe Păun, iar la aspectul numeric impresionant al citărilor trebuie adăugat aspectul calitativ; aceste citări, după cum se poate ușor vedea, vin în mare parte de la autori care, la rândul lor, au multe citări, iar natura esențială a citărilor este probată de faptul că ele se referă la noțiuni și idei introduse chiar de Gheorghe Păun. Ar mai fi de adăugat la ele lucrarea colectivă din 2010 *The Oxford Handbook of Membrane Computing* cu 359 de citări menționate la 22 octombrie 2014 pe *google scholar*. Apariția unui astfel de *Handbook* este semnul recunoașterii domeniului creat de Gheorghe Păun drept unul ajuns la maturitate și la celebritate.

Este acum, fără îndoială, un moment de bilanț. Este clar că ați dus la capăt un proiect grandios, maraton, extins pe parcursul a patru decenii. Ați reușit acest lucru într-o țară în care, în urmă cu câteva secole, Dimitrie Cantemir observa cu amărăciune că, pe aceste meleaguri, oamenii cu greu se apucă de ceva și când se-apucă, repede se lasă. Desigur, nu sunteți primul contraexemplu la reflecția marelui domnitor al Moldovei. Dar, trebuie să recunoaștem, suntem încă deficitari la realizarea atâtor proiecte pe termen lung, în cercetare, în educație, în economie, în civilizația vieții cotidiene.

Gheorghe Păun a evitat sistematic să lucreze în învățământ, să profeseze de la o catedră. S-a dedicat total cercetării. Dar, de îndată ce cucerea un teritoriu al cunoașterii, simțea nevoia să împărtășească și

altora bucuriile trăite, să-i contamineze cu preocupările sale; prin expuneri invitate, prin ceea ce a scris și publicat, prin dezbateri și discuții personale, prin angajamentul său total într-o aventură intelectuală captivantă a reușit să seducă numeroși cercetători, să-i atragă la preocupările sale, a ajuns să fie căutat și chemat peste tot în lume.

Sesiunile bianuale de comunicări și *brainstorming* în domeniul calculului membranar, susținute de fiecare dată în altă parte a lumii, îl au ca protagonist pe Gheorghe Păun. Lista discipolilor săi, a celor cărora le-a condus sau îndrumat teza de doctorat, a celor cu care a colaborat, este lungă și include naționalități dintre cele mai diverse.

În ciuda faptului că nu a lucrat în învățământ, acțiunea sa educațională este impresionantă. Mulți dintre discipolii săi au devenit personalități recunoscute, care au format la rândul lor discipoli. Dacă un savant ar trebui apreciat după calitatea celor cărora le-a devenit mentor, Gheorghe Păun se prezintă excelent și la acest capitol. Puțini dascăli cu activitate la catedră de o viață întregă îl pot concura pe Gheorghe Păun în această privință.

Nevoia pe care a resimțit-o de a ieși în lume cu ideile sale, curajul de a se supune judecății ei, aprecierii critice nemiloase, fără de care nu poți pătrunde în marile reviste internaționale nu au întârziat să dea rezultate. După ce s-a luptat ca lumea științifică să-l recunoască și să-l respecte, a reușit s-o seducă și să

devină o personalitate căutată de zeci și zeci de universități, punctul său de vedere a căpătat greutate, a devenit o instanță internațională în evaluare și câteva zeci de reviste internaționale dintre cele mai prestigioase l-au inclus în comitetele lor editoriale. Zeci de întâlniri internaționale l-au inclus în comitetul de program sau l-au reperat ca *plenary invited speaker*. Lumea a devenit a lui și el a devenit al lumii. Comparați această situație cu problema care este vitală pentru cultura românească, pentru știința românească: numărul încă foarte mare al celor care, lucrând în cercetare, nu au curajul sau capacitatea sau voința de a intra în jocul planetar al competiției valorilor. Tuturor acestora, frecvent întâlniți în universități și în institute de cercetare, le adresăm invitația de a urma exemplul celui care astăzi se află în atenția noastră.

Vom încheia cu referire la o altă problemă fierbinte a societății noastre: problema identității.

Câtă energie se cheltuiește pe tema compatibilității dintre diferitele noastre identități: românească, europeană, planetară! Iată, avem aici, în fața noastră, în carne și oase, o persoană care a articulat într-o armonie perfectă identitatea sa de cetățean al comunei Cicănești, în care s-a născut și care l-a proclamat Cetățean de Onoare; de cetățean al orașului Curtea de Argeș, unde a urmat liceul și unde locuiește acum, după un șir lung de ani în care a fost bucureștean; este Cetățean de Onoare al acestui oraș în care, de câțiva ani, editează revista lunară de cultură „Curtea de la Argeș”; de cetățean al Europei, în care zeci de universități l-au invitat și l-au omagiat, iar Academia Europaea l-a ales ca membru; de cetățean al lumii, cu savanți de pe toate continentele aplecați asupra cercetărilor sale.

„Cine sunteți?” l-a întrebat un gazetar. „Sunt un țăran argeșean dus de viață până prin Academia Română; ba și prin cea a Europei. Am obiceiul de a lucra zi-lumină (ca țăranul) și fac aproape totul în stare de joc”.

„De ce ați rămas în România?” „Pentru că nu pot trăi decât în limba română; pentru că am tălpile și genunchii înverziți de iarba Cicăneștilor și nu se ia verzeala asta oricât m-aș freca de tare cu săpun euro-global. Altfel, ca tot matematicianul, am tot umblat prin lume: cu treburi, niciodată ca să-mi caut loc de casă.”

Acesta este academicianul Gheorghe Păun, pe care acum, la ora bilanțului din pragul alegerilor prezidențiale, să-l arătăm țării și lumii, să se vadă cu cine ne mândrim.

Un savant ca la carte – Gheorghe Benga

Acad. Solomon Marcus

Internetul mi-a schimbat viața

Deși m-a prins la o vârstă destul de înaintată (67 de ani), internetul mi-a schimbat viața, randamentul muncii mele intelectuale în ultimii 22 de ani a crescut vertiginos. Un aspect interesant al acestui fapt îl constituie posibilitatea de a vizita pe oricine, fără a-i cere permisiunea și fără măcar ca el s-o știe; este vorba, desigur, nu de a pătrunde în viața personală, de familie, a cuiva, ci de a lua cunoștință de isprăvile sale profesionale, de afirmare a personalității sale creatoare.

Un act moral, de civilitate

Este natural să dorim să-i cunoaștem mai bine pe cei cu care conviețuim, să le știm realizările. Cred chiar că este un act moral, de civilitate, care ar trebui să devină o regulă a conviețuirii în era internetului, în care avem posibilitatea de a-i cunoaște pe oameni în latura lor cea mai umană, care conferă un sens vieții noastre; să acord atenție eforturilor de afirmare creatoare a celor cu care interacționez. Nu mai vorbesc de cât de mult avem de învățat din această acțiune, din greșeli și din eșecuri. În același timp, și eu mă simt obligat să mă expun public cu zestrea cultural-științifică pe care am acumulat-o și să urmăresc impactul ei, pozitiv sau negativ.

Ca membru al Academiei Române

Dar mai e și un alt aspect. Ca membru al Academiei noastre, pus frecvent în situația de a mă pronunța, direct, deschis sau prin vot secret, asupra oportunității alegerii unuia sau altuia în anumite funcții sau atribuirii anumitor titluri sau grade, cunoașterea personalității și operei unor colegi, a impactului lor uman, social, profesional devine necesară. Prin sistemul actual al globalizării cunoașterii, cercetării și monitorizării performanțelor fiecărui autor, prin facilitățile oferite de tehnologia informației și de cea comunicațională, evaluarea capătă un grad înalt de obiectivare. Nu mai e ca atunci când deciziile de alegere a cuiva într-o anumită funcție sau de atribuire a unor titluri sau grade se luau în mare măsură pe baza a două, trei opinii ale unor personalități ale domeniului.

Pot eu evalua pe cei din alte domenii?

Mai intervine un fapt, esențial. Parametrii pe care se bazează evaluarea pot fi în mare măsură controlați și de persoane din afara domeniului celui vizat, cu condiția de a fi familiarizate cu structura generală a monitorizării și evaluării internaționale, în esență aceeași pe grupe mari de direcții de cercetare. O atare situație mărește capacitatea de control care revine comunității științifice și culturale internaționale.

Atenție la Gheorghe Benga

Fără a fi medic, nu mi-e greu să-mi dau seama ce semnificație au datele pe care le găsesc pe *google* și pe *google scholar* la numele **Gheorghe Benga**. Vă voi spune ce am găsit. A devenit de câteva luni septuagenar. Are, la 17 iunie 2014, 7970 de rezultate pe *google* și 228 de rezultate pe *google scholar*. După frecvența anumitor cuvinte cheie, îți dai seama imediat că *problema care l-a preocupat cu precădere este aceea a existenței și identificării unor proteine-canal pentru apă*. După ce a fost descoperită o atare proteină, ea a fost numită *Aquaporina*. Gheorghe Benga și echipa sa au fost primii care au identificat-o, dar Premiul Nobel pentru această ispravă a mers în altă direcție.

În prima linie a frontului cercetării

Esential mi se pare faptul că profesorul Benga a intrat în competiție, încă din deceniul al optulea al secolului trecut, în prima linie a frontului de cercetare, cu articole publicate în cele mai exigente reviste, ca „Nature“ (1977), „Cell Biology International Reports“ (1982), „Journal of Membrane Biology“ (1983), „Biochemistry“ (1986). A format o echipă, un laborator, a armonizat investigarea experimentală cu cea teoretică. A alternat publicarea unor lucrări de echipă cu a altora, avându-l ca autor doar pe Gheorghe Benga; se vede clar că a simțit nevoia unei alternări a cercetării de laborator cu reflecția teoretică, de largă cuprindere. Un titlu ca *Molecular aspects of medicine* este semnificativ pentru această deschidere a sa spre diverse orizonturi. A navigat între chimie, biologie și medicină, traversându-le și

aducându-le în aceeași albie, după ce, la școală, fusese un elev de nota zece, cu prezențe repetate la diverse faze ale olimpiadelor de matematică, apoi făcuse două facultăți (Medicină, apoi Chimie, urmate de un doctorat în Biochimie). Problemele, întrebările pot fi în interiorul unei discipline, dar răspunsurile sunt de cele mai multe ori transdisciplinare. *Întreaga sa operă este o ilustrare clară a tendințelor actuale de depășire a granițelor dintre discipline, de exploatare a zonelor lor de interferență.*

Probleme de interes major

Cel mai important și nu fără legătură cu ceea ce am scris anterior este faptul că *s-a îndreptat spre probleme de interes major*, așa cum rezultă clar din acordarea unui Premiu Nobel unei descoperiri la care și el a contribuit esențial. Atunci când Peter Agre, laureatul Nobel din anul 2003, pentru o descoperire revendicată de Gheorghe Benga și echipa sa, a prezentat povestea existenței unei proteine-canal pentru apă, l-a menționat, printre primii, pe Gheorghe Benga, ale cărui articole le citase repetat. Îl cunoștea bine. Unui reporter care își declinase originea românească, îi declarase: „*Aveți în România un cercetător de mare valoare, Gheorghe Benga; aveți grijă de el!*“

Impactul cercetărilor sale

Ca o încununare a celor relatate până aici, se manifestă impactul puternic al cercetărilor sale. Câteva zeci de lucrări ale sale, publicate mai toate în reviste dintre cele mai exigente, au beneficiat de sute sau multe zeci de citări esențiale, fiecare în parte. Și un profan în ale medicinei, ca autorul acestor rânduri, înțelege ușor, parcurgând locurile care indică cine, unde, când și cum a preluat ștafeta lui Benga și a dus-o mai departe, că Benga s-a situat mereu în zone fierbinți ale cercetării, iar mesajul său a reținut atenția multora, dintre cei mai activi. Te edifica astfel nu doar prin cifre, ci în primul rând prin *calitatea citărilor*, asupra impactului operei sale. La acestea se adaugă numeroasele invitații pentru stagii în unități de cercetare sau universitare sau ca vorbitor principal la diverse întâlniri științifice.

O lucrare simbolică

Este vorba de un articol („Biochemistry“, 25, 1535–1538, 1986) de o semnificație majoră în ansamblul publicațiilor sale, scris în colaborare cu cei pe care i-a asociat la descoperirea sa principală, Octavian Popescu și Victor I. Pop, cu care demon-

strase *existența* unei proteine-canal pentru apă în membrana celulară a globulelor roșii, și Ross P. Holmes, venit la Cluj-Napoca de la Urbana-Champaign (Illinois) pentru a participa la experiența decisivă de *detectare* a acestei proteine. Deci, experiența s-a făcut la Cluj-Napoca.

O minte neastâmpărată

Din tot ceea ce am relatat până aici, recunoaștem în profesorul Benga o personalitate neastâmpărată, care s-a manifestat ca atare la toate vârstele, în toate etapele vieții sale. A simțit nevoia să învețe, să absoarbă cât mai multă știință, curiozitatea nu l-a părăsit niciun moment, a sesizat cu acuitate întrebările rămase fără răspuns.

În tradiția lui Lazăr, Barițiu și Haret

Dar a mai făcut ceva, care-l plasează în tradiția unor mari înaintași, de felul lui Gheorghe Lazăr, George Barițiu și Spiru Haret: *a avut conștiința a ceea ce trebuia început pe plan social*. Organizează, începând cu anul 1978, la Universitatea de Medicină și Farmacie din Cluj-Napoca, disciplina de biologie celulară; inițiază Laboratorul de genetică umană; formează la Cluj-Napoca o școală românească de biologie celulară și moleculară; excelează în activitatea de profesor al acestor discipline, în îndrumarea științifică a studenților, masteranzilor (medici, chimiști, psihologi), doctoranzilor; obține, pentru Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu“, fonduri de peste două milioane de dolari americani, prin contracte, granturi sau donații.

Om al timpului său

În momentul în care, în 1993, se cristalizează o nouă revoluție tehnologică, internetul, Gheorghe Benga a urmat un Curs de perfecționare în informatică medicală. Dar, încă mai devreme, a înțeles cerințele procesului de globalizare, faptul că trebuie să fie activ nu numai la el acasă, în România, ci și pe plan internațional. De publicat, o făcea de multă vreme, dar trebuia să fie și un organizator al unor întâlniri internaționale în domeniile sale de activitate. A făcut-o cu deplin succes, culminând cu marcarea, în anul 2011, a 25 de ani de la propria sa descoperire, din 1986. A fost un moment semnificativ, în care lumea științifică i-a recunoscut prioritatea.

În 2013, profesorul Benga introduce termenul de *Aquaporinologie* ca un domeniu al științelor biomedicale, un capitol de biologie celulară și moleculară, consacrat studiului integrat al proteinelor-canal pen-

tru apă, identificate cu sutele la toate viețuitoarele (bacterii, arhebacterii, plante, animale, om).

Recurența unor frustrări

Istoria ne provoacă să încercăm să explicăm repetarea exasperantă a unor nedreptăți: Victor Babeș, Alexandru Proca, Nicolae Paulescu, Gheorghe Benga (pentru a ne referi numai la câteva, primele trei fiind din primele decenii ale secolului trecut). Deși Victor Babeș publicase articolul său cu câțiva ani mai devreme decât germanul von Behring – acesta, în colaborare cu japonezul Kitasato – Premiul Nobel pentru descoperirea imunității pasive, baza seroterapiei, fusese acordat numai celor din urmă. Deși Alexandru Proca demonstrase existența mezonilor înainte de japonezul Hideki Yukawa, Premiul Nobel îl primise numai Yukawa. La fel, în cazul „*Dacă aceleași cercetări le făceam în SUA, ca româno-americieni, probabil că nu eram ignorați*“, observa Gheorghe Benga într-un interviu.

Calitatea laboratoarelor

Totuși, cred că fiecare dintre cazurile menționate trebuie discutat separat, deoarece are specificul său. În locul unei atitudini de tânguire, sugerând un destin, aș prefera o discuție lucidă. Nu mă simt capabil s-o fac în ceea ce-l privește pe prof. Benga, am parcurs cu atenție *Nobel Lecture* al lui Peter Agre *Aquaporin Water Channels* din 2003, în care apar referiri la Benga, dar neînsoțite de trimiteri bibliografice; am urmărit istoricul problemei și în versiunea Gheorghe Benga și în aceea propusă de *Ad Astra* și mărturisesc incapacitatea mea în a mă descurca între diferitele modalități ale existenței în medicină. Cum se manifestă existența efectivă a unei anumite proteine, într-un mod ce se poate valorifica practic, deoarece aici am impresia că se duce bătălia. „*Identification proved a very difficult problem [...]*”; apoi se referă la Solomon și la Benga, după care concludă: „*Nevertheless, none of the proteins were isolated, reconstituted and shown to transport water*“ (*Nobel Lecture*, 2003). Pe de altă parte, Gheorghe Benga distinge între *detectare*, *purificare* și *reconstituire*. Aici să fie nodul problemei? În lucrarea simbolică menționată (Benga et al., *Biochemistry*, 25, 1535–1538, 1986) se indică și calea de finalizare a cercetării: purificarea proteinei-canal și reconstitui-

rea ei în vezicule lipidice (liposomi). Însă România nu-i oferea profesorului Benga condițiile de laborator de care avea nevoie și nici nu i s-a permis în anii 1986–1989 deplasarea în străinătate pe 10–12 luni, cât ar fi fost nevoie pentru finalizarea cercetării.

Calitatea laboratoarelor ce-ți sunt accesibile, deci care pot valorifica o descoperire, este esențială. Și aici, se pare, Benga a fost depășit de Agre, care a purificat proteina în 1988, fără să știe rolul său de canal pentru apă, rol pe care l-a descoperit în 1992. Cronologic, Benga a avut un avans față de Agre, dar pentru finalizarea de laborator, România a fost depășită de SUA, cum era de așteptat; iar pentru Comitetul Nobel, asta a făcut diferența în favoarea lui Agre. Pentru mine, faptul că George Emil Palade a diagnosticat ca o mare greșală neacordarea Premiului Nobel lui Benga este o garanție că-l merita. În rest, ce ține de diferența de viziune, de tip de civilizație, de calitatea morală a oamenilor, sunt chestiuni care așteaptă o clarificare.

O timiditate istorică

În cartea mea *Din gândirea matematică românească* (Ed. Științifică, București, 1975) primul capitol are titlul *Din istoria unor frustrări*. Mari matematicieni români din prima jumătate a secolului trecut, ca Dimitrie Pompeiu, Simion Stoilow, Gabriel Sudan, Miron Nicolescu, au la activul lor rezultate care nu primiseră recunoașterea pe care o meritau. Am radiografiat aceste cazuri, le-am readus în atenția lumii științifice și în bună măsură, dar cu mare întârziere, rezultatele respective au intrat în circuitul specialiștilor. De unde provenea nedreptatea? Se pare că nu era suficient, în urmă cu o sută de ani, să vii tu singur cu ceva nou, dacă ești dintr-o țară fără tradiție în cercetare; trebuia să se creeze un întreg front de cercetare, care să se impună atenției. Polonezii creaseră acest front, în primele două decenii ale secolului trecut, românii încă nu. Mă refer la situația din domeniul analizei reale, al logicii matematice, al ecuațiilor cu derivate parțiale. Dar erau și alte aspecte ale problemei, pe care nu le pot discuta aici. Noi furnizăm și acum surse de frustrare și de nedreptate, prin greșeli comise în modul de valorificare a rezultatelor cercetării. O timiditate istorică a produs daune de proporții.

Există o criză a dreptului public?

*Ioan Alexandru**

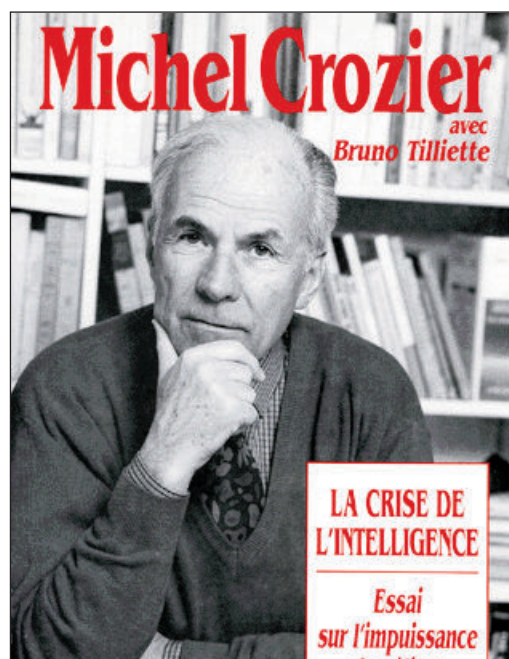
Multora le este dragă ideea lui Michel Crozier, și anume, că administrația statului ar avea nevoie mai mult de patroni, decât de legiști.¹ De altfel, acest discurs critic îl regăsim, nu de puține ori, în administrația noastră atât la centru, cât și în administrația periferică. Impresia generală este că, cel puțin în ceea ce privește serviciul public, reforma și modernizarea provoacă o oarecare reducere a rolului jucat de dreptul public în general și mai cu seamă a celui administrativ, înțeles ca entitate aparținând dreptului comun, în ansamblul mecanismelor de reglare juridică a schimbărilor sociale.

În același timp, nimeni nu poate contesta faptul că zonele din care dreptul public se retrage, nu încează să poarte amprenta elementului juridic, a dreptului în general. De fapt, ele nu sunt abandonate de dreptul public decât pentru a reveni la dreptul privat, care-și asumă rolul de drept comun.² De asemenea, este lesne de înțeles că statul și administrația sa nu se poate lipsi de resursa juridică, cu tot protestul legitim împotriva formalismului abuziv și contraproductiv al anumitor reguli și tehnici (a se vedea regulile din domeniul contabilității financiar-bancare sau al funcției publice). Avantajul reglementării riguroase a modului de desfășurare a raporturilor sociale ce apar în realizarea activităților administrative ale statului este de necontestat, deoarece, fie că este vorba de reglementarea raporturilor din interiorul administrației, fie a celor care apar în relațiile cu mediul, dreptul oferă o vastă gamă de posibilități de rezolvare. Iată de ce consider că, în cadrul reformei ce își propune întărirea capacității administrative, trebuie să fie pusă la punct o nouă politică în ceea ce privește rolul și funcțiile dreptului. Acest lucru, după părerea mea se poate face, nu sub forma unui program conceput și servit de sus, ci ca o construcție empirică, amenajată în funcție de realitatea și problemele concrete ale vieții administrative a statului.

De altfel, se pare că agenții economici și, în parte, și cei administrativi, care se implică în reformă, au devenit foarte sensibili la elaborarea textului juridic. Acest lucru, deoarece modernizarea presupune crearea unui mediu juridic relativ constant, în care

este garantată o anumită siguranță din punct de vedere juridic (a se vedea aspirația managerilor spre un mediu de afaceri îmbunătățit și constant) și în care ești apărat împotriva unor practici juridice, care rezultă din comportamente imprevizibile și fluctuante, cum sunt acelea ale unui serviciu de control financiar, care descoperă surprinzător calitățile și aplicabilitatea unor reguli învechite, apreciate, de regulă, ca desuete sau inutilizabile în alt context decât cel care le-a dat naștere. Redescoperirea unor asemenea reguli, având drept efect material paralizarea unui serviciu, nu pot decât să crească sentimentul de nesiguranță juridică, mai ales dacă, până la acest moment, aceleași dispoziții devenite litigioase, fuseseră considerate și de către utilizatori și de către prestatorii de servicii, ca fiind învechite și ieșite practic din uz, deci caduce.

În condițiile în care au fost adoptate mii de legi și mii de ordonanțe și în condițiile în care zeci și zeci de acte normative au suferit extrem de multe modificări, se pare că reforma și modernizarea administrației statului ar trebui să pună mai mult accentul pe codificare. Începutul făcut în această direcție este extrem de util, deși părerile sunt împărțite, dar nu ne putem explica de ce nu se promovează în Parlament, Codul de procedură administrativă și Codul Admi-

*Prof. univ., decan de onoare, fondator al Facultății de Administrație Publică, SNSPA

nistrativ, care, potrivit programului de guvernare, trebuiau adoptate încă din 2001, dar care, din păcate, au rămas în stadiul de proiect pe masa de lucru a ministerului de resort. Atât doctrinari, cât și practicieni din administrația publică agreează codificarea, sperând într-o asanare a legislației din diverse domenii și obținerea unei igiene juridice, care să genereze apoi o reducere a câmpului interpretărilor și, implicit, a unei însușiri abuzive a anumitor norme juridice.

În acest fel s-ar restabili funcția reguloare a dreptului, inclusiv în relațiile dintre autoritățile și serviciile administrative.

În condițiile specifice țării noastre efortul de asimilare a *aquis*-ului comunitar, reforma și modernizarea administrației nu au generat o diminuare a volumului de acte normative ci, dimpotrivă, o creștere a densității juridice a sistemului administrativ. În aceste condiții, logica managerială a trebuit să se obișnuiască cu starea de fapt, cu miturile și mentalitățile juridice caracteristice lumii noastre administrative. De altfel, la noi ca și în alte țări, se poate semna un adevărat paradox al reformei și modernizării administrației publice. Politica de reformă și modernizare a administrației, întreaga „revoluție a randamentului” își extrage, în mod evident, resursele din ideile liberale, ce proslăvesc *piața*, înscriindu-se în promovarea așa-zisei *culturi de întreprindere*, dar care, pentru a fi funcțională, va trebui să recurgă la drept, adică să se înscrie în cadrul unor norme și principii cărora dreptul administrativ le-a conferit un fel de statut mitic. După cum lesne se poate constata, valorile pe care se construiește reforma și modernizarea administrației nu mai sunt cele consacrate până nu demult și care au fost permanentizate, în special de dreptul administrativ.

În dreptul administrativ în general, în dreptul serviciului public în special, pe care îl impune și-l face să funcționeze politica de modernizare prin reformă, nu vom descoperi numai norme, care constituie restricții sau avantaje, ci un întreg ansamblu organizat de credințe colective care se constituie ca un fel de fundament al unei construcții imaginare a administrației viitoare.³

Dezvoltarea practicilor manageriale, tipice economiei de piață, ar fi putut sau poate ar fi trebuit să reducă semnificativ zona structurată prin drept a serviciului public, a administrației în general, dar cu toate transformările preconizate și unele chiar realizate, ele continuă să-și extragă legitimitatea din ordinea juridică și încă se sprijină pe norme și com-

portamente nu tocmai favorabile sau promovate de managementul public.⁴

De asemenea, nu este lipsită de importanță constatarea, general acceptată, și rezultată din rapoartele ANFP, potrivit căreia autoritățile administrative și serviciile publice din administrație reclamă, mai degrabă, un deficit de juriști și nu de manageri, în timp ce ele își fixează drept obiectiv al reformei introducerea unor tehnici și a unei culturi juridico-administrative extrem de deficitare în peisajul administrativ actual.

Având în vedere natura activităților desfășurate de funcționarii publici, precum și preponderența specializărilor tehnice, apreciem că este necesară stabilirea unui echilibru între profesiile menționate anterior, prin atragerea juriștilor, economiștilor, statisticienilor, sociologilor și a altor specialiști, în scopul realizării competențelor generale și/sau specifice stabilite de lege pentru autoritățile și instituțiile publice.

În sfârșit, trebuie să ameliorăm sau chiar să încercăm să eliminăm opoziția, spontan practică între jurist sau economist și manager, deoarece nu este vorba decât de personaje ale unei realități unice, iar punerea în valoare a managerului întreprinderii sau serviciului public, merge în același sens cu reabilitarea rolului juristului și economistului în administrație.

Întrebarea care se pune de multe ori este aceea dacă rentabilizarea serviciului public este un proces care excede domeniul dreptului public așa cum susțin adepții statului minimal sau contractualist, punând astfel în discuție utilitatea dreptului public. Răspunsul presupune un comentariu mai larg.

Una dintre cele mai mari paradigme ale sistemului nostru juridic, puternic influențat de cultura politico-juridică franceză, este această diviziune: drept public și drept privat. Indiferent prin ce forme, politicile de reformă a administrației se lovesc de acest binom, invocându-se de cele mai multe ori un clivaj între cele două secțiuni ale sistemului nostru juridic. Actorii reformei concrete utilizează eficient această bipolaritate a ordinii juridice, cu atât mai mult cu cât regulile jocului în procesul de modernizare și reformă sunt încă imprecise, dacă nu absente, ele schimbându-se uneori după bunul plac al subiecților, care le folosesc și în funcție de percepțiile în privința dreptului pe care aceștia le au și unde se amestecă cu niște date juridice verificabile din punct de vedere empiric și presupuneri aparținând zonei convingerilor ideologice.

Problema care se pune, este aceea de a ști dacă, sau până unde, managementul public poate fi conceput într-un cadru oferit de dreptul public, în condițiile în care actorii reali ai reformei trimit mesaje, mai mult sau mai puțin directe, prin care apreciază dreptul public ca fiind cel mai rigid cadru juridic compus din norme juridice desuete, care împiedică orice conducere de tip modern, managerial. Așadar, este criticat, nu dreptul în general, ci dreptul public și, în special, dreptul administrativ.

Reținând asemenea opinii critice, nu trebuie să descalificăm *de plano* și *a priori* dreptul public. Astfel de opinii nu au apărut întâmplător, ci datorită comportamentului birocratic, manifestat în unele sectoare ale administrației publice alergice la o reformă, astfel cum aceasta este concepută de o literatură oficială politică, juridică sau infra-juridică. De altfel, asemenea comportamente găsesc un suport în dreptul public prin faptul că, într-o oarecare măsură, el favorizează permanentizarea unor poziții privilegiate pe care unii se tem că le-ar putea pierde. Cu toate acestea, nu trebuie să ne lăsăm păcăliți de acest discurs, clar ideologic, prin care se învinovățește dreptul public de toate relele din societate, iar reforma administrației trebuie să se bazeze pe drept, nu să-l critice, cu condiția de a stabili măsura exactă și nu inutil exacerbată a funcției juridice, în cadrul autorităților și serviciilor publice din administrație.

Se știe că atenția acordată unei mai mari eficacități a serviciului public oferă colectivităților publice, de toate categoriile, tentația excederii domeniului dreptului public. Această tendință pare a fi necesară și firească față de faptul că reproșurile și criticile făcute de către manageri asupra modului de organizare și funcționare a instituțiilor și întreprinderilor statului se sprijină pe calitățile dreptului privat. Astăzi, poate mai mult decât în trecut, ne întrebăm dacă protecția juridică a celor două domenii, public și privat, are același rol pe care l-a avut mereu și dacă această bipolaritate a ordinii juridice mai trebuie sau mai poate fi menționată, în condițiile în care întregul spațiu juridic se află în plină restructurare. Realitățile confirmă că linia de demarcație între dreptul public și cel privat devine, uneori, de nerecunoscut, nu fiindcă divizarea nu ar mai fi de actualitate, ci pentru că apar persoane juridice noi, care încurcă diviziunea public-privat prin rapiditatea modificărilor structurale, introducând astfel, un element de nesiguranță și aleatoriu în construcții juridice, în care erau conservate unele certitudini. Difi-

cultatea descrierii acestui fenomen de recompunere a teritoriului juridic constă în proliferarea fără precedent a unor forme juridice noi⁵, extrem de variate. La temelia motivării acestei stări de fapt stă impresia că dreptul public ar fi ocupat abuziv un teritoriu care aparține raționalității dreptului privat și, prin urmare, se cultivă ideea declinului dreptului administrativ, deși, după cum știm, aceasta este ramura de drept specifică pregătirii, aplicării și asigurării realizării politicilor publice. Într-adevăr, realitatea confirmă, cel puțin în parte, tendința de reducere a teritoriului asupra căruia dreptul public al administrației pusese stăpânire. Ne dăm mai bine seama de amploarea acestei tendințe, dacă ne reamintim că, la origine, autonomia dreptului administrativ se manifesta împotriva raționalității comerciale și că particularitatea acestuia consta tocmai în structurarea universului juridic administrativ în jurul unor valori proprii, ireductibile față de valorile economiei de piață.

Perspectiva clasică asupra administrației, din punct de vedere al dreptului, era aceea a unei zone de activități publice, care nu se supune regulilor randamentului, ale eficienței și profitului. Într-adevăr, putem afirma, fără teama de a greși, că serviciul public poate fi descris ca fiind orice activitate, pe care puterea publică o consideră ca prezentând un interes general suficient, pentru ca respectiva activitate să fie asigurată direct sau indirect, de către colectivitatea publică și care nu trebuie să fie guvernată de inițiativa și legile economiei de piață liberă.⁶

Vedem cu toții că ceea ce caracterizează epoca în care trăim este o fortificare a logicii comerciale până la punctul în care dreptul o obligă să funcționeze în mod diferit. În același timp, modificarea și multiplicarea formelor juridice de care aminteam mai sus, s-ar părea că dă legitimitate unei tendințe de depreciere sau banalizare a gestiunii publice, mai ales din partea celor care laudă virtuțile managementului, ca și cum ar fi soluția miraculoasă, panaceul universal regăsit.

Pentru a înțelege cum perspectiva managerială, a cărei esență constă în supralicitarea pieței și a eficienței, influențează și chiar determină în profunzime expresia juridică a administrației, vom lua unele exemple sugestive. Mai întâi, putem remarca atitudinea surprinzătoare a statului de a se face plăcut acceptat, și chiar agreat, precum și efortul acestuia de a-și schimba imaginea, folosind noi modalități de comunicare, îmbunătățind limbajul comercial până la dimensiunea sa publicitară. Astfel, succesul

unora din noile forme, cum ar fi „parteneriatul public-privat“ demonstrează că această strategie nu este inutilă. Trebuie spus, însă, că nu toate formele juridice pe care le ia această strategie a „seducției“ aparțin dreptului privat. Dorința statului de a plăcea, de a fi agreat, îl obligă tot mai frecvent să se elibereze de propria identitate, mult prea marcată de dreptul public.

Remarcăm, de asemenea, supunerea instituțiilor și serviciilor publice, regulilor dreptului concurenței, legislația în materie impunând acestora, cel puțin în privința prețurilor, achizițiilor, libera concurență. De altfel, serviciile publice, cele industriale și cele comerciale, nu se mai supun decât în parte normelor de drept public. Toate activitățile de producție, distribuție și de prestări servicii ale persoanelor juridice publice trebuie supuse dreptului privat, deoarece, în fapt, ele prezintă toate caracteristicile unei activități de administrare privată asimilate cu acelea ale agenților economici privați. Asistăm, deci, la un fenomen de pătrundere a logicii economiei de piață în domeniul politicilor publice. De aceea, nu trebuie să asimilăm orice activitate de serviciu public cu o piață, numai pentru că există un ofertant și un client. Împrejurarea că dreptul concurențial domină exercitarea efectivă a activităților publice de producere, distribuție și de servicii, nu schimbă natura juridică a deciziilor privind modul de administrare a serviciilor publice, care rămân, în principal, expresia unei abordări juridice ce ține de dreptul public

În Europa, impresia existenței unei crize a dreptului public este accentuată și de influențele dreptului comunitar asupra partajului public-privat, deoarece modelul partajului public-privat specific ordinii juridice franceze, pe care și noi, alături de alte state, l-am preluat, nu se regăsește în dreptul comunitar și nu-și poate găsi explicația decât în cadrul istoriei particulare a construirii statului francez, istorie pe care Europa dreptului comunitar nu are nici un motiv să și-o asume. Interesele și idealurile pe care Europa le servește în zilele noastre nu sunt deloc compatibile cu acea „regalitate“ a dreptului administrativ,⁷ de care statul a știut să profite pentru a-și afirma propria sa „regalitate“, supunându-se principiului dreptului, dar păstrând controlul asupra acestui drept, l-a transformat într-un instrument în mână sa.⁸ Idealurile și interesele a căror apărare va fi asigurată de Europa, nu prea pot să fie servite de un model juridic, care dă prioritate normelor juridice de drept public și scoate statul în

afara normei de drept comun, absolvindu-l de o serie de răspunderi.

Spre deosebire de acest model, dreptul comunitar își are izvoarele într-un mod opus de partajare a rolurilor sociale, în care promovarea întreprinderii private și a principiilor pieței presupune o reducere semnificativă a funcțiilor administrative și a dreptului public care stă la baza acestora. Conceput de la început spre a permite construirea unei piețe comune⁹, dreptul Europei sistematizează un ansamblu de convingeri legate de liberalismul economic, cum ar fi normele gândite pentru a garanta deplina libertate în desfășurarea operațiunilor economice. Iată de ce, odată cu apariția dreptului comunitar, se pune problema regimului juridic al schimburilor economice, materie în care nu există încă o concordanță între practica și credințele conservate în sistemele juridice, caracterizate de partajul public-privat și ideile promovate în aranjamentele comunitare care promovează libera concurență între întreprinderile private.

Această problemă a frontierei dintre dreptul public și dreptul privat, care este specifică și ordinii noastre juridice, nu se pune doar din punct de vedere economic, ci și pe plan politic. Liberalismul comunitar nu se prea potrivește cu un Stat a cărui suprafață socială este sistematic mărită cu ajutorul unor categorii și instituții juridice care țin de dreptul public, mai exact de dreptul administrativ.

Odată cu introducerea conceptelor de interes general, ordine publică și putere publică, Statul nu dispune doar de niște concepte, ci și de pârghiile necesare reglementării pe cale administrativă a raporturilor sociale.

Între acest tip de pârghii și cele ale dreptului comunitar nu se prea poate face o articulare, fără a exista tensiuni. Conceptul juridic european dă o mai mică importanță sectorului public și tinde să se impună prin măsuri, cum ar fi cele destinate să limiteze zona, care, tradițional, este cuprinsă în administrația publică sau măsuri care constau în surprinderea anumitor reguli de funcționare, caracteristice serviciilor publice și sectorului public, în general. În acest mod, se poate produce, într-un anumit fel, o asimilare juridică între public și privat, care treptat sunt supuse aceluiași norme și reglementări. Spre exemplu, normele juridice care reglementau accesul la funcția publică stabileau că au vocație pentru acestea doar cetățenii români, dar acest lucru contravenea principiului liberei circulații impus prin tratatul de la Roma. Jurisprudența Curții Europene

de Justiție a dat noțiunii de administrație publică un conținut restrictiv, pentru a permite ocuparea funcțiilor publice și de alți cetățeni ai statelor membre ale Uniunii Europene. Pentru a corela norma internă cu spiritul și normele Uniunii Europene a fost necesară modificarea normei juridice, în sensul de a se permite accesul în funcții publice în administrația românească și pentru cetățenii străini, în condițiile legii.

Trebuie să mai observăm ceva și anume că observațiile critice asupra dreptului public, și mai cu seamă cele cu privire la capacitatea administrativă a statului, se întemeiază pe argumentele dreptului privat, negându-se de fapt dreptul administrativ. În primul rând ar trebui să amintim că nu adepții statului minimal sau ai managementului au declanșat critica administrației publice și a dreptului său, ci teoreticienii ai dreptului și științelor administrative, care și-au pus problema dacă nu cumva reforma administrației poate reuși doar cu condiția negării dreptului administrativ, considerat ca derivat al dreptului comun.¹⁰

De altfel, doctrina nu este nouă, dar transformările care au loc în activitatea publică o readuc în plină actualitate. Critica este extrem de categorică, negând dreptului administrativ chiar și calitatea de a fi o ramură de drept, iar argumentarea este mai veche, provenind din tezele lui F.A. Mayek cu privire la cele două modele de reglare socială¹¹: unul care se fundamentează pe dreptul propriu-zis „*nomos*“, celălalt pe legea dată de legiuitor sau de stat „*thesis*“. Analiza diacronică ne permite să observăm că în zilele noastre s-a accentuat contrastul între aceste două experiențe ale elementului juridic.

În primul caz, pe care îl regăsim în experiența țărilor anglo-saxone, noțiunea de drept exprimă un sistem de reguli prin care societatea civilă își asigură propria reglare, în exteriorul statului și, uneori, împotriva lui, astfel că, dreptul constituie ansamblul de norme pe care societatea și le autoaplică spre a ține la distanță puterea politică iar, în caz de litigiu, cel care are misiunea de a avea ultimul cuvânt este judecătorul. Modul normal de colaborare dintre societatea civilă și stat este convențional.

În cel de-al doilea caz, al concepției franceze, preluate printre alții și de noi, reglarea socială nu provine din dreptul civil, ci se sprijină cu precădere pe „drept“ care constituie politica statului. Așadar, se așază în mod abuziv în spatele aceluiași cuvânt „drept“, pe de-o parte, reguli care sunt, de fapt, expresia derivată a dreptului privat iar, pe de altă

parte, norme ce exprimă voința exclusiv unilaterală a statului, în raport cu societatea civilă, sub motivația interesului general. Acesta este, de fapt, dreptul administrativ. Din punct de vedere al liberalismului pur, însăși ideea existenței unui drept public constituie un simptom de corupere a dreptului, semnul că elementul juridic este invadat de valori care-i sunt străine, dacă nu chiar opuse.¹²

În acest mod, practic, se operează o socializare sau chiar o etatizare a raporturilor sociale. Coagulată în jurul conceptelor de putere publică, de serviciu public și de interes general, se apreciază că, prin dreptul administrativ se sprijină, de fapt, dominația socială a statului deprecindu-se astfel conceptul de societate civilă. Așadar, în loc de a o considera pe aceasta ca loc de exprimare naturală a intereselor particulare, dreptul administrativ sugerează existența unui spațiu plin de contradicții. Pe de altă parte, doctrina juridică administrativistă apreciază că, în condițiile unei societăți fărămișate, incapabilă să-și asigure unitatea, dreptul administrativ oferă mitul interesului general, ca soluție de rezolvare a litigiilor.¹³ Supunând dreptului administrativ organizarea și funcționarea unor instituții, întreprinderi și servicii publice, spre a le face să iasă din domeniul de reglementare a unei logici de piață, deși acestea, prin specificul activității, ar trebui în mod natural să țină de aceasta, statul sfârșește prin a pune sub semnul întrebării propria-i existență. Datorită acestui lucru putem explica profundele perturbații apărute sub impactul ireversibil al schimbărilor industriale și acela al științelor organizării și al managementului care constituie corolarul acestora, precum și apariția îndoielilor cu privire la viabilitatea unor principii și concepte fundamentale ale dreptului public, cum ar fi: funcția publică, serviciu public, interes general ș.a., concepte transformate în pârgii amenințătoare la dispoziția statului și administrației sale. Se mai susține că acest partaj sugerează, de fapt, două ordini juridice, ca și cum n-ar trebui să vedem în dreptul public și privat cele două aspecte ale aceleiași ordini, ci o nouă logică de partajare, care opune ceea ce ar fi un *drept fals*, care ar fi dreptul public și care ar ține mai puțin de elementul juridic, și mai mult de puterea politică, față de *dreptul adevărat*, care ar fi dreptul privat, unicul pe care societatea civilă îl acceptă și îl utilizează pentru a se organiza și auto-apăra.

Așadar, este la modă un discurs ce stigmatizează dreptul public până la negare.

Oare chiar așa să fie? Pentru a încerca să răspundem va trebui să aflăm dacă, într-adevăr, de vină pentru toate este ordinea juridică existentă. Până una alta, fondate sau nu, aceste critici produc consecințe deosebit de importante. Va trebui, mai întâi, să remarcăm faptul că respingerea dreptului public pleacă, de cele mai multe ori, de la o reprezentare deformată și care îngroașă prea mult deficiențele sistemului juridic ce separă dreptul în public și privat. Va trebui să fim mai atenți cu aceste critici, nu atât pentru a apăra dreptul public și în special dreptul administrativ, cât mai ales pentru a sublinia riscurile unei critici exagerate a funcției dreptului în instituțiile și serviciile administrative, atunci când se fundamentează, în principal, pe prejudecăți, norme și clișee, pe care observarea directă și corectă a faptelor juridice ne obligă să nu le luăm în considerare.

Evaluând observațiile rezultate dintr-o cercetare empirică am constatat, de principiu, că în realitate, actuala negare, din perspectiva managerilor, a dreptului public, reflectă, în cea mai mare parte, o percepție incorectă și deformată a ordinii juridice. Propunem și această ipoteză, susținând-o cu două categorii de argumente complementare, și anume: dacă este adevărat ce am mai afirmat, și anume, că trebuie să evităm să exagerăm neajunsurile partajului între dreptul public și cel privat este necesar și să nu ne amăgim în privința capacităților dreptului public de a răspunde întotdeauna satisfăcător cerințelor performanței și randamentului în sectorul public.

În ceea ce privește exagerarea și dramatizarea partajării dreptului în public și privat este de observat că, această critică se bazează pe o dublă condiție și anume, mai întâi, să nu lase deoparte nimic din caracterul foarte relativ al diviziunii ordinii juridice, iar, apoi, să nu încerce să impună ca indiscutabilă chestiunea demarcației între cele două domenii, care în realitate este discutabilă. Așadar, critica formulată la adresa unor norme juridice de drept public se întemeiază pe o opoziție (public-privat), despre care se face prea mult caz. Această exagerare conferă dreptului aplicabil transformărilor administrative o autonomie față de dreptul zis comun și care este în mod vădit supralicitată, ca și cum ar fi vorba de un univers total diferit și care ar fi format din noțiuni și concepte absolut originale cu alte rațiuni de a fi. În esență, asistăm astfel, la o mistificare prin reconstrucția deformată a universului juridic, care se fundamentează, de fapt, pe separarea între stat și societatea civilă, schemă care în drept își găsește o for-

malizare în ceea ce există deja: două zone, două tipuri de drept, două aparate jurisdicționale.

Critica dreptului public se bazează, așadar, pe o adeziune de principiu față de valorile reale sau presupuse ale dreptului privat, preamărind caracteristicile dreptului civil și de care, în parte, dreptul public este lipsit prin propria sa natură, și anume: flexibilitatea (în opoziție cu rigiditatea); consensualitatea contractului devenit legea părților (în opoziție cu unilateralitatea normei juridice și a actului administrativ), iar, pe cale de consecință, autoreglarea juridică a societății civile prin intermediul contractelor și nu prin reglementarea birocratică definită de un centru de putere în numele interesului general. Acest tip de argumentare ce se bazează pe sesizarea persuasivă și exagerarea unor contraste, nu este tocmai conformă realităților, deoarece, de multă vreme, nu mai există în stare pură, nici drept privat și nici drept public, ele influențându-se și suprapunându-se reciproc.

Acum aproape trei decenii, F. Edwald a demonstrat că dreptul civil a fost contaminat de dreptul public, urmând soarta statului-providență, atunci când modelul inițial al contractului (în care indivizi liberi și egali între ei se înțeleg în privința unui obiect) nu a rezistat tendinței generale de socializare a dreptului (aparitia dreptului social sau asiguratoriu). Înlocuind principiul contractului, acest proces a generat, alături de alți factori, transformarea din interior a categoriilor de proprietate sau responsabilitate.¹⁴

Același tip de raționament ar putea fi făcut și pentru dreptul public, și anume, mișcarea spre privatizare, care contribuie la actuala sa transformare, nu trebuie să ne facă să uităm că acesta s-a constituit pe temelia dreptului privat și că, de fapt, nici nu s-a emancipat total, datorând acestuia o serie de noțiuni, concepte și principii fundamentale. În acest sens, C. Eisenmann sublinia că raporturile sociale în care se află angajată administrația statului, n-au fost reglementate niciodată de un drept special „separat“ și că, de multă vreme, aceste raporturi sunt supuse, în parte, normelor de drept zis drept comun (adică acela al comerțului și al industriei) și în parte supuse unei părți a unui drept special (acela al puterii publice). Nu putem pretinde că una ar fi regula și cealaltă excepția. În ceea ce privește criteriul de partajare între cele două tipuri de drept, C. Eisenmann propune ideea, după el necesară și suficientă, a „asemănării“: nu există o aplicare a unui drept special și a unui judecător special decât

atâta vreme cât activitățile publice se îndepărtează de modelul oferit de domeniul relațiilor private.¹⁵ Putem spune, deci, că dreptul privat a fost întotdeauna preferat în funcționarea administrației statului și că dreptul administrativ, în special, are trăsăturile unui hibrid, care amestecă în proporții diferite (în funcție de țară și de epocă) norme de drept public cu norme de drept privat. Dreptul public, sau politic, cum mai poate fi numit, nu a fost impus niciodată decât în singura situație, în care el era absolut necesar pentru îndeplinirea unor funcții ale administrației statului. René Champs arăta că dreptul administrativ, spre exemplu, are o identitate hibridă și astfel, el contribuie la permanentizarea unui spațiu public deschis cu scopul servirii colectivității.¹⁶

În condițiile în care invocarea obsesivă a randamentului riscă să devină ideologie, este momentul ca prin dreptul public să se reamintească decidenților publici cerințele justificate și profund umane ale unor alte valori în afară de cele invocate de ideologia managementului: preț, randament, eficiență.

Este, însă, foarte adevărat că se impune de urgență adaptarea dreptului public și mai cu seamă a celui administrativ la necesitățile creșterii capacității, a randamentului administrației publice.

Principalul argument al contestărilor dreptului public este acela al obtuzității acestuia în fața cerințelor specifice ale lumii economiei și afacerilor susținându-se astfel necesitatea promovării unui alt tip de reglementare a acțiunii publice care să se întemeieze pe dreptul privat. Fără să respingem *de plano* aceste critici, care în parte sunt confirmate și de propriile noastre observații, trebuie să arătăm, însă, că anumite reprezentări în privința dreptului public la care aderă unii practicieni și teoreticieni ai reformei administrative sunt nepotrivite față de realitatea complexă a materialului juridic. Astfel, în unele cazuri, legătura ce se face între norma juridică și performanță este artificială, sau cel puțin nepotrivită, în condițiile în care nu putem să pretindem transformarea performanței în normă juridică. Pentru jurist, performanța nu semnifică altceva decât comportamentul ireproșabil, din punct de vedere juridic, al instituțiilor publice, iar dreptul acestuia este considerat un adevărat aparat de măsură a modului de funcționare a administrației și a serviciilor publice. Însă, așa după cum am mai afirmat și în alte lucrări¹⁷, acest control de legalitate nu face altceva decât să măsoare devierile sau abaterile de la regula

prestabilită, cuprinsă într-o ordine juridică determinată, generată de probleme specifice, în care performanța este stabilită potrivit unor principii și reguli care nu își au sorginea în lumea dreptului, ci în lumea economiei de piață liberă.

Juristul trebuie să accepte că, odată cu reforma administrației statului, apare impetuos ideea de performanță, de randament, care până acum nu intra în preocupările acesteia. Să explicăm: dreptul administrativ, principala ramură a dreptului public, s-a constituit într-o epocă în care administrațiile nu-și puneau problema propriilor performanțe, deoarece nimeni nu le obliga să o facă, iar în acest sens, dreptul nu impunea vreo exigență, astfel că semnificația unei „bune administrații“ era aceea ca gestiunea publică să respecte regula. Abia prin anii ‘80 au apărut în Occidentul democratic norme care cuprind problematica administrării eficiente și performante pe care dorim și noi să o impunem, astăzi, după trei decenii și mai bine.¹⁸

Problema care se pune este aceea dacă această schimbare de standard al performanței are loc împotriva dreptului public și dacă impune „depublicizarea“ normelor juridice aplicabile raporturilor sociale, în care administrația publică este implicată.

Răspunsul impune prudență deoarece, deși sunt, după cum am văzut, tendințe vizibile de ieșire de sub tutela dreptului public, în realitate, aceste ten-

dințe nu sunt altceva decât niște semnale în favoarea integrării în plan juridic a restricțiilor impuse prin reforma modului de organizare, funcționare și control al serviciilor publice. În realitate, și la noi, după revoluție, întregul proces de democratizare și modernizare a societății a generat și impune în continuare o adaptare și chiar subordonare a întregului sistem juridic la legile economice. Dreptul administrativ care, pe drept cuvânt, este considerat ca un drept fundamentat politic, are cele mai mari resurse de a servi necesitățile unei administrații, care se vrea performantă. Așadar, lupta pentru a obține randamentul se înscrie, chiar și în dreptul public, care poate să-i asigure o modalitate de identitate juridică.

Reformele în curs sunt considerate, de o parte a subiecților, ca fiind timide, apreciindu-se că însuși principiul inalienabilității domeniului public compromite o administrație economică, eficientă a acestuia. Totuși, permițând investițiile private asupra unor active domeniiale, interzise până nu demult, legiuitorul demonstrează că în sistemul de partaj juridic al rolurilor sociale, care este generat de diviziunea drept privat/drept public, primul (dreptul privat) nu mai este singurul investit cu calități juridice impuse de logica randamentului.

Iată, deci, că oricât de timizi sunt pașii făcuți, legislația și instituționalizarea ne relevă, deja, faptul că dreptul public poate servi o abordare economică a funcției administrative. Practic, în multe domenii, începe să se treacă de la un control de conformitate (ce se referă exclusiv la niște norme juridice), la un control al gestiunii, ce vizează obiective cuantificabile și standarde de calitate, așadar, un control de eficacitate.

Este edificator să observăm că, deși timid, acest criteriu al eficacității devine un instrument intelectual, pe care îl folosește chiar și justiția în litigiile de contencios administrativ sau în cazurile de exproprieri, spre exemplu. Cu toate acestea, realitățile confirmă că acest criteriu nu funcționează încă în sectoarele educației naționale și sănătății publice. Oricum, nu se mai poate contesta că valorile lumii economiei de piață au pătruns în lumea dreptului.

Concluzionând, am putea spune că reforma statului și a administrației sale nu poate neglija dreptul, preexistent acesteia, chiar și atunci când acesta nu este întotdeauna receptiv la schimbare, mai ales că, treptat, dreptul public tradițional deja nu mai este ce era, nici în formele sale, care au devenit mai flexibile și mai bazate pe consens, nici în esența sa, devenită mai economică, mai managerială.

Note

¹ J. Caillosse, *Le manager entre dénégation et dramatisation du droit*, în *Réflexions sur l'enseignement actuel du droit administratif*, PUG, Grenoble, 1995, pp. 63–92.

² Y. Gandemenit, *L'entreprise publique à l'épreuve du droit public*, în *L'Unité du droit*, Mélanges Drago, Economica, Paris, 1996, pp. 259–271.

³ J. Caillosse, J. Hardy, *Droit et modernisation administrative*. La Documentation française, Paris, 2000, p. 29.

⁴ J. Hardy, *Le service public en question, Politiques et management public*, vol. 14, no. 3, septembrie 1996, pp. 45–66.

⁵ J. Caillosse, J. Hardy, *op. cit.*, p. 32.

⁶ M. Combarnous, *L'approche juridique du service public*, Comunicare la Colocviul de la Rouen, mai 1990.

⁷ Formula aparține lui P. Legendre, *Trésor historique de l'État en France*, Fayard, 1992.

⁸ J. Caillosse, J. Hardy, *op. cit.*, p. 36.

⁹ J.P. Jacque, *Le rôle du droit dans l'intégration européenne*, în „Philosophie politique“ nr. 1/1991.

¹⁰ Un studiu colectiv asupra temei a fost propus de F. Dubois, M. Engueleguele, G. Lefebvre și M. Loïsele sub titlul *La contestation du droit administratif dans le champ intellectuel et politique*, PUF, Paris, 1993.

¹¹ *Droit, législation et liberté*, vol. 1, „Regles et ordre“, PUF, Paris, 1980.

¹² J. Caillosse, *op. cit.*, p. 38.

¹³ L. Cohen-Tanugi, *Le droit sans l'État. Sur la démocratie en France et en Amérique*. PUF, Paris, 1985; M. Crozier, *État modest, État moderne. Stratégies pour un autre changement*, Fayard, Paris, 1987.

¹⁴ F. Edwald, *L'État providence*, Grasset, Paris, 1986.

¹⁵ C. Eisenmann, *Cours de droit administratif*, „Le droit applicable à l'administration“, LGDJ, Paris, vol. 1, p. 529 și urm.

¹⁶ R. Champs, *Le service public et la puissance publique*, RDP, 1968, p. 235 și urm.

¹⁷ I. Alexandru, *Administrația publică – Teorii, realități, perspective*, ediția a III-a revăzută și adăugită, Ed. Lumina-Lex, București, 2003, p. 491 și urm.

¹⁸ J. Caillosse, *Le droit administratif contre la performance publique?*, în *Actualité juridique, droit administratif*, 1991, p. 195 și urm.; J. Leca și J. C. Thoenig, *Evaluer pour gouverner autrement*, „Le Monde“, dec. 1997.

Horia Scutaru-Ungureanu (1943–2014)

Acad. Ionel-Valentin Vlad
Președintele Academiei Române

Horia Scutaru-Ungureanu – Academicianul, Colegul, Prietenul, Omul ales – a plecat dintre noi, la puțin timp după ce a împlinit 71 de ani. Cu inima strânsă și cu tristețea că nu ne vom mai întâlni, nu vom mai lucra împreună, nu vom mai discuta despre atâtea momente din viață străbătute împreună, voi spune că atât IFA, cât și Academia Română suferă o mare pierdere.

Cercetarea românească în fizică îl recunoaște ca personalitate marcantă a generației sale, drept un mare creator în fizica teoretică.

Activitatea sa științifică s-a desfășurat în câteva domenii importante ale fizicii teoretice: fundamentele mecanicii cuantice, sistemele cuantice deschise, teoria sistemelor cu simetrii dinamice, teoria nucleului atomic și teoria particulelor elementare, teoria cuantică a informației și optică cuantică.

Acad. Horia Scutaru-Ungureanu a adus contribuții valoroase în literatura de specialitate menționându-se „stări coerente generalizate în sensul lui Scutaru” sau despre „sisteme covariante în sensul lui Scutaru”. Are prioritate în introducerea conceptului de entropie clasică a unei stări cuantice, ca și în stabilirea dualității între simbolurile covariante și contravariante definite cu ajutorul „stărilor coerente Scutaru”. A introdus un nou tip de relații de incertitudine, folosind funcția generatoare a entropiei, a reușit să demonstreze faptul că stările coerente sunt stările cele mai strict localizate în spațiul fazelor și multe altele. A obținut o margine inferioară pentru informația mutuală a unui canal de comunicare cuantic.

Aceste rezultate au fost recunoscute atât de colegii săi din țară și din străinătate, cât și de marii profesori Șerban Țițeica, Aretin Corciovei, Radu Grigorovici și alții. O urmare importantă a fost alegerea lui Horia Scutaru ca membru corespondent (23 martie 1993) și apoi membru titular (7 februarie 1995) al Academiei Române. Academicianul Radu Grigorovici l-a desemnat succesor la conducerea Secției

de științe fizice la scurt timp, în 1996, iar membrii secției l-au votat pentru această poziție pentru câteva mandate.

Am colaborat mult cu Horia în IFA și în Academia Română. Am fost admiși în IFA în același an, 1966. Ne întâlneam la Biblioteca IFA, la seminarii și aveam discuții interesante, în care veneam cu abordări diferite, potrivit formației și activităților noastre (el în Secția de fizică teoretică – cea mai reputată secție din IFA, eu în Laboratorul de metode optice în fizica nucleară, apoi în Secția de laseri a profesorului Ion Agârbiceanu).

După anul 1990 am fost mereu de aceeași parte, atât în opinii, cât și în fapte. Am colaborat mult în Comisia de Fizică a Ministerului Cercetării (alături și de acad. Aurel Săndulescu). În această comisie, am propus cu Horia o distribuire a puținelor fonduri de cercetare, care să respecte pe toți cercetătorii fizicieni, dar să și evidențieze rezultatele foarte bune (cu un semnificativ premiu). Apoi, am propus împreună un nou și simplu sistem de evaluare a rezultatelor științifice ale proiectelor, completarea biblio-

tecii IFA cu revistele care lipseau de atâta vreme, grija față de marile instalații ale institutelor, grija față de tinerii cercetători (pentru care s-au dat fonduri speciale distribuite prin Fundația „Horia Hulubei“) și multe altele.

În discuțiile cu Ministerul Cercetării, Horia a fost un luptător aprig pentru recunoașterea rezultatelor cercetătorilor din IFA și în general, din România. Nu făcea compromisuri și nu accepta păreri necompetente.

Profesorul Radu Grigorovici l-a apreciat foarte mult pentru caracterul său integru, pentru gândirea profundă și originală, pentru cultura sa științifică și pentru studiul atent al documentelor Academiei. Prin aceste calități, Horia găsea de multe ori atât punctele nevralgice ale unor propuneri din instituție, cât și soluții curajoase, fără să se intimideze în fața unor opinii, să le numim „consacrate în epocă”.

A fost președintele Secției de științe fizice a Academiei și membru al Prezidiului Academiei Române timp de 16 ani. În această calitate, a lucrat cu grijă și cu multă dedicație. Venea aproape zilnic la secție și se interesa îndeaproape de numeroasele sarcini pe care i le prevedea Statutul Academiei.

Îi respecta pe membrii secției și era binecunoscută legătura sa cu membrii din alte secții (cu matematicienii – îmi vin în minte acad. Marius Iosifescu, acad. Solomon Marcus și acad. Radu Miron, cu chimiștii, cu inginerii – îl amintesc numai pe acad. Radu Voinea, cu agronomii – acad. Cristian Hera, cu scriitorii – acad. Dumitru Radu Popescu, cu medicii – acad. Victor Voicu).

Aprecia pe fondatorii IFA, indiferent de formațiunea acestora. Deși fizician teoretician, aprecia corect pe experientatori. Astfel se explică susținerea sa puternică pentru alegerea în Academia Română a lui Augustin Maior și, apoi, a domnului prof. Mihail Bălănescu. Nu pot să nu amintesc atitudinea curajoasă privind reprimirea în Academia Română a lui Nichifor Crainic (exclus în 1948), pentru opera sa consemnată de marii noștri critici literari.

Horia nu negocia adevărul, nu era „călduț”, pentru acest lucru dau mărturie și evoc aprecierea pe care i-o făcea profesorul Grigorovici.

Horia mi-a fost prieten – prin toate exemplele de prietenie de aproape 50 de ani. A rostit o scurtă cuvântare, când am împlinit 70 de ani, și a arătat esența acestei prietenii – slujirea sinceră și devotată a două mari instituții, IFA și Academia Română. Îmi pare rău că eu am ocazia să vorbesc despre această legătură numai în acest moment. Speram – la aniversarea lui Horia din acest an – să-l revăd la Academie.

Ca „pulbere de stele” (cum spun fizicienii), o parte a lui Horia se duce acum la locul acesteia. Spiritul lui Horia trece prin poarta pe care i-a deschis-o Domnul. Rămâne însă și în memoria noastră prin exemplul său de dăruire, prin corectitudinea sa, care pot educa noile generații de cercetători în știință, în slujirea oamenilor, în slujirea institutelor noastre de fizică și ale Academiei Române.

Nu pot să închei aceste gânduri la plecarea lui Horia din această lume, fără să evoc dragostea și mândria lui față de familia sa. Grija pe care o avea față de soție, doamna dr. Cornelia Scutaru, pentru care se ducea la Casa Academiei, ca să facă un drum împreună spre casă; o aprecia sincer pentru activitatea științifică la Institutul de Prognoză Economică al Academiei, pentru revista pe care a condus-o până la obținerea unui factor de impact internațional remarcabil și pentru atâtea alte rezultate. Era mândru de fiicele și de ginerii săi, care aduceau armonie și colaborare în alcătuirea unei frumoase familii. Și familia i-a fost sprijin devotat și ales, cu dragoste, în suferință, până la sfârșit.

Exprim condoleanțele mele doamnei Cornelia Scutaru și întregii familii îndoliate. Sunt alături de dumneavoastră în aceste momente grele și nu numai acum.

Luminați de valorile eshatologiei noastre creștine, credem și sperăm că Dumnezeu l-a chemat la El, ca să îl odihnească în Pace și să-i dea Lumina cea fără de sfârșit.

Noiembrie

7 noiembrie: În Amfiteatrul „Ion Heliade-Rădulescu” al Bibliotecii Academiei Române a avut loc **Conferința internațională de Antropologie cu tema „Contested Land, Food and Forests in Eurasia: Everyday Geo-politics in the Countryside 25 years after the Fall of Berlin Wall”**. Evenimentul a fost organizat de Institutul de Antropologie „Francisc Rainer” al Academiei Române în colaborare cu Institutul Internațional de Științe Sociale și Universitatea Erasmus din Rotterdam.

10 noiembrie: Amfiteatrul „Ion Heliade-Rădulescu” al Bibliotecii Academiei Române a găzduit **Conferința „Le chef d’oeuvre et le cerveau”** susținută de prof. Jan de Maere de la Universitatea Liberă din Bruxelles, codirector al Departamentului Postgraduate Connoisseurship, Research, profesor la Duke University, SUA.

11 noiembrie: În Aula Academiei Române s-a desfășurat **Sesiunea de comunicări științifice „Omagiu lui George Emil Palade” la 40 de ani de la decernarea Premiului Nobel pentru fiziologie-medicină primului cercetător de origine română**. Evenimentul a fost organizat de Secția de științe medicale și Secția de științe biologice.

Sesiunea a fost moderată de acad. Victor Voicu, secretarul general al Academiei Române, care a prezentat comunicarea *Omagiu lui George Palade – Omagiu școlii românești*. În continuare, au susținut comunicări:

- acad. Maya Simionescu – *George Palade sau despre o lume ascunsă într-o celulă*;

- acad. Octavian Popescu – *Actualitatea descoperirilor lui George Emil Palade*;

- dr. Anca Volumnia Sima, membru corespondent al Academiei Române – *George Emil Palade – mentor peste generații*;

- prof. Gheorghe Benga, membru corespondent al Academiei Române – *Întâlniri cu George Emil Palade*;

- prof. Octavian Buda – *Galeria laureaților Nobel ai anului 1974*.

17–18 noiembrie: Aula Academiei Române a găzduit **Sesiunea științifică dedicată domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir**. După Cuvântul de deschidere rostit de acad. Ionel Valentin Vlad, președintele Academiei Române, au susținut comunicări:

- acad. Răzvan Theodorescu, președintele Secției de arte, arhitectură și audiovizual – *Umanismul sincretic al Europei Orientale și paradigma Cantemir*;

- acad. Dan Berindei, președinte de onoare al Secției de științe istorice și arheologie – *Cantemir: omul și domnul*;

- acad. Eugen Simion, președintele Secției de filologie și literatură – *Moralistul Cantemir*;

- prof. Ștefan Lemny, Biblioteca Națională, Paris – *L’histoire d’un livre d’histoire. „Incrementa atque decremeta Aulae Othomanicae”. Une nouvelle lecture*;

- dr. Alessandra Mascia, Departamentul de Istoria Artei din Fribourg, Elveția – *Les Cantemir et l’invention d’un portreait dynastique: quelques réflexions autour de l’iconographie cantemirienne*;

- acad. Alexandru Surdu, vicepreședinte al Academiei Române – *Logica în opera lui Dimitrie Cantemir*;

- acad. Andrei Eșanu, Academia de Științe a Republicii Moldova, membru de onoare al Academiei Române – *Urme ale bibliotecii lui Dimitrie Cantemir în Rusia*;

- prof. Serghei Frantsouzoff, Institutul de Manuscrise Orientale al Academiei Ruse de Științe din Sankt Petersburg, Rusia – *En quête de la bibliothèque de Dimitrie Cantemir*;

- dr. Victor Țvircun, secretar general al Organizației pentru Cooperare Economică la Marea Neagră – *Cantemiriologia contemporană – realizări, probleme, perspective*;

- prof. univ. dr. Vlad Alexandrescu, Facultatea de Limbi și Literaturi Străine, Universitatea din București – *Importanța lucrării „Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago” în studiile cantemiriene*;

- prof. univ. dr. Bogdan Crețu, Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași – *Inorogul lui Dimitrie Cantemir: coruperea unui mit creștin*;

- acad. Ioan-Aurel Pop, rectorul Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, directorul Centruului de Studii Transilvane al Academiei Române – *Dimitrie Cantemir și Transilvania*;

- prof. Mihai Maxim, Centrul de Studii Turce „Dimitrie Cantemir”, Facultatea de Istorie, Universitatea din București – *Dimitrie și Antioh Cantemir. Noi documente în arhivele turcești*;

- prof. dr. Tasin Gemil, directorul Institutului de Turcologie și Studii Central-Asiatice, Universitatea „Babeș-Bolyai”, din Cluj-Napoca – *Documente turcești privind Palatul Ortaköy al lui Dimitrie Cantemir*;

- dr. Ioana Feodorov, Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române – „*Divanul*” lui Cantemir tradus în arabă pentru creștinii din Siria otomană;

- dr. Tudor Radu Tiron, Cancelaria Ordinilor, Administrația Prezidențială – *La răscrucea tradițiilor heraldice: stemele Cantemireștilor*;

- Ovidiu Olar, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române – *Povestiri curioase: „Sistemul religiei muhamedane” în context*.

În Sala „Theodor Pallady” a Bibliotecii Academiei Române a fost vernisată expoziția „Dimitrie Cantemir. Domnitor și savant umanist”. Au avut locuțiuni acad. Florin Filip, directorul general al Bibliotecii Academiei Române și acad. Răzvan Theodorescu, președintele Secției de arte, arhitectură și audiovizual a Academiei Române.

18 noiembrie: În Amfiteatrul „Ion Heliade-Rădulescu” al Bibliotecii Academiei Române au avut loc **Seminarul și masa rotundă pe tema „Echilibrul între eficiență energetică, calitate ambientală și confort în clădiri și alte spații ocupate. Soluții și provocări actuale”**, organizate de Comisia de energie regenerabilă a Secției de științe tehnice și moderate de conf. Ilinca Năstase de la Universitatea Tehnică de Construcții București. După Cuvântul de deschidere rostit de prof. Viorel Bădescu, membru de onoare al Academiei Române, au prezentat comunicări:

- Iolanda Colda, Universitatea Tehnică de Construcții București – *Modularea factorilor ambientali pentru un impact optim asupra fiziologiei organismului*;

- Laszlo Fulöp – *Pecz University, Hungary Thermal comfort assessment methods and current problems and perspectives*;

- Agripina Rascu, Universitatea de Medicină și Farmacie „Carol Davila” București – *Patologia „clădirilor bolnave” în practica medicinei muncii. Modelarea numerică a curgerilor de aer în clădiri*

și aplicații ale acestora în studiul confortului termic;

- Cristiana Croitoru, Universitatea Tehnică de Construcții București – *Eficiență energetică și confort în clădiri: sisteme de aer condiționat bazate pe inteligența artificială*;

- Ioan Ursu, Institutul Național de Cercetări Aeronautice „Elie Carafoli” – *Contribuții la reproiectarea unui post de lucru, având în vedere aspecte ergonomice, utilizând rețele neuronale artificiale și metoda RULA*;

- Daniel Constantin Anghel, Universitatea din Pitești – *Validitatea modelului de confort termic adaptativ în România. Studiu de caz*;

- Ioana Udrea, Universitatea Politehnică București – *Sistemele de ventilare personalizată și impactul soluției asupra confortului utilizatorului*;

- Florin Bode, Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca – *Proiectul INSIDE. Evaluarea confortului termic și a calității mediului interior în autovehicule*;

- Andreea Vartires, Universitatea Tehnică de Construcții București – *Proiectul EQUATOR – Calitatea Ambientală în spitale: probleme curente, soluții, strategii pe termen lung*;

- Ilinca Năstase, Universitatea Tehnică de Construcții București – *Perspectivă industrială asupra sistemelor de climatizare și a calității mediului interior în clădiri*;

- Iunia Gligor-Schako – *Comparație între două sisteme de evaluare a confortului termic într-un birou real*.

20 noiembrie: În Sala de consiliu a Academiei Române, în cadrul ciclului „Colocvii matematice”, dr. Gabriela Marinoschi, secretar științific al Secției de științe matematice, a susținut **Conferința cu tema „Modele matematice de autoorganizare a criticalității”**. Evenimentul a fost organizat de Secția de științe matematice.

24 noiembrie: În Aula Academiei Române s-a desfășurat **Sesiunea omagială „Jean Georgescu, pionier și senior al filmului românesc”**. Evenimentul a fost organizat de Secția de arte, arhitectură și audiovizual și Institutul de Istoria Artei „George Oprescu” ale Academiei Române, în colaborare cu Uniunea Cineaștilor din România și Arhiva Națională de Filme. În deschidere, acad. Răzvan Theodorescu a făcut o prezentare a perso-

nalității de excepție a artistului de neuitat și profesorului Jean Georgescu. A urmat mesajul transmis de maestrul Radu Beligan și citit de prof. Manuela Cernat.

Au rostit mesaje de salut prof. univ. dr. Laurențiu Damian, președintele Uniunii Cineaștilor și dr. Adrian-Silvan Ionescu, directorul Institutului de Istoria Artei „George Oprescu” al Academiei Române. Lucrările au fost moderate de prof. univ. Manuela Cernat. În continuare, au susținut comunicări:

- dr. Radu Gabrea – *Un francez la București*;
- prof. univ. dr. Laurențiu Damian – *Un patriarh al cinematografului românesc*;
- dr. Oltea Vasilescu – *Lanternă cu amintiri*;
- prof. univ. dr. Titus Vîjeu – *Jean Georgescu, vizual și narativitate în cinema*;
- Viorel Domenico – *Contextul istoric al realizării capodoperei „O noapte furtunoasă”*;
- Nicolae Cabel – *Jean Georgescu între criptogramele absurdului*;
- Jean Cazaban – *Jean Georgescu și comicul caragelian* (text citit de prof. Manuela Cernat);
- prof. univ. dr. Manuela Cernat – *Glorie și marginalizare. Un destin emblematic pentru România secolului XX*.

În continuarea sesiunii, a urmat proiecția filmului „Directorul nostru”, realizat de marele regizor în anul 1955.

26 noiembrie: Academicianul Ionel-Valentin Vlad, președintele Academiei Române, a fost distins cu titlul „Doctor Honoris Causa” al Universității „Vasile Goldiș” din Baia Mare și titlul de cetățean de onoare al județului Maramureș.

26 noiembrie: În Aula Academiei Române s-a desfășurat **Sesiunea comemorativă de comunicări dedicată împlinirii a o sută de ani de la nașterea academicianului Liviu Constantinescu (1914–1997)**, organizată de Secția de științe economice.

Sesiunea a fost deschisă de acad. Cristian Hera, vicepreședinte al Academiei Române, care a făcut o prezentare sintetică a vieții și activității științifice și universitare a academicianului Liviu Constantinescu.

În continuare, au susținut comunicări:

- acad. Mircea Săndulescu, președintele Secției de științe economice – *Amintiri despre academicianul Liviu Constantinescu*;

- dr. Dorel Zugrăvescu, membru corespondent al Academiei Române – *Academicianul Liviu Constantinescu, o personalitate a geostiințelor românești*;

- ing. Andrei Soare, Institutul Geologic al României – *Academicianul Liviu Constantinescu – fondatorul Observatorului Național Geomagnetic Surlari*;

- acad. Dan Bălțeanu – *Cercetarea interdisciplinară a mediului în preocupările academicianului Liviu Constantinescu*.

26 noiembrie: La Casa Oamenilor de Știință s-au desfășurat lucrările **Colocviului Comisiei mixte de istorie româno-bulgare**, care a pus în discuția specialiștilor din cele două țări, temele:

- *Călătorii și schimbul de informații pe cele două maluri ale Dunării*;

- *România, Bulgaria și Balcanii: solidaritate și dispute în spațiul european din secolele XIX și XX*.

27 noiembrie: În Sala de prezidiu a Academiei Române s-a desfășurat **ședința comună a conducerilor Academiei Române și Academiei de Științe a Republicii Moldova**, în cadrul căreia a fost semnat **Memorandumul de cooperare tehnico-științifică din cadrul Programului Uniunii Europene pentru Cercetare și Inovare „Orizont 2020”**. Documentul a fost semnat de acad. Ionel-Valentin Vlad, președintele Academiei Române, și acad. Gheorghe Duca, președintele Academiei de Științe din Republica Moldova. Semnarea Memorandumului de cooperare tehnico-științifică se înscrie în seria acțiunilor comune de afiliere și participare la Programele Cadru de Cercetare și Inovare ale Uniunii Europene „FP 7” și „Orizont 2020”.

27 noiembrie: În Amfiteatrul „Ion Heliade-Rădulescu” al Bibliotecii Academiei Române, pictorul Sorin Dumitrescu, membru corespondent al Academiei Române, a susținut **Conferința cu tema „Modelul iconic al martiriului Brâncovenilor”**.

28 noiembrie: Marea Unire din 1918 a fost omagiată în cadrul unei sesiuni de comunicări științifice desfășurate în Aula Academiei Române. În deschidere, acad. Ionel-Valentin Vlad, pre-

ședintele Academiei Române, a prezentat comunicarea *Academia Română – for promotor și luptător pentru unitate națională*. În continuare, a fost citit mesajul Prea Fericitului Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, membru de onoare al Academiei Române, cu titlul *Biserica a sprijinit Marea Unire*. Mesajul a fost citit de Florin Șerbănescu, consilier patriarhal.

Au urmat comunicările susținute de:

- Episcop Mihai Frățilă, eparh al Eparhiei Greco-Catolice, București – *Cultura omeniei la 1 Decembrie 1918 – Episcopul Iuliu Hossu și Biserica greco-catolică a românilor transilvăneni*;

- prof. Gheorghe Duca, membru de onoare al Academiei Române, președintele Academiei de Științe a Moldovei – *Marea Unire din 1918 și consecințele ei pentru dezvoltarea științei și culturii în Basarabia*;

- acad. Dan Berindei, președintele de onoare al Secției de științe istorice și arheologie – *1918. Împlinire și urmări*;

- acad. Ioan-Aurel Pop, rectorul Universității „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, directorul Centrului de Studii Transilvane al Academiei Române – *Premise ale Unirii Transilvaniei cu România*;

- prof. dr. Dumitru Vatamaniuc, membru de onoare al Academiei Române, director onorific al Institutului „Bucovina” din Rădăuți – *Acțiuni în Bucovina înainte de unirea provinciei cu patria mamă*;

- prof. Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române, directorul Institutului de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române – *Personalitățile Marii Unirii de la 1 Decembrie 1918*;

- prof. Dumitru Acu, președintele Asociației ASTRA – *Asociația ASTRA – centru de gravitație al luptei pentru unitate națională*;

- prof. univ. dr. Valer Daniel Breaz, rectorul Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia – *Responsabilitățile mediului universitar albaulian în edificarea conștiinței naționale a tinerei generații. Premise, realizări, perspective*;

- prof. univ. dr. Aurel Ardelean, președintele Universității de Vest „Vasile Goldiș” din Arad – *Contribuția profesorului Vasile Goldiș în dezvoltarea învățământului românesc*.

Prezent la sesiune, președintele Emil Constantinescu a vorbit despre importanța Marii Uniri din 1918 din perspectiva prezentului.

Decembrie

10 decembrie: La împlinirea a 35 de ani de la înființarea Institutului de Biologie și Patologie Celulară „Nicolae Simionescu”, în Aula Academiei Române s-au deschis lucrările **Simpozionului aniversar cu tema „De la cercetarea fundamentală și preclinică la medicina personalizată”**.

În alocuțiunea inaugurală, acad. Ionel-Valentin Vlad, președintele Academiei Române, a prezentat activitatea acestui Institut care este Centru de Excelență al Uniunii Europene și, cum îl caracteriza acad. Nicolae Simionescu, „o instituție de cultură în care se face știință”.

În semn de recunoaștere a excelenței întregii activități de cercetare, președintele Academiei Române a decernat diploma „Meritul Academic” Institutului de Biologie și Patologie Celulară „Nicolae Simionescu”, înmănată doamnei acad. Maya Simionescu, directorul Institutului. Au susținut alocuțiuni:

- acad. Bogdan C. Simionescu, vicepreședinte al Academiei Române;

- prof. univ. Irinel Popescu, membru de onoare al Academiei Române, președintele Academiei de Științe Medicale;

- prof. univ. Leonida Gherasim, membru corespondent al Academiei Române;

- prof. Radu Deac, vicepreședinte al Academiei de Științe Medicale.

În încheierea lucrărilor, acad. Maya Simionescu, președinta Secției de științe biologice, a făcut o amplă prezentare a activității din această citadelă a științei românești, în care „a trăi în și pentru știință” este un mod concret de a fi prin exercițiul perseverent al „artei de a găsi la provocări și dificultăți”.

Lucrările simpozionului au continuat pe grupuri de cercetare. A doua zi, a avut loc o sesiune de postere; doctoranzi și postdoctoranzi și-au prezentat rezultatele cercetărilor.

19 decembrie: În Aula Academiei Române s-au desfășurat **lucrările Adunării generale a membrilor Academiei Române**. În prima parte, au fost dis-

*Festivitatea de decernare a Premiilor Academiei Române
(19 decembrie 2014, Aula Academiei Române)*

cutate și aprobate în unanimitate planurile de cercetare ale institutelor și centrelor de cercetare din rețeaua academică.

A urmat ceremonia de decernare a Premiilor Academiei Române pe anul 2012. În deschiderea ceremoniei, acad. Ionel-Valentin Vlad, președintele Academiei Române, a vorbit despre semnificațiile premiilor Academiei care se acordă pentru lucrări de excepție din domeniile științei, culturii și artei. În continuare, acad. Ionel-Valentin Vlad, președintele Academiei Române, a acordat:

Diploma „Meritul Academic”

- Institutului de Geografie al Academiei Române;

- Institutului de Chimie Macromoleculară „Petru Poni” al Academiei Române din Iași, cu prilejul aniversării a 65 de ani de la înființare;

- Centrului de Chimie Organică „Costin D. Nenițescu” al Academiei Române, cu prilejul aniversării a 65 de ani de la înființare;

- profesorului Vasile Sebastian Dâncu, directorul Institutului Român pentru Evaluare și Strategie;

- dr. Mariana Ileana Sabados, secretar științific la Institutul de Istoria Artei „George Oprescu”;

Diploma „Distincția Culturală”

- Agenției Naționale de Presă AGERPRES;

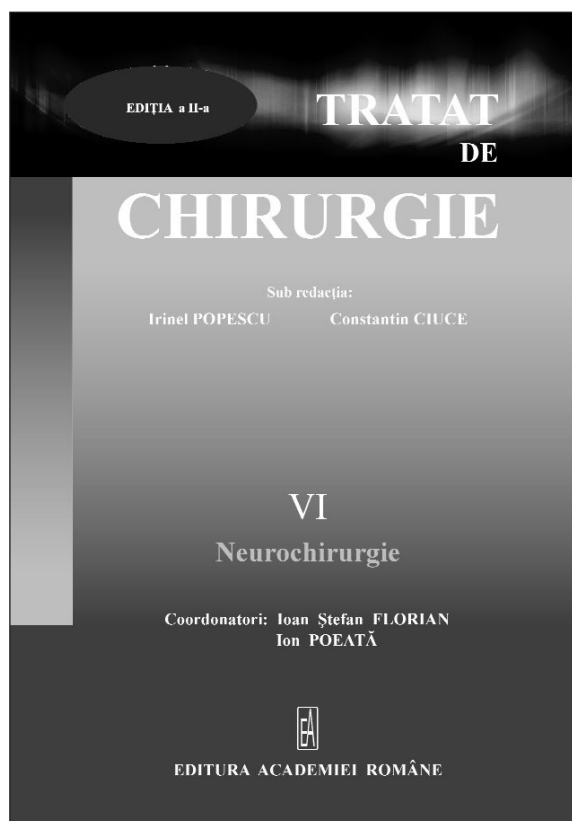
- jurnalistului Dan Manolache, Societatea Română de Radiodifuziune;

- revistei „Balcanii și Europa”.

În continuare, președintele fiecărei secții a înmănat premiile specialiștilor din domeniul de referință.

În total, au fost acordate 69 de premii – din totalul celor 74 – unui număr de 109 autori.

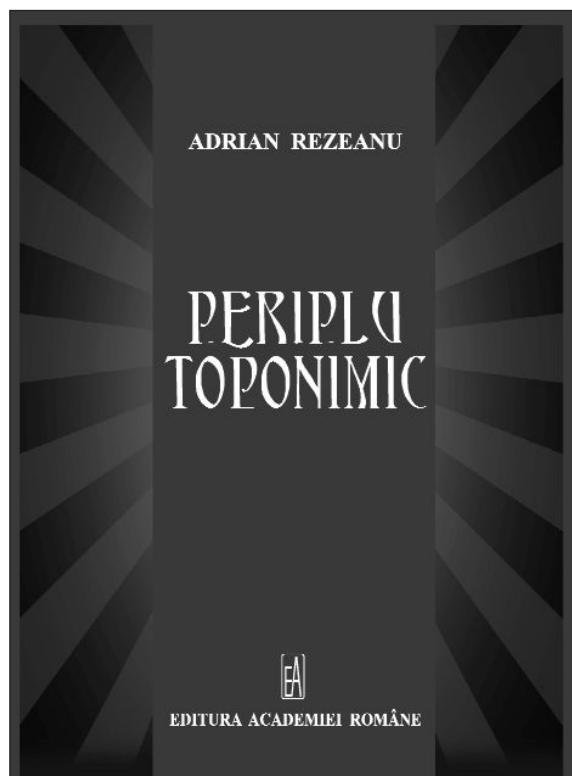

**TRATAT DE CHIRURGIE
NEUROCHIRURGIE
Vol. VI**

Sub redacția:
**Irinel POPESCU
Constantin CIUCE**
Coordonatori:
**Ioan Ștefan FLORIAN
Ion POEATĂ**

Apariția volumului are valoare de simbol al unui arc peste timp, al unei reîntoarceri în vechea matcă, motiv pentru care coordonatorii acestui volum le sunt profund recunoscători inițiatorilor acestui vast proiect atât pentru inițiativă, cât și pentru onoarea de a ne nominaliza în acest demers publicistic.

De parte de a fi un tratat atotcuprinzător, în paginile volumului ne-am axat mai mult pe principiile de diagnostic și tratament. Sunt prezentate în mod succint datele esențiale necesare pentru identificarea bolii, precum și măsurile terapeutice generale pentru o atitudine terapeutică cât mai corectă.

PERIPLU TOPONIMIC

Adrian REZEANU

Volumul cunoscutului cercetător al fenomenului toponimic românesc, Adrian Rezeanu, cuprinde un valoros *corpus* de studii de specialitate teoretice, dar și cu aplicabilitate practică, referitoare la structura, geneza, repartitia formulelor marcatoare din spațiile urbane și rurale, precum și la circulația acestora în interiorul unor construcții de tip extențional.

Noutatea și ingeniozitatea ideilor și soluțiilor propuse de Adrian Rezeanu conferă acestui volum statutul de model pentru viitoarele lucrări consacrate analizei toponimelor românești.

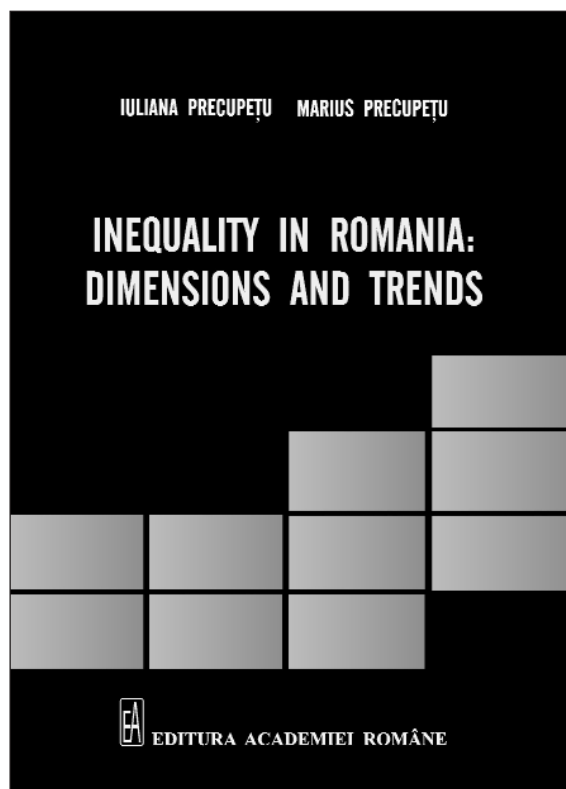
INEQUALITY IN ROMANIA: DIMENSIONS AND TRENDS

Iuliana PRECUPEȚU
Marius PRECUPEȚU

Volumul în limba engleză, *Inegalitatea în România: dimensiuni și tendințe*, tratează inegalitatea în România în perioada 1990–2011, analizând multiplele sale dimensiuni la nivel social, politic, cultural și economic.

Lucrarea conturează cadrul general al acestui fenomen, trecând în revistă factorii majori care au contribuit, pe parcursul perioadei de tranziție către democrație și economie de piață, la accentuarea inegalității.

Sunt utilizate date statistice provenind atât din surse naționale, cât și internaționale, precum: Eurostat, Institutului Național de Statistică, Institutul de Cercetare a Calității Vieții, Comisia Europeană.

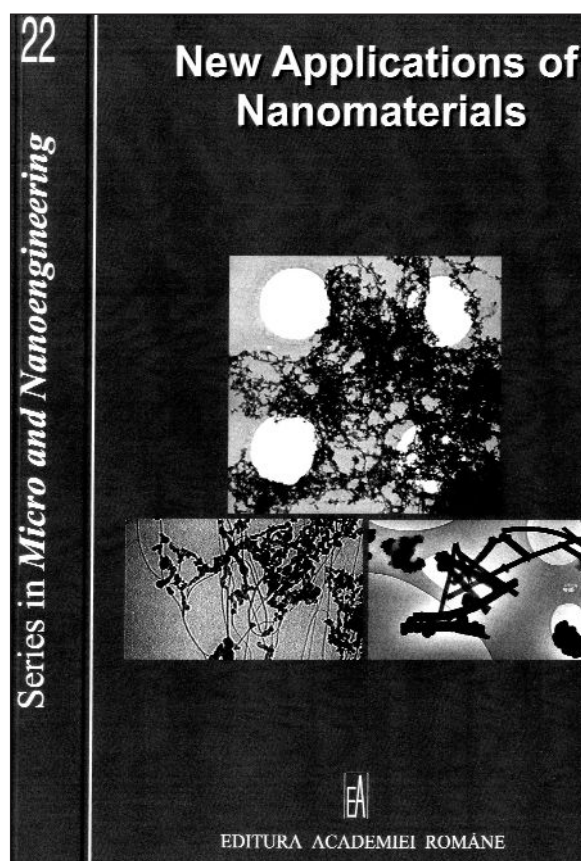
NEW APPLICATIONS OF NANOMATERIALS

22

Series in Micro and Nanoengineering

Volumul cuprinde o parte a comunicărilor științifice prezentate la ediția a 12-a a Seminarului Național de Nanoștiințe și Nanotehnologie, organizat de INCD-IMT (16 mai 2013) la Biblioteca Academiei Române.

Cercetările prezentate în cadrul acestei ediții s-au focalizat pe aplicații ale unor nanomateriale, referindu-se la decontaminarea chimică și microbiologică a mediului înconjurător, utilizând diverși sorbenți, degradarea unor poluanți organici ai apelor naturale folosind nanomateriale cu proprietăți fotocatalitice, câteva aplicații medicale pe baza interacțiunii unor proteine, aplicarea unor nanomateriale în procese de restaurare/consolidare a monumentelor istorice și aplicații în electronică ale unor nanodiode fără joncțiune p-n.

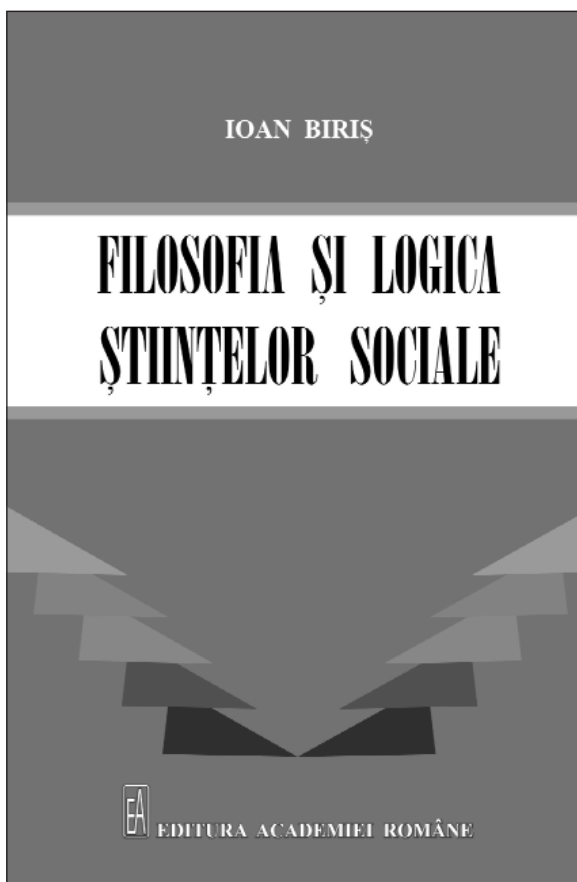

ISTORIA ȘTIINTELOR JURIDICE ÎN ROMÂNIA

Traian IONAȘCU
Mircea DUȚU

Lucrarea reprezintă o nouă ediție, radical actualizată și dezvoltată a lucrării *Istoria științelor în România. Științe juridice* (Editura Academiei Române, 1975) de acad. Traian Ionașcu și apare în cinstea aniversării a 60 de ani de la înființarea Institutului de Cercetări Juridice al Academiei Române (ICJ). Astfel, noua ediție, pe lângă actualizarea informației, prin aducerea completărilor aferente ultimilor 40 de ani, cuprinde și un substanțial capitol consacrat institutului, o ilustrare a prezenței juriștilor în Academia Română și o evaluare a obiectivelor cercetării științifice în domeniul dreptului.

Se relevă astfel evoluția ideilor și concepțiilor despre drept și instituțiile sale fundamentale în țara noastră, stadiul actual de dezvoltare a lor și perspectivele viitoare în contextul integrării uniunii-europene și exigențelor mondializării.

FILOSOFIA ȘI LOGICA ȘTIINTELOR SOCIALE

Ioan BIRIȘ

Lucrarea încearcă să răspundă, în esență, la o serie de întrebări presante pentru științele sociale, îndeosebi pentru fundamentele filosofice și logicile acestora, ca de exemplu: mai pot fi păstrate granițele tradiționale între științele sociale și cele ale naturii? Cum apar instituțiile sociale? Cum măsurăm faptele sociale? Putem spera la o măsurare a omului? Raționalitatea în formă „tare” trebuie să cedeze locul gândirii „slabe”? Suntem răi prin natura noastră? Putem oare converti sufletul la „starea de rațiune”, așa cum dorea Platon?

Cartea prezintă multe elemente de originalitate, îndeosebi prin aplicațiile pe care le găsim la aproape toate capitolele: o teorie construită de autor cu privire la fenomenele culturale, inclusiv propunerea unor indicatori de măsurare; aplicarea logicii paritive la fenomenele spiritual-religioase; analiza critică a conceptelor sociale, cu aplicare la conceptul de „dezvoltare sustenabilă” sau aplicarea logicii la teoria jocurilor.

GHID PENTRU AUTORI

Propunerile de articole se predau la redacție în format electronic (CD, stick) sau se trimit prin e-mail, ca fișiere atașate.

Sunt returnate autorilor propunerile de articole care nu corespund indicațiilor din prezentul ghid, care nu sunt culese cu toate semnele diacritice pentru limba română sau franceză și care nu sunt corect scrise în limba română sau străină.

Sunt respinse propunerile de articole care au fost publicate (parțial sau integral), care nu au conținut științific pertinent, elemente originale, resurse bibliografice relevante și de actualitate.

Consiliul editorial decide acceptarea sau respingerea manuscrisului.

Autorii sunt singurii responsabili asupra opiniilor și ideilor exprimate.

Manuscrisele nepublicate nu se înapoiază!

Din cauza volumului mare de lucru, nu se primesc materiale dactilografiate sau scrise de mână care necesită culegere.

Pentru a scurta timpul de pregătire editorială, lucrările trebuie redactate, după cum urmează:

- Redactarea manuscriselor va respecta standardele precizate de *Dicționarul Explicativ al Limbii Române* – DEX (ediția 2007, Editura Univers Enciclopedic sau <http://dexonline.ro/>), *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române* – DOOM (ediția 2005, Editura Univers Enciclopedic), Hotărârea Adunării generale a Academiei Române din 17.02.1993 privind revenirea la grafia cu „â” și

„sunt” în grafia limbii române (www.acad.ro/alte-Info/pag_norme_orto.htm).

- Cuvintele străine inserate în textul în limba română se vor culege italic.

- Se menționează referințele despre autori: titlul științific, prenumele și numele de familie ale autorilor, funcția, locul de muncă, localitatea, țara și datele de contact (telefon, e-mail etc.).

- Referințele bibliografice se scriu la sfârșitul articolului, în ordinea citării în text, numerotându-se cu cifre arabe, urmate de punct.

- Citările se scriu cu caractere italice. Fiecare citare trebuie să fie însoțită de sursa bibliografică, obligatoriu, menționată în lista de referințe bibliografice.

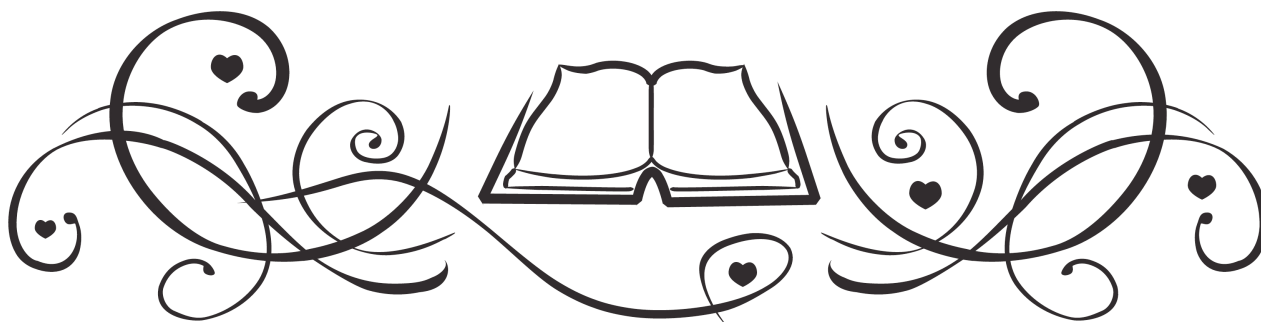
- Materialul ilustrativ se va prezenta separat de textul articolului, scanat cu rezoluția de 300 dpi, alb-negru cu extensia TIFF, sau se vor prezenta originalele ilustrațiilor, care vor fi scanate și prelucrate la redacție, după care se vor înapoia sub semnătură, autorului.

- În cuprinsul articolului se va menționa locul unde se va plasa figura sau tabelul, precum și legenda figurilor sau titlul tabelului.

- Tabelele trebuie să fie alb-negru fără coloane evidențiate cu alte culori.

De asemenea, dacă există scheme, nu trebuie să aibă evidențieri în alte culori.

Un articol trebuie să aibă cinci–șase pagini de calculator, scrise la corp 12, și să conțină trei–patru ilustrații.

Redacția revistei „Academica“

Casa Academiei – Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, București, tel: 021.318.81.06/2712, 2713

**Abonamentele la revista „Academica“ se pot face prin mandat poștal pe adresa
revistei „Academica“, serviciul difuzare (Popa Aurora)
sau cu ordin de plată în contul RO64TREZ7055005XXX006462,
Trezoreria sector 5, București.
Prețul unui abonament pentru 12 luni este 36 lei.**

ISSN 1220-5737 100 PAGINI

PREȚUL 6 lei